

POLSKA AKADEMIA NAUK – KOMITET SŁOWIAÑOZNAWSTWA
INSTYTUT SŁAWISTYKI POLSKIEJ AKADEMII NAUK

Z polskich studiów slawistycznych

**T. 14. Prace na XVII (ekstraordynaryjny)
Międzynarodowy Kongres Sławistów w Paryżu
w roku 2025**

Cz. 2. Językoznawstwo

Z polskich studiów slawistycznych

**T. 14. Prace na XVII (ekstraordynaryjny)
Międzynarodowy Kongres Sławistów w Paryżu
w roku 2025**

Cz. 2. Językoznawstwo

POLSKA AKADEMIA NAUK – KOMITET SŁOWIANOZNAWSTWA
INSTYTUT SŁAWISTYKI POLSKIEJ AKADEMII NAUK

Z polskich studiów slawistycznych

**T. 14. Prace na XVII (ekstraordynaryjny)
Międzynarodowy Kongres Sławistów w Paryżu
w roku 2025**

Cz. 2. Językoznawstwo

Redakcja

**Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska
Dorota Krystyna Rembiszewska**

Warszawa 2025

Recenzje wydawnicze [Editorial reviews]

dr hab. Magdalena Dyras, prof. UJ
Uniwersytet Jagielloński, Kraków, Polska
[Jagiellonian University in Kraków, Cracow, Poland]

prof. dr hab. Halina Pelc, emerita
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, Polska
[Marie Curie-Skłodowska University, Lublin, Poland]

Praca sfinansowana ze środków Polskiej Akademii Nauk
z programu „Otwarta Nauka” oraz z subwencji na utrzymanie i rozwój
potencjału badawczego Instytutu Slawistyki PAN.
[This work was financed from the funds of the Polish Academy of Sciences under
the programme *Open Science* and from a subvention for maintaining and developing
the research potential of the Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences.]

Projekt okładki [Cover]
Dariusz Górski

Redaktor prowadząca [Editorial Supervision]
Olga Kowalczyk

Skład [Typesetting]
Dariusz Górski

© Copyright by Ryszard Grzesik, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska,
Dorota Krystyna Rembiszewska & the respective authors, 2025

This is an Open Access book distributed under the terms of the Creative Commons
Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>),
which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that
the book is properly cited.

ISBN: 978-83-68418-08-8 [e-book PAN]

ISBN: 978-83-68418-06-4 [druk PAN]

ISBN: 978-83-66369-67-2 [e-book IS PAN]

ISBN: 978-83-66369-27-6 [druk IS PAN]

DOI: <https://doi.org/10.11649/978-83-66369-67-2>

Polska Akademia Nauk – Komitet Słowianoznawstwa
[Slavic Studies Committee, Polish Academy of Sciences]

Pl. Defilad 1, 00-901 Warszawa
drembiszewska@pan.pl, <https://komslow.pan.pl>

Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk
[Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences]

ul. Jaracza 1, 00-378 Warszawa
wydawnictwo@ispan.edu.pl, www.ispan.edu.pl

Pamięci Profesora
Janusza Siatkowskiego (1929–2025)
honorowego przewodniczącego
Komitetu Słowianoznawstwa PAN

Spis treści

Wstęp	9
Introduction	12
RENATA BURA	
Dziedzictwo leksykalne epoki Pfuła we współczesnym języku górnolужицким – na przykładzie propozycji leksykalnych słów- nikarza	15
IWONA BURKACKA	
Czy milczenie jest złotem? Słowotwórstwo gniazdowe w bada- niach językowego obrazu świata (na przykładzie gniazd <i>MILCZEĆ</i> , <i>MLČATʹ</i> , <i>МОЛЧАТЬ</i> , <i>МОЛКХЫТБ</i>)	23
ANNA CYCHNERSKA, JOANNA KULWICKA-KAMIŃSKA	
Słowiańskie aljamiado. Manuskrypty tatarskich i bałkańskich muzuł- manów – podobieństwa i różnice	34
PRZEMYSŁAW DĘBOWIAK, JADWIGA WANIAKOWA	
Leksykalne zapożyczenia romańskie w gwarach słowiańskich na pod- stawie <i>Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego</i> (OLA)	44
NATALIA DŁUGOSZ	
Typy reduplikacji w etnolekcie gorańskim	58
NICOLE DOŁOWY-RYBIŃSKA	
Żywotność etnolingwistyczna wspólnot posługujących się językami kolateralnymi w Polsce: tożsamość, praktyki, ideologie językowe ...	71
MICHAŁ GLUSZKOWSKI	
Wpływ czynników społecznych na charakter przełączania (i miesza- nia) kodów w kontakcie polsko-wschodniosłowiańskim. Przypadek polskiej wsi Wierszyna na Syberii	82
ZBIGNIEW GREŃ	
Konfesyjna mapa świata w świadomości wielowyznaniowej wspól- noty regionalnej Śląska Cieszyńskiego.	90
MIROSLAW JANKOWIAK	
Słownictwo z zakresu gospodarki rolnej w gwarach białoruskich pogranicza bałtycko-słowiańskiego	98
IRENA JAROS	
Gwarowy, staropolski wyraz <i>srom</i> ‘wstyd, hańba’ i jego derywaty na tle innych języków słowiańskich	108
ALLA KOZHINOWA	
Wpływ tekstów cerkiewnosłowiańskich na twórczość arabograficzną Tatarów litewskich	126

JOANNA KULWICKA-KAMIŃSKA, CZESŁAW ŁAPICZ Z metodologii datowania rękopisów Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego	136
HALINA KUREK Polska fleksja nominalna XXI wieku – przyczyny, mechanizmy i skutki rozpadania się systemu przypadkowego (na przykładzie rzeczownika)	146
TADEUSZ LEWASZKIEWICZ Misja Konstantego (Cyryla) i Metodego na Morawach a problem ich wcześniejszego udziału w tłumaczeniu w Sołuniu najważniejszych ksiąg kościelnych	155
JULIA MAZURKIEWICZ-SULKOWSKA Językowe wykładniki rezerwy prawdziwościowej w teczках służb bezpieczeństwa Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i Ludowej Republiki Bułgarii	165
BŁAŻEJ OSOWSKI Sytuacja gwar w opinii polskich i czeskich internautów	177
DOROTA KRYSZYNA REMBISZEWSKA, JANUSZ SIATKOWSKI Parametry chronologiczne w badaniu leksyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim	188
ZOFIA SAWANIEWSKA-MOCHOWA Egodokumenty kobiece jako źródła do badań etnolingwistycznych	201
JERZY SIEROCIUK Problemy badawcze gwarowego słowotwórstwa	210
ANNA BERENIKA SIWIRSKA Wpływ języka polskiego i rosyjskiego na kształtowanie się normy współczesnego języka białoruskiego	220
PIOTR SOBOTKA Pochodzenie słowiańskich wykładników ‘prawdy’ z perspektywy funkcjonalnej: uwagi etymologiczno-metodologiczne	230
KATARZYNA WOJAN Bibliografie słowników jako narzędzie do analitycznego opisu dziejów słownictwa polskiego z językami słowiańskimi w centrum ..	251
RAFAŁ ZARĘBSKI Nazwy własne na pograniczu języków i kultur (na podstawie dawnych egodokumentów francusko-polskich i polsko-francuskich) ...	261
Abstrakt. O tomie	272
Abstract. About the volume	273

Wstęp

Studia zawarte w zbiorze *Z polskich studiów slawistycznych* w części *Językoznawstwo* to wytypowane i zaakceptowane przez Komitet Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk artykuły polskich lingwistów przeznaczone do wygłoszenia podczas XVII (ekstraordynaryjnego) Międzynarodowego Kongresu Slawistów w Paryżu w 2025 roku.

Na zawartość tomu składają się zartykuły ukazujące wybrane polskie badania językoznawcze w ich współczesnym kształcie. Problematyka tekstów jest zróżnicowana – diachroniczna, synchroniczna i panchroniczna, z bogatym spektrum rozważań metodologicznych i tematycznych, z różnorodnymi i wieloaspektowymi analizami: o charakterze etymologicznym, leksykalno-semantycznym, morfologicznym, składniowym, tekstowym, genologicznym itd. Autorzy podejmują w swoich studiach kwestie szeroko pojętej przeszłości i teraźniejszości językowej Słowiańszczyzny, jej historii i współczesności, wspólnotowości i odrębności kulturowej i tożsamościowej.

Mamy zatem w tomie refleksje Tadeusza Lewaszkiewicza na temat misji Cyryla i Metodego na Morawach w kontekście ich udziału w powstawaniu najważniejszych ksiąg kościelnych oraz analizę dziedzictwa leksykalnego epoki Pfuła we współczesnym języku górnołużyckim pióra Renaty Burej. Mamy rozważania na temat pogranicza językowego (gwarowego i ogólnego), kulturowego i wyznaniowego – odnajdziemy je w tekstach poświęconych parametrom chronologicznym w badaniu leksyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim (Dorota Krystyna Rembiszewska, Janusz Siatkowski) i słownictwu z zakresu gospodarki rolnej w gwarach białoruskich pogranicza bałtycko-słowiańskiego (Mirosław Jankowiak)

oraz zogniskowanym na konfesyjnej mapie świata w świadomości wielowyznaniowej wspólnoty regionalnej Śląska Cieszyńskiego (Zbigniew Greń). Z kwestiami świadomości językowej i komunikacyjnej, tożsamości zbiorowej i językowej grup, etnolingwistycznej żywotności wspólnot, które posługują się językami kolateralnymi, czytelnik może zapoznać się w artykule Nicole Dołowy-Rybińskiej. Etnolekt południowosłowiańskiej Goran (dokładniej obecne w etnolekcie reduplikacje) są przedmiotem analiz Natalii Długosz.

Specjalny blok tekstów dotyczy studiów nad gwarami (polskimi i słowiańskimi) – są to prezentacje leksykalnych zapożyczeń niesłowiańskich (romańskich) w gwarach słowiańskich (Przemysław Dębowiak, Jadwiga Waniakowa) oraz aktualnych badań w zakresie polskiego słowotwórstwa gwarowego (Jerzy Sierociuk), sytuacji gwar w opinii polskich i czeskich internautów (Błażej Osowski) i analizy wybranych leksykalnych jednostek gwarowych (Irena Jaros). Kwestiom wpływu czynników społecznych na charakter przełączania (i mieszania) kodów w kontakcie polsko-wschodniosłowiańskim poświęcony jest artykuł Michała Głuszkowskiego dotyczący gwary wsi Wierszyna na Syberii.

Obszerną grupę stanowią artykuły dotyczące języka i tekstów tworzonych przez Tatarów litewskich. W studiach mowa o wpływie tekstów cerkiewnosłowiańskich na twórczość arabograficzną Tatarów litewskich (Alla Kozhinowa), o podobieństwach i różnicach między manuskryptami tatarskimi i bałkańskimi muzułmanów (Anna Cychnerska, Joanna Kulwicka-Kamińska) i o problemach związanych z datowaniem rękopisów Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego (Joanna Kulwicka-Kamińska, Czesław Łapicz).

Polska fleksja nominalna XXI wieku jest przedmiotem analiz Haliny Kurek, a wpływy języka polskiego (i rosyjskiego) na kształtowanie się normy współczesnego języka białoruskiego – Anny Bereniki Siwirskiej. Bibliografie słowników jako narzędzie do opisu dziejów słownictwa polskiego stały się przedmiotem zainteresowań Katarzyny Wojan.

W osobny segment wpisują się w tomie rozprawy autorów zorientowanych etymologicznie i etnolingwistycznie. Są to artykuły przynoszące rozważania na temat pochodzenia słowiańskich wykładników ‘prawdy’ z perspektywy funkcjonalnej (Piotr Sobotka), teksty ukierunkowane na zgłębianie problemów językowego obrazu świata (słowotwórstwa gniazdowego, jak w tekście Iwony Burkackiej) oraz analizy egodokumentów kobiecych jako źródła materiałowego do badań etnolingwistycznych (Zofia Sawaniewska-Mochowa). Charakter komparacyjny mają z kolei

studia poświęcone nazwom własnym w egodokumentach francusko-polskich i polsko-francuskich Rafała Zarębskiego i językowym wykładnikom rezerwy prawdziwościowej w aktach służb bezpieczeństwa Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i Ludowej Republiki Bułgarii autorstwa Julii Mazurkiewicz-Sułkowskiej. Badacze wpisują swoje analizy w bogaty kontekst kulturowy, historyczny i socjologiczny.

Parafrazując tytuł książki Marii Janion w kontekście publikowanych w tym tomie prac, można rzec, że Słowiańszczyzna jawi się badaczom wciąż jako „niesamowita”, bo ciągle pociągająca, niezgłębiona i dostarczająca nowych zjawisk godnych studiowania i prezentowania szerszemu gronu odbiorców, a taką zawsze gromadzi Międzynarodowy Kongres Sławistów.

W sytuacji inwazji rosyjskiej na Ukrainę, a w takiej prawdopodobnie będzie jeszcze przebiegał sierpniowy Kongres w Paryżu, mamy świadomość, że grono uczestników (odbiorców, słuchaczy) będzie mniejsze niż na poprzednich kongresach, może zatem w tej właśnie, opublikowanej formie, studia polskich uczonych staną się dostępne dla wszystkich, którzy mogliby dzielić radość spotkania, dialogu i wymiany myśli naukowej w sierpniu 2025 roku podczas XVII Międzynarodowego Kongresu w Paryżu, nieprzypadkowo określonego przez organizatorów jako „ekstraordynaryjny”, w znaczeniu ‘odbiegający od zwykłej normy’, ‘odbywany poza zwykłym czasem’.

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska
Dorota Krystyna Rembiszewska

Introduction

The collection *Z polskich studiów slawistycznych* [From Polish Slavic Studies], part 2 *Językoznawstwo* [Linguistics] features papers by Polish linguists to be presented at the 17th (Extraordinary) International Congress of Slavists in Paris, 2025; the papers have been selected and approved by the Slavic Studies Committee, Polish Academy of Sciences.

The volume consists of articles devoted to the current state of selected Polish linguistic research. The range of issues they cover is quite diverse, diachronic, synchronic and panchronic, with a broad spectrum of methodological and thematic considerations, including multi-aspectual etymological, lexical-semantic, morphological, syntactic, textual and genological analyses. In their studies, the authors address issues of the broadly understood linguistic past and present of the Slavic area, its historical and present-day shared and distinctive cultural and identity traits.

The contributions include a paper by Tadeusz Lewaszkiewicz on the mission of Cyril and Methodius in Moravia in the context of their involvement in the creation of the most important ecclesiastical books, and an analysis of the lexical heritage of the Pful era in the modern Upper Sorbian language by Renata Bura. The topic of linguistic (both dialectal and general), cultural and denominational borderlands is considered in articles devoted to chronological parameters in the study of lexis in the Polish-East Slavic borderland (Dorota Krystyna Rembiszewska, Janusz Siatkowski), agricultural vocabulary in Belarusian sub-dialects of the Baltic-Slavic borderland (Mirosław Jankowiak), and the confessional map of the world in the consciousness of the multi-denominational regional community of Cieszyn Silesia (Zbigniew Greń). The reader will

also find an article on the ethnolinguistic vitality of collateral language communities, their linguistic and communicative awareness, and their collective and linguistic identity (Nicole Dołowy-Rybińska), as well as an analysis of reduplications in the South Slavic ethnolect of the Gorani (Natalia Długosz).

Several papers concern the study of local dialects (Polish and Slavic) – they present non-Slavic (Romance) lexical borrowings in Slavic dialects (Przemysław Dębowski, Jadwiga Waniakowa), current research on Polish dialectal word-formation (Jerzy Sierociuk), the situation of dialects in the opinion of Polish and Czech internet users (Błażej Osowski), an analysis of selected dialectal lexical units (Irena Jaros), and the influence of social factors on the nature of code-switching (and mixing) in Polish-East Slavic language contact as exemplified by the dialect of Vershina village in Siberia (Michał Głuszkowski).

A number of contributions are devoted to the language of Lithuanian Tatars and the texts they created. The studies in question analyse the influence of Church Slavonic texts on the Arabographic works of Lithuanian Tatars (Alla Kozhinowa), similarities and differences between the manuscripts of Tatar and Balkan Muslims (Anna Cychnerska, Joanna Kulwicka-Kamińska), and the issue of dating the manuscripts of the Tatars of the Grand Duchy of Lithuania (Joanna Kulwicka-Kamińska, Czesław Łapicz).

In turn, the topic of Polish nominal inflection of the twenty-first century is analysed by Halina Kurek, the influence of Polish (and Russian) on the formation of the norm of the modern Belarusian language – by Anna Berenika Siwirska, and bibliographies of dictionaries as a tool for analytical description of the history of Polish lexicography – by Katarzyna Wojan.

Another group of articles are those authored by scholars focusing on etymology and ethnolinguistics, including a paper analysing the origins of Slavic ‘truth’ words from a functional perspective (Piotr Sobotka), and studies devoted to issues of the linguistic worldview: nest word-formation (Iwona Burkaacka), and women’s ego-documents as sources for ethnolinguistic research (Zofia Sawaniewska-Mochowa). The studies which are comparative in nature are devoted to proper names in French-Polish and Polish-French ego-documents (Rafał Zarębski), and the linguistic exponents of veracity reserve in the files of the security services of the Polish People’s Republic and the People’s Republic of Bulgaria (Julia Mazurkiewicz-Sułkowska). The researchers analyse the issues in focus considering their rich cultural, historical and sociological context.

Paraphrasing the title of Maria Janion's book in the context of the papers published in this volume, it can be said that Slavdom still seems "amazing" to researchers: it is still appealing and unfathomed, and it is characterised by new phenomena worth studying and presenting to a wider audience, such as one that always gathers at the International Congress of Slavists.

Under the circumstances of the Russian invasion of Ukraine, a situation which is likely to continue during the Congress to be held in Paris in August, we realise that attendance will be smaller than usual. We hope, then, that in this form, the form of a published volume, the studies by Polish scholars will become available to all those who will not be able to share the joy of meeting, dialogue and exchange of scholarly thought at the 17th International Congress of Slavists in Paris, which is not coincidentally called *extraordinary*, in the sense of 'deviating from the usual norm', 'held outside the usual time'.

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska
Dorota Krystyna Rembiszewska

Renata Bura

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

renata.bura@uj.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3714-0595>

Dziedzictwo leksykalne epoki Pfula we współczesnym języku górnołużyckim – na przykładzie propozycji leksykalnych słownikarza*

Wydany w 1866 roku *Łužiski serbski słownik* Křesćana Bohuwěra Pfula powstał pod wpływem idei lużyckiego odrodzenia narodowego. Na jego ostateczny kształt miała wpływ odrodzeniowa teoria języka literackiego stworzona przez Josefa Jungmanna. Polegała ona na dążeniu do stworzenia takiego języka literackiego, w którym znalazłyby odbicie wszelkie przejawy życia społecznego, głównie zaś rozwój nauki i sztuki, a to wymagało szybkiego ożywienia słownictwa, m.in. za pomocą takich środków językowych, jak zapożyczenia z języków słowiańskich czy neologizmy (przy jednoczesnym usuwaniu germanizmów). Odpowiedzią na konieczność nadrobienia zaległości w zakresie leksyki było m.in. powstanie słownika Pfula, który w dużym stopniu odzwierciedla rozwój słownictwa górnołużyckiego w pierwszych dziesięcioleciach odrodzenia narodowego (por. Bura, 2017). Ponadto zawiera propozycje leksykalne autora słownika, które są przedmiotem niniejszego opracowania.

Zakres i charakterystyka materiału

Zgromadzony do analizy materiał to hasła słownikowe opatrzone kwalifikatorami *Pl.* i *Pf.*, które oznaczają wyrazy utworzone przez autora na podstawie analogii, por. „*Pf.* und *Pl.*: Wörter vom Verfasser nach Analogie gebildet” (Pful, 1866, s. XXXII). W rzeczywistości jednak

* Publikacja artykułu została sfinansowana ze środków programu „Inicjatywa Doskonałości – Uczelnia Badawcza” w Uniwersytecie Jagiellońskim.

Pful stosuje znacznie bardziej rozbudowany system kwalifikatorów. Odnosi się to do wyrazów utworzonych przez niego pod wpływem innych języków słowiańskich, m.in. czeskiego i polskiego. Wówczas dodatkowo pojawiają się skróty tych języków: *P. Pl.*, *Č. Pl.* lub *Pl. po P.*, *Pl. po Č.*

Łącznie odnotowano 730 tak oznaczonych haseł – 167 przymiotników, 95 czasowników i aż 455 haseł rzeczownikowych (z uwzględnieniem form dubletywnych – 466, por. *čolmišćo/čolmnišćo* ‘Gondelhafen, -Platz’), 10 liczebników, 2 przysłowki oraz 1 zaimek. Dotychczas zanalizowano przymiotniki (Bura, 2013b) i czasowniki (Bura, 2013a). Przedmiotem niniejszego opracowania są rzeczowniki.

Podobnie jak w przypadku przymiotników i czasowników, Pful stosuje najczęściej kwalifikatory *Pl.* lub (rzadziej) *Pf.* Hasła proste, mające tylko jedno znaczenie, nie budzą wątpliwości interpretacyjnych, por. hasło **Běhanišćo**, a, sr. Laufbahn, **Pl.**¹. W zebranym materiale znajdują się jednak także jednostki o kilku znaczeniach, a wprowadzone kwalifikatory pojawiają się w różnych miejscach danego artykułu hasłowego (łącznie 28 przykładów ze skrótami wewnątrz hasła), np.:

Mas*, a, m. (k. mas-ać), Tastsinn; Körper, Stoff. **Pl.**

Rozrjad, a, m. (k. rozrjad-ać), ordentliche Abtheilung; **Pl.** Anordnung.

W przypadku haseł opatrzonych skrótem na końcu przyjmuje się, że kwalifikator odnosi się do całego hasła, a więc wszystkich podanych znaczeń. Jeśli zaś skrót poprzedza jedno ze znaczeń, wówczas zakłada się, że odnosi się on tylko do tego znaczenia. Pewien problem stanowią natomiast artykuły hasłowe, w których dany kwalifikator pojawia się wewnątrz hasła, po kilku różnych znaczeniach. W związku z tym, że niemożliwe jest jednoznaczne stwierdzenie, czy dany skrót odnosi się do jednego, czy do wszystkich podanych znaczeń, przyjęto, że chodzi o wszystkie poprzedzające go znaczenia, w konsekwencji czego wszystkie poddane zostały analizie.

Ponadto odnotowano jednostki, które leksykograf utworzył pod wpływem języków czeskiego i (rzadziej) polskiego. Wszystkie tak oznaczone wyrazy są adaptowanymi pożyczkami bądź kalkami wyrazów czeskich, np. „**Rjanopani**, -nje, ž. (k. pani), Venus. **Pl.** po Č.” (por. czes. *Krasopanj*;

¹ Poniższe hasła słownikowe są cytatami, w związku z tym zachowano oryginalne pod względem pisowni skróty, a także kursywę, pogrubienia i wielkość liter.

Jungmann, 1836, t. 2, s. 169) czy „Časopisárstwo, a, sr. Zeitschreiberei. **Pl.** po **P.**” (por. pol. *czasopisarstwo*; Linde, 1807, t 1, s. 351).

Podkreślić należy, że zaproponowane przez Pfula jednostki przedstawiają bardzo różnorodny i bogaty pod względem słowotwórczym zasób. W zakresie rzeczownika są to wyrazy proste i złożone, reprezentujące różne kategorie i typy słowotwórcze (np. nazwy wykonawców czynności, nazwy narzędzi, nazwy miejsc itp.).

Losy propozycji leksykalnych Pfula

Dotychczasowe opracowania materiału pokazują, że sporo zaproponowanych przez Pfula jednostek leksykalnych spotkało się z akceptacją użytkowników języka górnołużyckiego. Otóż w wyniku porównania zebranego materiału z zawartością najnowszych słowników górnołużyckich (Jentsch i in., 1989–1991; Völkel, 1981, 2005) i górnołużyckiego korpusu tekstowego HOTKO (*HOTKO*, b.d.) stwierdzono, że ze 167 przymiotników do dziś zachowało się 30, co stanowi prawie 18% (por. Bura, 2013b, ss. 54–55), natomiast z 95 czasowników używanych jest 18, czyli blisko 19% (por. Bura, 2013a, s. 69). Ponadto niektóre nieobecne dziś w górnołużycczyźnie propozycje Pfula funkcjonowały przez krótszy czas. W jakimś zakresie obecne były jeszcze na początku XX wieku, co poświadczają dwa słowniki z lat dwudziestych tego stulecia: słownik Rězaka (Rězak, 1920) i Krala (Kral, 1927). Dotyczy to aż 91 przymiotników (Bura, 2013b, s. 55) i 25 czasowników (Bura, 2013a, s. 71).

Podobnie jest w przypadku proponowanych formacji rzeczownikowych, zdecydowana większość z nich weszła na krótszy lub dłuższy czas do praktyki językowej. Zaledwie 60 z 455 rzeczowników rejestruje wyłącznie słownik Pfula. Przyczyny odrzucenia tych propozycji mogą być różne. Podobnie jak w przypadku przymiotników i czasowników, nie zachowały się m.in. jednostki, które powstały w wyniku tendencji purystycznych i miały zastąpić internacjonalizmy, por. *časownica* ‘Conjugation’, *rjenjeryčerstwo* ‘Schönredekunst’. Ponadto nie weszły w użycie rzeczowniki wprowadzone do słownika jako synonimy istniejących już wyrazów lub połączeń wyrazowych, które sam Pful odnotowuje w danym haśle, por. *nosodžěrka* ‘Nasenloch, nosowa dżěrka’ i *rukowstwo* ‘Bürgschaft, rukowanie’.

Wiele zaproponowanych przez leksykografa rzeczowników funkcjonowało w górnołużycczyźnie jeszcze na początku XX wieku. Dwa

wspomniane wyżej słowniki Rężaka i Krala rejestrują 171 rzeczowników, z których – jak pokazuje górnołużycki korpus tekstowy (*HOTKO*, b.d.) – (zaledwie) 19 ma swoje poświadczenie w piśmiennictwie tego okresu lub starszym, np. *předhladnosť* ‘Vorsicht’ – por. *Jendželska móc bu přez předhladnosť němskoho wjednistwa a njekhablacu wutrajnosť našich wubjernih wojakow ćežko a krawnje zbita* („Katolski Posoł”, 1917). Ponadto Rężak odnotował 29 dalszych rzeczowników, z czego zaledwie jeden znajduje poświadczenie w piśmiennictwie tego czasu. Kral natomiast rejestruje 16 innych jednostek – użycie trzech z nich potwierdza korpus tekstowy. W sumie więc w słownikach Rężaka i/lub Krala odnotowanych zostało 216, czyli blisko połowa wszystkich zaproponowanych przez Pfula jednostek. Jak jednak pokazuje korpus, zaledwie część z nich (łącznie 23 rzeczowniki) poświadczona została w piśmiennictwie, co może oznaczać, że praktycznie używanych było znacznie mniej propozycji, niż odnotowują to słowniki. Jednocześnie kilka rzeczowników zarejestrowanych w słownikach Rężaka i/lub Krala, mimo że nie notują ich późniejsze źródła leksykograficzne, ma swoje potwierdzenie w nowszym piśmiennictwie (w statystyce uwzględnione zostały jako aktualnie używane), np. *wudaćel* ‘Herausgeber (eines Buches)’.

W połowie XX wieku w jakimś stopniu używano kilkunastu kolejnych rzeczowników, co zarejestrowały dwa słowniki wydane w tym czasie: ogólny *Hornjoserbsko-němski słownik* Filipa Jakubaša (Jakubaš, 1954) oraz *Pomocny terminologiski słownik němsko-serbski* (1957). Odnotowują one łącznie 47 rzeczowników (np. *cynowka* ‘zin-nerne Kanne’), z których użycie 10 poświadcza górnołużycki korpus tekstowy (*HOTKO*, b.d.). Wszystkie jednak zostały potwierdzone wyłącznie w starszym piśmiennictwie. Pozostałych 5 poświadczonych jest w piśmiennictwie tego okresu lub nowszym, np. *dojim* ‘Eindruck; Afficirung, Nachdruck’, *wonjadło* ‘Riechessenz; Riechfläschchen; Parfüm’. Korpus potwierdza ich użycie przede wszystkim w literaturze pięknej, por. *Jich žiwjenje wjeleždžetneje swójby – wjele hinaše a barbniše hać pola Worječec – wuskutkowa tajki **dojim** w nim, zo poča Symankec měć za swoje druhe doma* (Anton Nawka, *Kubło pod worješinu*, 2003). Wydaje się, że pisarze, szukając środków artystycznego wyrazu, sięgają także po starsze słownictwo.

Porównanie zebranego materiału z zawartością najnowszych słowników górnołużyckich – słownika niemiecko-górnołużyckiego (Jentsch i in., 1989–1991) i górnołużycko-niemieckiego słownika ortograficznego (Völkel, 1981, 2005) – skłania do konstatacji, że zaproponowane

przez Pfula formacje rzeczownikowe nie były zbędne (do podobnego wniosku doszedł również Tadeusz Lewaszkiewicz, który zbadał występujące w słowniku Pfula formacje *nomina loci*, por. Lewaszkiewicz, 1986). Do dziś bowiem zachowało się łącznie 117 rzeczowników, z czego 70 znajduje swoje potwierdzenie w korpusie tekstowym HOTKO (HOTKO, b.d.). Są wśród nich rzeczowniki należące do słownictwa ogólnego (np. *stejišćo* ‘Standpunkt’, *wobrazownja* ‘Bildergalleri’), ale nie brak również nazw i terminów naukowych (np. *čuleń* ‘Robbe, Seehund’, *słowjeso* ‘Verbum’) czy nazw abstrakcyjnych (np. *wědomje* ‘Bewußtsein’, *žedźba* ‘Verlangen, Sehnsucht’).

Liczba odnotowanych w najnowszych słownikach i dość licznie poświadczonych w korpusie rzeczowników wydaje się duża. Jeśli doliczymy do tego 15 wymienionych wyżej rzeczowników zarejestrowanych w słownikach z lat pięćdziesiątych, a poświadczonych w piśmiennictwie z połowy XX wieku i nowszym, to okazuje się, że na 455 zaproponowanych przez Pfula rzeczowników do dziś przetrwały 132, co stanowi blisko 30%. Część z nich notowana jest jednak jako przestarzała bądź rzadko używana. Słownik niemiecko-górnołużycki (Jentsch i in., 1989–1991) jako przestarzałe rejestruje 7 takich rzeczowników (np. *čerwjenik* ‘rothe Tinte’, *prěnjotnik* ‘Original; Urschrift’, *twórbosłow* ‘Formenlehre’), zaś kolejne 3 notuje jako rzadko używane (por. *wičina* ‘Windung; Gewinde, Guirlande’, *wis* ‘Hang’, *žiwjo* ‘lebenbes Geschöpf’).

Jest rzeczą naturalną, że na przestrzeni tak wielu lat zaproponowane przez Pfula słownictwo uległo rozwojowi. Zmieniły się między innymi zasady pisowni, np. obecnie brak oznaczenia miękkiego *ř* (por. *blidařstwo* ‘Tischler-Handwerk, Tischlerei’ – dziś *blidarstwo*), zmieniła się też grafia aspirowanego *k*, które dziś zapisujemy jako *ch* (wcześniej *kh*), por. *pokhad* ‘Entstehung, Ursprung’ – dziś *pochad*).

W ciągu tak wielu lat doszło też do rozwoju semantyki tej leksyki, choć wiele rzeczowników zachowało się w tym samym bądź synonimicznym znaczeniu, por. *lěkownistwo* ‘Pharmakologie’ – dziś to samo znaczenie, *čiskadło* ‘Instrument zum Werfen; Katapulte’ – dziś ‘Schleuder, Steinschleuder’. W kilku przypadkach mamy do czynienia z zawężeniem znaczenia, np. *čorn* ‘etwas Schwarzes: schwarze Farbe, Kleidung’ – dziś znaczenie ‘schwarze Farbe’, *wowsnica* ‘Haferstroh; Haferbirne, Muskatellerbirne; Haferkasten’ – dziś wyłącznie ‘Haferkasten’.

W zebranym materiale mamy też przykłady na odwrotny kierunek rozwoju znaczenia, czyli jego poszerzenie, np. *nabožina* ‘Religion’ – dziś także znaczenia potoczne ‘Religionsunterricht’ i ‘Religionskunde’.

Niekiedy towarzyszy temu proces terminologizacji wyrazu², np. *zakop* ‘Verscharrung; Verschanzung’ – obecnie też sport. ‘Anstoß (Fußball)’.

Wśród zachowanych do dzisiaj propozycji leksykalnych Pfula znajdują się takie, które zdają się wskazywać na przeniesie znaczenia na podobne zjawisko bądź desygnat, np. *platownja* ‘Tuchhalle’ – dziś ‘Tuchladen; Tuchlager’, *statnistwo* ‘Staatsklugheit, Politik’ – dziś ‘Staatswesen’.

Podsumowanie

Odnotowane w słowniku Pfula jednostki (najczęściej rzeczowniki, przymiotniki i czasowniki) będące propozycjami leksykalnymi autora słownika to wyrazy przez niego utworzone bądź adaptowane zapożyczenia i kalki wyrazów z innych języków słowiańskich, przede wszystkim z czeszczyzny. Na ich oznaczenie Pful stworzył system kwalifikatorów, które oddać mają charakter wprowadzonej do języka jednostki.

Z analizy materiału wynika, że część zaproponowanych wyrazów weszła do praktyki językowej tylko na pewien czas. Wiele z nich notują słowniki wydane w latach dwudziestych XX wieku; niestety korpus tekstowy rzadko poświadcza ich pozasłownikowe użycie. Do dziś zachowały się 132 rzeczowniki (blisko 30%), 30 przymiotników (prawie 18%) i 18 czasowników (blisko 19%). Okazuje się więc, że świadome wzbogacanie przez Pfula słownictwa górnołużyckiego nie było zbyt skuteczne, a zaproponowane przez niego formacje wyłącznie „sztuczne”.

Bibliografia

Wykaz ekscerpowanych źródeł

HOTKO – Hornolužický textový korpus. (b.d.). https://www.korpus.cz/kontext/query?corpname=hotko_v2

Jakubaš, F. (1954). *Hornjoserbsko-němski słownik / Obersorbisch-deutsches Wörterbuch*. Domowina.

² W ocenie procesu terminologizacji danej jednostki zachować należy jednak pewną ostrożność, ponieważ w przypadku terminologii Pful rzadko używa odpowiedniego kwalifikatora wskazującego dziedzinę wiedzy (por. Bura, 2015, s. 36). Niekiedy więc niemiecki odpowiednik może mieć znaczenie terminologiczne, a nie ogólne (lub nie tylko ogólne).

- Jentsch, H., Michalk, S., & Šřak, I. (1989–1991). *Deutsch-obersorbisches Wörterbuch* (T. 1–2). Domowina-Verlag.
- Jungmann, J. (1836). *Słownik česko-německý: T. 2. K–O*. <https://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/slovníky/digitalni-kopie-detail/JgSlov02>
- Kral, J. (1927). *Serbsko-němski słownik hornjołužiskeje řeče / Wendisch-deutsches Wörterbuch der Oberlausitzer Sprache*. Maćica serbska.
- Linde, S. B. (1807). *Słownik języka polskiego: T. 1, Cz. 1. A–F*. <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/8176/edition/12850/content?>
- Pful, K. B. (1866). *Łużiski serbski słownik / Lausitzisch-wendisches Wörterbuch*. Maćica serbska.
- Pomocny terminologiski słownik němsko-serbski*. (1957). Volk und Wissen Verlag.
- Rězak, F. (1920). *Deutsch-wendisches encyklopädisches Wörterbuch der oberlausitzer Sprache / Němsko-serbski wšowědny słownik hornjołužiskeje řeče*. Donnerhak.
- Völkel, P. (1981). *Prawopisny słownik hornjoserbskeje řeče* (4. wyd. popr. i uzupełn.). Ludowe nakładnistwo Domowina.
- Völkel, P. (2005). *Prawopisny słownik hornjoserbskeje řeče* (T. Meškank, Oprac.). Ludowe nakładnistwo Domowina.

Literatura

- Bura, R. (2013a). Propozycje leksykalne w „Łużiskim serbskim słowniku” K. B. Pfula – czasownik. *Slavia Occidentalis (Linguistica)*, 70(1), 63–74.
- Bura, R. (2013b). Propozycje leksykalne w „Łużiskim serbskim słowniku” K. B. Pfula – przymiotnik. W M. Milewska-Stawiany & S. Wölkowa (Red.), *Leksikologiske přinoški II. IV. seminar serbskeje słowotwórby a leksiki / IV Seminarium Słowotwórstwa i Słownictwa Łużyckiego Uniwersytetu Gdańskiego / Serbski institut* 31. 5. – 1. 6. 2012 (ss. 45–57). Serbski institut.
- Bura, R. (2015). *Zapożyczenia czeskie w słowniku Pfula: Terminologia naukowa*. Wydawnictwo LEXIS.
- Bura, R. (2017). Słownik K. B. Pfula jako źródło wiedzy na temat rozwoju dziewiętnastowiecznej leksyki górnołużyckiej. *Pro Lusatia: Opolskie studia łużycoznawcze*, 15–16, 34–49.
- Lewaszkiwicz, T. (1986). Dziedzictwo leksykalne epoki Pfula i Smolera we współczesnej górnołużycczyźnie (na przykładzie formacji z zakresu apelatywnych nazw miejsc). *Lětopis Instituta za serbski ludospyt A*, 1986(33), 20–24.

The Lexical Heritage of the Pful Era in the Modern Upper Sorbian Language – Exemplified by the Lexicographer's Proposals

Summary

Křesćan Bohuwěr Pful's *Łužiski serbski słownik* [Lusatian Sorbian Dictionary], published in 1866, reflects the development of Upper Sorbian vocabulary in the first decades of the national revival. In addition to vocabulary from the past centuries and loanwords from Slavic languages (mainly Czech) that appeared in Upper Sorbian in the 1840s and 1850s, it also includes neologisms of the author's own coinage. Marked with appropriate qualifiers, the lexicographer's proposals include 730 words (mainly nouns, adjectives and verbs). The nouns, which are discussed here in more detail, constitute 455 dictionary entries. Some of the proposed units entered linguistic practice only for a certain time, others have been preserved to this day. These are 132 nouns (almost 30%). Many of them have been preserved in the same or synonymous meaning.

Keywords: Upper Sorbian language; Křesćan Bohuwěr Pful; neologism; loanwords; language contact

Dziedzictwo leksykalne epoki Pfuła we współczesnym języku górnołużyckim – na przykładzie propozycji leksykalnych słownikarza

Streszczenie

Łužiski serbski słownik Křesćana Bohuwěra Pfuła, opublikowany w 1866 roku, odzwierciedla rozwój leksyki górnołużyckiej w pierwszych dziesięcioleciach odrodzenia narodowego. Oprócz słownictwa z poprzednich stuleci i zapożyczeń z języków słowiańskich (przede wszystkim czeskiego), które pojawiły się w języku górnołużyckim w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XIX wieku, zawiera także neologizmy utworzone przez autora słownika. Te ostatnie zostały oznaczone za pomocą odpowiednich kwalifikatorów. Propozycje leksykografa obejmują 730 wyrazów (głównie rzeczowników, przymiotników i czasowników). Omawiane tu szerzej rzeczowniki stanowią 455 haseł słownikowych. Część zaproponowanych jednostek leksykalnych weszła do praktyki językowej tylko na pewien czas, inne przetrwały do dziś. Są to 132 rzeczowniki (niemal 30%). Wiele z nich zachowało się w tym samym bądź synonimicznym znaczeniu.

Słowa kluczowe: język górnołużycki; Křesćan Bohuwěr Pful; neologizm; zapożyczenia językowe; kontakt językowy

Iwona Burkacka

Uniwersytet Warszawski, Warszawa

i.burkacka@uw.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8595-0173>

Czy milczenie jest złotem? Słowotwórstwo gniazdowe w badaniach językowego obrazu świata (na przykładzie gniazd *MILCZEĆ*, *MLČAT'*, *МОЛЧАТЬ*, *МОЛКХУТЬ*)

1. Cel, metoda i materiał badawczy

Celem tekstu jest ukazanie możliwości wykorzystania analizy gniazd słowotwórczych w konfrontatywnych badaniach dotyczących językowego obrazu świata na przykładzie polskiego gniazda *MILCZEĆ*, słowackiego gniazda *MLČAT'* i rosyjskich gniazd *МОЛЧАТЬ* i *МОЛКХУТЬ*. W tle rozważań znalazły się odniesienia do cech derywacji odczasownikowej i funkcjonowania innych leksemów z leksykalno-semantycznego pola milczenia.

Jak wiadomo, badanie derywatów słowotwórczych jest jednym ze sposobów rekonstrukcji językowego obrazu świata (por. Grzegorzczukowa, 2010, ss. 189–190; Maćkiewicz, 1999), ponieważ odsłania sposób ujmowania zjawisk przez mówiących. Liczba derywatów i umiejscowienie wyrazu w polu semantyczno-leksykalnym oraz głębokość gniazda i typy derywatów wiele mówią o tym, jak widzimy rzeczywistość. Zdaniem Alicji Nagórko „już sama aktywność słowotwórcza danego wyrazu-bazy jest wskaźnikiem konceptualnej rangi reprezentowanego przezeń pojęcia” (Nagórko, 2012, s. 201). Jolanta Maćkiewicz podkreśla: „Właśnie ta najgłębiej ukryta wiedza jest najmniej podatna na zmiany, to właśnie ona – jako wiedza nieuświadomiana – najbardziej oddziałuje na myślenie i zachowanie mówiących danym językiem ludzi” (Maćkiewicz, 1999, s. 21). Można dodać, że im bardziej ukryta i nieuświadomiana, tym bardziej jest wartościowa jako materiał do badania językowego obrazu świata, bo pozwala dotrzeć do wartości i preferencji istotnych w procesach konceptualizacji. Na potencjał tkwiący w opisach gniazd leksemów jako materiału do badania językowego obrazu świata wskazywały Eugenia Karpiłowska (2007) i Iwona Burkacka (2019).

W analizie wykorzystano metodologię gniazdową, stworzoną przez Tichonowa, a następnie zmodyfikowaną w polskich badaniach (Jadacka, 1995, 2001; Skarżyński, 1999, ss. 153–194, 2003b), oraz elementy językowego obrazu świata (w ujęciu szkoły lubelskiej, por. Bartmiński, 2007; Maćkiewicz, 1999; Tokarski, 2001). W pracy odwołano się również do podstawowych terminów stosowanych w słotwórstwie synchronicznym, m.in. takich jak: *derywat prosty, złożony (złożenie), motywacja słotwórcza, sufiks, afiks, techniki derywacyjne* (por. Grzegorzczkowska i in., 1998; Grzegorzczkowska & Puzynina, 1979; Nagórko, 2002), ze świadomością, że oddzielenie badań synchronicznych od diachronicznych w praktyce analiz słotwórczych bywa trudne (Skarżyński, 1999, s. 195).

Źródłami materiału są *Słownik gniazd słotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*, t. 3 *Gniazda odczasownikowe* pod red. M. Skarżyńskiego (SGS3), *Словообразовательный словарь русского языка* А.Н. Тихонова (ССРЯ), *Slovník koreňových morfév slovenčiny* M. Sokolovej, M. Ološtiaka i M. Ivanovej (SKMS4¹). W słownikach zastosowano odmienne zasady opisu: w SGS3 (i innych tomach tego słownika) bazą gniazda jest leksem w określonym znaczeniu, do którego są przyporządkowane derywaty (z oznaczeniami znaczeń, które są powiązane semantycznie i formalnie z daną podstawą), nienotowane są *nomina actionis* (jeśli nie mają wtórnego znaczenia), jednostki gwarowe i przestarzałe. W słowniku słowackim bazą jest morfem rdzenny, a w słowniku rosyjskim nie ma rozbicia na znaczenia bazy. Inaczej są też zapisywane pary aspektowe.

Tłem analiz są opracowania dotyczące aktywności baz czasownikowych (Ološtiak i in., 2015; Skarżyński, 2003a) oraz słotwórczego obrazu milczenia w polszczyźnie (Burkacka, 2019).

2. Analiza materiału

2.1. Polskie gniazdo leksemu *MILCZEĆ*²

Czasownik *milczeć* jest podstawą 32 derywatów odnotowanych w SGS3, rozłożonych na pierwszych trzech taktach słotwórczych. Wśród wyrazów pochodnych najliczniejsze są czasowniki (15 czasowników

¹ Za dostęp do czwartego wydania w wersji elektronicznej (przedpublikacyjnej) serdecznie dziękuję Martinowi Ološtiakowi.

² W charakterystyce polskiego gniazda *MILCZEĆ* wykorzystałam wcześniejszą moją pracę (Burkacka, 2019).

odczasownikowych), rzadsze – rzeczowniki (10). Gniazdo uzupełniają przymiotniki (5: *milczący* 1. i 2., *milczkowaty*, *milkliwy* 1. i 2.) i aż 3 przysłówki (dwa derywowane od przymiotników i jeden – bezpośrednio od rzeczownika – *milczkiem*), których obecność w polskich gniazdach czasownikowych jest zjawiskiem dość rzadkim. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na konotacje związane z przysłówkiem *milczkiem*. Kojarzy się on z działaniami niejawnymi (może też z niejasnymi intencjami), jego synonimami są takie jednostki jak: *niejawnie*, *po kryjomu*, *chyłkiem*, *po cichu*, *po kryjomu*, *cichaczem*, *cichcem*, *ciszkiem*. Być może mamy do czynienia z przekonaniem, że słowa i czyny powinny być zgodne. Stąd milczenie lub wykonywanie czegoś bez mówienia o tym jest postrzegane jako niepożądane, niewłaściwe.

Warto także zauważyć, że przysłówek *milczkiem* realizuje dość rzadki w polszczyźnie model tworzenia przysłówków odrzeczownikowych, który jednak wydaje się typowy dla tego pola semantycznego, por. *ukradkiem*, *chyłkiem*, *cichcem*, *cichaczem*, *ciszkiem*. Przywołane przysłówki są rezultatem derywacji paradygmatycznej, choć niektóre z przysłówków nie są w świetle zasad słowotwórstwa synchronicznego opisywane jako derywaty (to wyrazy współcześnie niemotywowane, np. *ukradkiem*, *chyłkiem*).

Wśród rzeczowników motywowanych znajdują się nazwy czynności (*przemilczenie*, *zamilknięcie*), nazwy osobowe (*milczek*, *milczący/a* – użycie rzeczownikowe), nazwy cech (*milczkowatość*, *milczącość*, *milkliwość*). Gdy zestawimy tę aktywność *verbum* z danymi dotyczącymi wielkości gniazd czasownikowych, to zauważymy, że jest ona trzykrotnie większa od średniej aktywności podstawy czasownikowej, która wynosi od 2 do 20 wyrazów pochodnych (Skarżyński, 2003a), stąd można uznać, że gniazdo *MILCZĘĆ* jest duże. Gniazda o takiej liczebności (od 20 do 49 derywatów) stanowią zaledwie 7,5% materiału analizowanego przez M. Skarżyńskiego. Znacznie więcej jest gniazd czasownikowych o zerowej potencji derywacyjnej (16%), jednoelementowej (12,5%), średniej (od 11 do 19 derywatów – 11,4% gniazd). Najwięcej czasowników buduje gniazda liczące od 2 do 19 derywatów (50% czasowników analizowanych przez Skarżyńskiego). Gniazda liczące ponad 50 derywatów stanowią margines gniazd odczasownikowych – zaledwie 2,5%. Za normę aktywności czasownika (w poszczególnym znaczeniu) należy więc uznać motywowanie od 2 do 10 derywatów. Gniazdo leksemu *milczeć* trzykrotnie przekracza więc wartości średnie.

Budowę gniazda *MILCZĘĆ* można zestawzić z budową grafu zbiorczego czasowników, co pozwala zauważyć, że rozkład derywatów w gnieździe *MILCZĘĆ* jest typowy dla gniazd odczasownikowych: najbardziej obciążone

ramię V,V (czasowniki odczasownikowe, w większości tworzone w wyniku derywacji prefiksальной, typowej dla pomnażania zbioru czasowników) oraz nieco mniej – V,S (rzeczowniki odczasownikowe, w tym nazwy czynności i nazwy wykonawców czynności). Spadek obciążenia na ramieniu czasownikowym na drugim takcie nie dziwi, ponieważ przyłączanie kolejnego prefiksu jest mocno ograniczone (wykorzystuje się zwykle prefiksy *na-* i *po-*, np. *powymyślać*, *nawypisywać*), a inne techniki są stosowane sporadycznie. W analizowanym gnieździe *MILCZEĆ* dzięki derywowaniu formy *milknąć* (na pierwszym takcie) wewnątrzkategoriálne procesy słotwórcze są z powodzeniem kontynuowane na drugim takcie (*pomilknąć*, *umilknąć*, *zamilknąć*, *zmilknąć*). Najslabiej obciążone jest ramię przymiotnikowe, co jest typowe dla gniazd czasownikowych.

Na pierwszym takcie derywacyjnym znajduje się połowa derywatów motywowanych przez czasownik *milczeć*. Rozkład derywatów w gniazdach czasownikowych w dużym stopniu zależy od wielkości gniazda. W największych gniazdach derywaty występują nawet na piątym takcie, ale pamiętajmy, że tak duże struktury stanowią margines opisywanego zbioru.

2.2. Gniazdo słowackiego leksemu *MLČAT'*

Gniazdo leksemu *MLČAT'* liczy 30 derywatów, co ponaddwukrotnie przekracza średnią wielkość gniazda werbalnego, w języku słowackim wynoszącą 12,3 derywatu (Ološtiak i in., 2015, s. 412). Wielkość gniazda sytuuje je w grupie 5,2% gniazd o takiej liczbie derywatów. Znacznie więcej jest gniazd o mniejszej wielkości (od 6 do 10 derywatów – 71,3%, 5–2 – 53,8%, jednoelementowe – 19,9%). Oczywiście istnieją większe gniazda czasownikowe wykorzystujące podstawowe czasowniki (*klást' (sa)*, *ist'*, *pisat'*). Podobnie jak w polskim materiale, największy udział mają derywaty czasownikowe stanowiące 50% materiału, rzeczowniki mają mniejszy udział – 26,7%, przymiotniki stanowią 10%, a przysłówki – 13,3%. Zwraca uwagę obecność przysłówka motywowanego bezpośrednio czasownikiem *mlčat'*. Najbardziej jest obciążony pierwszy takt (46,7%). Podobnie jak w polskim gnieździe, dzięki derywowaniu formy *mľnut'* rozbudowuje się drugi takt (43,3%). Tym, co różni słowackie gniazdo od polskiego, jest brak ramienia rzeczownikowego i brak nazw osób wśród derywatów.

2.3. Gniazda rosyjskich leksemów *МОЛЧАТЬ*, *МОЛКНУТЬ*

Odpowiednikami polskiego czasownika *milczeć* są leksemy *молчать*, *молкнуть*, które w CCPЯ tworzą dwa odrębne gniazda o zbliżonej

wielkości mierzonej liczbą derywatów (odpowiednio 44 i 37) i długością łańcuchów słowotwórczych (czterotaktowe gniazda), jednak o odmiennym rozkładzie. Gniazdo *МОЛЧАТЬ* ma pełną strukturę (cztery ramiona), a *МОЛКХУТЬ* niepełną – tylko dwa ramiona na pierwszym takcie. Pierwsze nastawione jest na kontynuowanie kategorii (liczne derywaty czasownikowe – 52,3% derywatów), podczas gdy w drugim *verba* stanowią zaledwie 35,1%. W obu gniazdach niewielki udział mają rzeczowniki: odpowiednio: 34,1% i 16,2%, a przecież odnotowywane są *nomina actionis*. Jednak w przeciwieństwie do materiału słowackiego pierwsze gniazdo zawiera nazwę osoby *молчальик* i pochodną od niego nazwę żeńską *молчальница*. Feminatywy nie są odnotowane w analizowanych gniazdach polskim i słowackim (por. dalszy podrozdział). Pojawia się też nazwa gry *молчанка*.

2.4. Gniazda czasowników w leksykalno-semantycznym polu milczenia

Dla sposobu konceptualizacji milczenia istotne jest uzupełnienie tego pola leksykalno-znaczeniowego jednostkami należącymi do innych gniazd: *МÓВИĆ* I. Supl. *POWIEDZIEĆ* I. ‘posługiwać się słowami dla komunikowania’ (240 derywatów), *ROZPRÁVAT’* (SA), *HOVORIT’*, *ГОВОРИТЬ*, a zwłaszcza derywatami pochodnymi od form zaprzeczonych oraz z członami *bez-*, *mało-*, *poza-*. W polskim gnieździe znajdują się nazwy osób: *niemowa*, *gluchoniemy*, *niemowlę*, *niemy/a* (w użyciu rzeczownikowym), nazwy cech (*bezmowność*, *małomówność*), nazwy chorób (*niemota*, *gluchoniemota*), rezultatu czynności (*niedomówienie*, *niedopowiedzenie*) oraz czasowniki oznaczające proces trwałej lub czasowej utraty zdolności do mówienia lub wypowiadania się (*niemieć*, *onemieć*, *zaniemówić*) i przymiotniki (*niemy*, *oniemiały*, *gluchoniemy*, *niewymowny*, *nierozmowny*, *bezmowny*, *małomówny*, *bezumowny*, *pozaumowny*, *niewypowiedzialny*, *niewypowiedziany*), z reguły fundujące przysłówki.

W słownikach gniazd rosyjskich i słowackich hasła *HEMOЙ* i *NEM-Ý* (*NEM-Á*) (morfem rdzenny: *NEM*) budują odrębne gniazda, w którym znajduje się wiele podobnych derywatów (nazwy osób: *немой*, *немая*, *глухонемой*, *глухонемая* – w użyciu rzeczownikowym), nazwy cech lub stanów (*онемелость*, *онемение*), nazwy chorób (*немота*, *глухонемота*; *nemota*, *hluchonemost’*) oraz czasowniki oznaczające proces trwałej lub czasowej utraty zdolności do mówienia lub wypowiadania się (*неметь*, *занеметь*, *онеметь*, *онемевать*, *немотствовать*; *onemeiet’*, *onemievat’*, *zaneniet’*), przymiotniki (*немотный*, *занемелый*, *онемелый*; *hluchonemy’*)

i przysłowki (*немо, немотно; немо*). W słowackim gnieździe znajduje się też złożenie *nemohra*. W gnieździe *HOVORIŤ* (111 derywatów) nie odnotowano derywatów z przeczeniem, ale w gnieździe *ROZPRÁVAT' (SA)*, liczącym 30 wyrazów pochodnych, znajdują się struktury z przeczeniem (*ne-*): *nehovoriac o, nezodpovedný* i pochodne od niego *nezodpovednosť, nezodpovedne*, nie są one jednak związane z milczeniem. W gnieździe rosyjskiego czasownika liczne są struktury z przeczeniem: *неговорливый, неговорённость, недоговаривать, недоговариваться, недоговорка, недоговорённый, недоговорённое, недоговорённость, неразговорчивость, неразговорчивый, неразговорчивость 1., 2., неговорчивый*, oraz formacje z członem *мало-*: *малоговорящий, малоразговорчивый*, i *без-*: *безотговорочный, безотговорочно*. Gniazda polskie i rosyjskie wykazują w tej grupie derywatów dużą zbieżność.

3. Podsumowanie

Ponadprzeciętna wielkość gniazd czasowników oznaczających milczenie oraz obecność derywatów z elementem *niem-* i *bez-/без-*, *мало-/мало-* w trójjęzycznym materiale wskazują na podobieństwa w sposobie postrzegania milczenia i konceptualizacji człowieka: mówienie jest przypisane człowiekowi, a to, że ktoś nie mówi, jest cechą wyróżniającą go spośród innych osób. Na marginesie można dodać, że etymologicznie etnonim *Niemiec* w języku polskim i słowackim wiąże się z przymiotnikiem *niemy*. W polskim gnieździe zwraca uwagę negatywna ocena czynności wykonywanych niejawnie (bez mówienia) oraz większa liczba rzeczowników nazywających osoby, które nie mówią lub zwykle milczą, w słowackim i rosyjskich gniazdach odnotowujemy znacznie więcej czasowników i nieco więcej przymiotników.

Przedstawiona analiza kilku gniazd stanowi jedynie przyczynek do dalszych badań, ponieważ dla ukazania konceptualizacji milczenia właściwe byłoby zbadanie wszystkich jednostek znajdujących się w polu milczenia, również tych motywowanych przez inne podstawy, co starano się pokazać na przykładzie czasowników związanych z mówieniem. Zasadne byłoby też uwzględnienie synonimii i związków frazeologicznych (por. Burkacka, 2019). Choć przysłowie głosi, że mowa jest srebrem, a milczenie złotem, to w analizowanym materiale zarówno milczenie, jak i mówienie są istotne w opisach człowieka i jego zachowania.

Skróty

- SGS3 – *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego* (T. 3) (Skarżyński i in., 2004).
 SKMS4 – *Slovník koreňových morfév slovenčiny* (Sokolová i in., w druku).
 ССРЯ – *Словообразовательный словарь русского языка* (Тихонов, 1985).

Bibliografia

- Bartmiński, J. (2007). *Językowe podstawy obrazu świata* (2. wyd.). Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Burkacka, I. (2019). Słowotwórczy obraz milczenia. W G. Różańska (Red.), *Przemilczane, niewypowiedziane...: O związkach między słowem a milczeniem* (ss. 7–17). Instytut Wydawniczy „Świadek”.
- Grzegorzczkova, R. (2010). Pojęcie językowego obrazu świata i sposoby jego rekonstrukcji. W R. Grzegorzczkova, *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej* (4. wyd. rozsz., ss. 188–196). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Grzegorzczkova, R., Laskowski, H., & Wróbel, H. (Red.). (1998). *Gramatyka współczesnego języka polskiego: T. 2. Morfologia* (2. wyd. zm.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Grzegorzczkova, R., & Puzynina, J. (1979). *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego: Rzeczowniki sufiksalne rodzime*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Jadacka, H. (1995). *Rzeczownik polski jako baza derywacyjna: Opis gniazdowy*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Jadacka, H. (2001). Wstęp. W H. Jadacka (Red.) & T. Vogelgesang, *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego: T. 1. Gniazda odprzymiotnikowe* (ss. 7–32). Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”.
- Karpiłowska, E. (2007). Gniazda słów jako językowy obraz świata: Perspektywy badań porównawczych. *LingVaria*, 2(2(4)), 27–41.
- Maćkiewicz, J. (1999). Co to jest „językowy obraz świata”. *Etnolingwistyka: Problemy Języka i Kultury*, 11, 7–24.
- Nagórko, A. (2002). *Zarys gramatyki polskiej* (6. wyd.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Nagórko, A. (2012). Słowotwórczy potencjał sakronimów (w polskim, słowackim, czeskim i niemieckim). W P. Драгићевић (Red.), *Творба речи и њени ресурси у словенским језицима: Зборник радова са четрнаесте међународне научне конференције Комисије за творбу речи при*

- Международном комитету слависта* (ss. 201–214). Филолошки факултет. <https://hdl.handle.net/20.500.12528/377>
- Ološtiak, M., Gogová, E., & Genči, J. (2015). Lexikálnoparadigmatické aspekty slovotvornej motivácie. W M. Ološtiak, *Kvalitatívne a kvantitatívne aspekty tvorenia slov v slovenčine* (ss. 407–480). Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.
- Skarżyński, M. (1999). *Powstanie i rozwój polskiego słowotwórstwa opisowego*. Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”.
- Skarżyński, M. (2003a). Słowotwórcze gniazda odczasownikowe (charakterystyka wstępna). W M. Skarżyński (Red.), *Słowotwórstwo gniazdowe: Historia, metoda, zastosowania* (ss. 137–155). Księgarnia Akademicka.
- Skarżyński, M. (Red.). (2003b). *Słowotwórstwo gniazdowe: Historia, metoda, zastosowania*. Księgarnia Akademicka.
- Skarżyński, M. (Red.), Berend, M., Bondkowska, M., Burkacka, I., Jadacka, H., Olejniczak, M., & Vogelgesang, T. (2004). *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego: T. 3, Cz. 1–2. Gniazda odczasownikowe* [SGS3]. Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”.
- Sokolová, M., Ološtiak, M., & Ivanová, M. (w druku). *Slovník koreňových morfém slovenčiny* [SKMS4] (4. wyd., wersja elektroniczna).
- Tokarski, R. (2001). Słownictwo jako interpretacja świata. W J. Bartmiński (Red.), *Współczesny język polski* (ss. 343–370). Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Тихонов, А. Н. (1985). *Словообразовательный словарь русского языка [ССРЯ]* (Т. 1–2). Русский язык.

Bibliography (Transliteration)

- Bartmiński, J. (2007). *Językowe podstawy obrazu świata* (2nd ed.). Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Burkacka, I. (2019). Słowotwórczy obraz milczenia. In G. Różańska (Ed.), *Przemilczane, niewypowiedziane...: O związkach między słowem a milczeniem* (pp. 7–17). Instytut Wydawniczy “Świadectwo”.
- Grzegorzczkova, R. (2010). Pojęcie językowego obrazu świata i sposoby jego rekonstrukcji. In R. Grzegorzczkova, *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej* (4th ed., enlarged, pp. 188–196). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Grzegorzczkova, R., Laskowski, H., & Wróbel, H. (Eds.). (1998). *Gramatyka współczesnego języka polskiego: Vol. 2. Morfologia* (2 nd. rev. ed.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Grzegorzczkova, R., & Puzynina, J. (1979). *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego: Rzeczowniki sufiksalne rodzime*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Jadacka, H. (1995). *Rzeczownik polski jako baza derywacyjna: Opis gniazdowy*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Jadacka, H. (2001). Wstęp. In H. Jadacka (Ed.) & T. Vogelgesang, *Słownik gniazd słotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego: Vol. 1. Gniazda odprzymiotnikowe* (pp. 7–32). Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych “Universitas”.
- Karpiłowska, E. (2007). Gniazda słów jako językowy obraz świata: Perspektywy badań porównawczych. *LingVaria*, 2(2(4)), 27–41.
- Maćkiewicz, J. (1999). Co to jest “językowy obraz świata”. *Etnolingwistyka: Problemy Języka i Kultury*, 11, 7–24.
- Nagórko, A. (2002). *Zarys gramatyki polskiej* (6th. ed.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Nagórko, A. (2012). Słotwórczy potencjał sakronimów (w polskim, słowackim, czeskim i niemieckim). In R. Dragičević (Ed.), *Tvorba reči i njeni resursi u slovenskim jezicima: Zbornik radova sa četrnaeste međunarodne naučne konferencije Komisije za tvorbu reči pri Međunarodnom komitetu slavista* (pp. 201–214). Filološki fakultet. <https://hdl.handle.net/20.500.12528/377>
- Ološtiak, M., Gogová, E., & Genči, J. (2015). Lexikálnoparadigmatické aspekty slovtvornej motivácie. In M. Ološtiak, *Kvalitatívne a kvantitatívne aspekty tvorenia slov v slovenčine* (pp. 407–480). Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.
- Skarżyński, M. (1999). *Powstanie i rozwój polskiego słotwórstwa opisowego*. Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych “Universitas”.
- Skarżyński, M. (2003a). Słotwórcze gniazda odczasownikowe (charakterystyka wstępna). In M. Skarżyński (Ed.), *Słotwórstwo gniazdowe: Historia, metoda, zastosowania* (pp. 137–155). Księgarnia Akademicka.
- Skarżyński, M. (Ed.). (2003b). *Słotwórstwo gniazdowe: Historia, metoda, zastosowania*. Księgarnia Akademicka.
- Skarżyński, M. (Ed.), Berend, M., Bondkowska, M., Burkacka, I., Jadacka, H., Olejniczak, M., & Vogelgesang, T. (2004). *Słownik gniazd słotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego: Vol. 3, Pt. 1–2. Gniazda odczasownikowe* [SGS3]. Towarzystwo Wydawnicze “Historia Iagellonica”.
- Sokolová, M., Ološtiak, M., & Ivanová, M. (in press). *Slovník koreňových morfév slovenčiny* [SKMS4] (4th ed., electronic version).
- Tikhonov, A. N. (1985). *Slovoobrazovatel'nyĭ slovar' russkogo iazyka* [SSRIA] (Vols. 1–2). Russkii iazyk.
- Tokarski, R. (2001). Słownictwo jako interpretacja świata. In J. Bartmiński (Ed.), *Współczesny język polski* (pp. 343–370). Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Is Silence Golden? Nest Word-Formation in Research on the Linguistic Worldview (on the Example of the Nests *MILCZEĆ*, *MLČAT'*, *МОЛЧАТЬ*, *МОЛКХУТЬ*)

Summary

This article analyses the word-formation nests of the Polish verb *MILCZEĆ*, the Slovak *MLČAT'* and the Russian *МОЛЧАТЬ* and *МОЛКХУТЬ* 'to be silent', which occupy central positions in the lexical-semantic field of silence. The structural-semantic characteristics of derivatives from these nests are presented against the background of the properties of verbal nests and supplemented with derivatives from negated forms and forms with elements *bez-/без-*, *mało-/мало-* from the nests *MÓWIĆ I.*, *POWIEDZIEĆ I.*, *ROZPRÁVAT' (SA)*, *HOVORIT'*, *ГОВОРИТЬ* 'to talk, to say', and data from the Russian nest *HEMOŨ* and the Slovak *NEM-Ý (NEM-Á)* 'mute'. The analysis reveals many similarities, which concern the above-average word-formation potential of nests of verbs of silence (their size is significantly larger than the average of deverbal nests) and the occurrence of formally and semantically similar groups of derivatives, e.g. *nomina agentis* (names of people who are mute), names of diseases or disabilities, verbs denoting the process of permanent or temporary loss of the ability to speak or express oneself, which may indicate a similar conceptualization of silence and speaking in the three languages. Differences are visible in the larger number of *nomina agentis* in the Polish-language material and a slightly different distribution of derivatives with respect to their part of speech.

Keywords: nest word-formation; linguistic worldview; derivative potential; silence; speech

Czy milczenie jest złotem? Słowotwórstwo gniazdowe w badaniach językowego obrazu świata (na przykładzie gniazd *MILCZEĆ*, *MLČAT'*, *МОЛЧАТЬ*, *МОЛКХУТЬ*)

Streszczenie

W artykule przeanalizowano gniazda słowotwórcze polskiego czasownika *MILCZEĆ*, słowackiego *MLČAT'* oraz rosyjskich *МОЛЧАТЬ* i *МОЛКХУТЬ* 'milczeć', które zajmują centralne pozycje w polu leksykalno-semantycznym milczenia. Charakterystykę strukturalno-semantyczną derywatów z tych gniazd przedstawiono na tle właściwości gniazd czasownikowych i uzupełniono o derywaty pochodzące od form zaprzeczonych oraz z członami *bez-/без-*, *mało-/мало-* z innych gniazd: *MÓWIĆ I.*, *POWIEDZIEĆ I.*, *ROZPRÁVAT' (SA)*, *HOVORIT'*, *ГОВОРИТЬ* oraz o dane z rosyjskiego gniazda *HEMOŨ* i słowackiego *NEM-Ý (NEM-Á)*. Analiza wykazała istnienie wielu podobieństw, które dotyczą ponadprzeciętnego

potencjału słowotwórczego gniazd czasowników oznaczających milczenie (znacznie większego niż przeciętnie dla gniazd odczasownikowych) oraz występowanie formalnie i semantycznie podobnych grup derywatów, np. *nomina agentis* (nazwy osób niemych), nazwy chorób lub niepełnosprawności, czasowniki oznaczające proces trwałej lub czasowej utraty zdolności mówienia lub wyrażania się, co może wskazywać na podobną konceptualizację milczenia i mówienia w trzech omawianych językach. Różnice widoczne są w większej liczbie *nomina agentis* w materiale polskojęzycznym i nieco innym rozmieszczeniu derywatów ze względu na części mowy, do których należą.

Słowa kluczowe: gniazda słowotwórcze; językowy obraz świata; potencja derywacyjna; milczenie; mowa

Anna Cychnerska

Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

Anna.Cychnerska@umk.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5539-4401>

Joanna Kulwicka-Kamińska

Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

Joanna.Kulwicka-Kaminska@umk.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8566-9181>

Słowiańskie aljamiado. Manuskrypty tatarskich i bałkańskich muzułmanów – podobieństwa i różnice

Przedmiotem naukowej refleksji w niniejszym szkicu jest twórczość literacka mniejszości muzułmańskich zapisana alfabetem arabskim i mająca głównie charakter religijny. Jednym z pierwszych badaczy starających się opisać i zdefiniować to zjawisko był Ottmar Hegyi. Opublikował on artykuł *Minority and Restricted Uses of the Arabic Alphabet: The Aljamiado Phenomenon*, w którym wskazał, że do muzułmańskiej literatury pisanej alfabetem arabskim odnosi się zromanizowany termin *aljamiado* (ar. *al-'ajamiyya*), zastosowany po raz pierwszy do pism Morysków z Aragonii (Hegyi, 1979, ss. 262–269). Z czasem, na zasadzie analogii, objęto nim twórczość mniejszości zamieszkujących inne obszary Europy, a także kraje pozaeuropejskie, np. zachodnią i południową Afrykę czy południową i wschodnią Azję.

W niniejszym artykule skoncentrujemy się na twórczości muzułmanów Europy Środkowo-Wschodniej: Tatarów byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej: WKL) i bośniackich wyznawców Allaha. Interesujące nas społeczności muzułmańskie znajdowały się pod silnym wpływem kultury Imperium Osmańskiego, a literatura turkijska była materiałem źródłowym dla ich rękopiśmiennictwa.

Celem podjętych przez nas badań porównawczych nad literaturą aljamiado wybranych etnosów muzułmańskich jest przedstawienie jej specyfiki, a tym samym wskazanie zarówno podobieństw wynikających z więzi z islamem, jak i różnic, które są pokłosiem uwarunkowań

historycznych i geograficznych¹. Uwagę skupiamy na genologii i zawartości treściowej manuskryptów.

Piśmiennictwo Tatarów WKL prawdopodobnie zaczęło powstawać w drugiej połowie XVI lub na początku XVII wieku. Było realizowane w językach miejscowych, polskim i/lub białoruskim, zapisanych odpowiednio przystosowanym do ich fonologii rozszerzonym alfabetem arabskim. Rozwijało się pod silnym wpływem tradycji i kultury islamu wyznawanego przez społeczność muzułmańską WKL, dlatego w przeważającej mierze miało charakter religijny i tym samym służyło zachowaniu przez Tatarów własnej tożsamości (Łapicz, 2014, ss. 59–70). Wśród zabytków piśmiennictwa tatarskiego zachowanych do czasów współczesnych wyróżnia się kilka typów (zob. Drozd i in., 2000, ss. 12–16):

Księgi podstawowe:

1. rękopisy Koranu – przepisana ręcznie święta księga islamu w języku arabskim, z podaniem modlitw i zasad jej recytacji;

2. tefsiry – obszerne manuskrypty obejmujące pełny tekst oryginalnego Koranu, z podwierszowym przekładem na polszczyznę północnokresową, uzupełnionym o warstwę egzegetyczną oraz o modlitwy i obrzędy towarzyszące recytacji Koranu;

3. kitaby – zabytki o różnej objętości oraz heterogenicznej formie i treści. Zawierają teksty o bogatej tematyce², a także słowniczki do nauki języków orientalnych;

4. chamaity – tatarskie modlitewniki. Na ich zawartość składają się teksty o tematyce religijnej, wśród których są też opisy rytuałów muzułmańskich związanych z filarami i dogmatami islamu oraz teksty magiczne³.

Księgi pomocnicze:

1. sufry – niewielkiej objętości rękopisy zawierające jedną trzydziestą część Koranu, zwaną džuz. Mają cel dydaktyczny – służą do nauczania

¹ W Centrum Badań Kitabistycznych UMK realizowany jest projekt „Aljamiado Literature in Renaissance Europe. A Comparative Study”. Obejmuje on badania porównawcze muzułmańskiego dziedzictwa kulturowego w byłym Wielkim Księstwie Litewskim, na Bałkanach i w Hiszpanii (zob. de Castilla i in., 2023, ss. 9–24).

² Np. fragmenty Koranu i komentarze do niektórych sur, a także zasady ich recytacji; ustępy z tefsirów; hadisy oraz opowiadania o prorokach islamu, zwłaszcza Muhammadzie (zob. Mevlud i Miradž); utwory moralizatorskie, dewocyjne i modlitewne; teksty magiczne, prognostyki; polemiki religijne; fragmenty Biblii; utwory o tematyce pozareligijnej, np. fragmenty literatury staropolskiej.

³ Wyróżnia się chamaity służące mołłom, tj. duchownym tatarskim do odprawiania obrzędów i służące fałdżjom, tj. znachorom. Często jednak jeden zabytek łączy w sobie treści mollińskie i fałdżeskie.

dzieci, a także podają zestawy modlitw do odmawiania nad zmarłym w noc przed pogrzebem;

2. tedźwidy – podręczniki napisane w języku tureckim. Służą do nauki recytacji Koranu z wyjaśnieniem zasad gramatycznych. Zawierają fragmenty tefsirów. Same zaś są sporadycznie spotykane w kitabach bądź chamaiłach;

3. wokabularze – księgi zawierające turecką leksykę i frazeologię z tłumaczeniami na języki polski i/lub białoruski.

Amulety:

1. hramotki – zwoje z modlitwami noszone w celach ochronnych⁴;

2. daławary – zwoje modlitewne składane do grobu wraz ze zmarłym oraz rękopisy tworzone i wykorzystywane przez żyjących⁵;

3. nuski – niewielkich rozmiarów karteczki zawierające wypisane z chamaiłu teksty arabskich modlitw, formuł lub figur magicznych o charakterze ochronnym lub leczniczym;

4. tablice – papierowe lub kartonowe plansze wieszane w meczetach i domach⁶;

5. muhiry – ozdobne plansze lub tkaniny zawieszane na ścianach domów i meczetów⁷.

Ponadto można wymienić wyciągi z kitabów zawierające głównie zasady praktyki religijnej oraz krótkie podręczniki i słowniki języka tureckiego.

Proponuje się też inny podział (Тарэлка, 2015, ss. 6–8), obejmujący:

1. księgi-kodeksy, do których zalicza się rękopisy Koranu, sufry, tefsiry, kitaby, chamaiły, tzw. leczebniki, czyli księgi lecznicze;

2. zwoje, do których należą daławary i hramotki;

3. jednoarkuszowe rękopisy, wśród których wymienia się wyciągi z tedźwidów, wyciągi z chamaiłów, nuski oraz Lāhi, tj. modlitwę na zakończenie roku szkolnego.

⁴ W treści zawierają głównie tzw. ajaty ochronne i inne wybrane wersety koraniczne o takiej funkcji, zasady wiary muzułmańskiej, arabskie modlitwy, formuły i figury magiczne itp.

⁵ Zawierają wybrane sury i wersety z Koranu, zasady wiary, modlitwy pokutne i zapewniające zbawienie.

⁶ Podają opisy obrzędów, zasady etyki, formuły modlitewne, wybrane wersety koraniczne i ich tłumaczenia itp. Pełnią funkcję informacyjną.

⁷ Przedstawiają budowę i miejsca o wartości sakralnej lub magicznej. Zawierają również liczne inskrypcje koraniczne. Pełnią funkcję dekoracyjną oraz modlitewną.

Ponadto wskazuje się manuskrypty wymykające się przyjętej klasyfikacji, w tym też ilmihal, czyli rodzaj katechizmu dla sunnitów szkoły hanafickiej. Włącza się też do opisu materiał epigraficzny oraz dokumenty, w tym pisma prawne i parafialne, a także korespondencję prywatną (Jankowski, 2003, ss. 114–115).

Z kolei na Bałkanach, w słowiańskich społecznościach, które uległy islamizacji, głównie w Bośni i Hercegowinie, pierwsze utwory literackie z zastosowaniem pisma arabskiego do zapisu języka narodowego pojawiły się w połowie XVI wieku (Huković, 1986; Kalajdzija, 2019; Nametak, 1981). Rozwijające się w cieniu literatury w językach orientalnych bałkańskie aljamiado znajdowało się pod silnym wpływem światopoglądu islamsko-osmańskiego szerzącego się na zdominowanych przez Turków terenach (Balić, 1994).

Podobnie jak przyjęcie islamu pośrednio kształtowało literaturę arabską oraz turecką (Bielawski, 2012; Płaskowicka-Rymkiewicz i in., 1971), tak też nowa konfesja przyczyniła się do zmiany piśmiennictwa u muzułmańskich Słowian. W kręgach literackich stopniowo zaczęto odchodzić od nurtów europejskich⁸ i zwracać się ku tradycjom wschodnim. W poezji uznawanej za formę wyższą od prozy wpływ wzorców orientalnych widoczny był w aspekcie treściowym, w stylistyce i leksyce, a także w formalnej budowie utworów, zwłaszcza w metrum.

Na podstawie kryterium treściowo-gatunkowego wyróżnia się zwykle kilka głównych typów zabytków arebiczných (Rizvić, 2005, ss. 214–232). Są to:

1. ilahija – „wiersz boży”, w pierwotnym znaczeniu hymn religijny (Płaskowicka-Rymkiewicz i in., 1971, s. 331); u bośniackich muzułmanów gatunek ten rozpowszechnił się przede wszystkim wśród derwiszów, których twórczość pozostawała pod silnym wpływem sufizmu (Huković, 1986, ss. 229–231)⁹;

2. kasyda – „poemat celowy”; wywodząca się z literatury staroarabskiej forma wielotematyczna, kultywowana także w czasach islamu, weszła do muzułmańskiej literatury perskiej i tureckiej, a następnie bośniackiej, gdzie nabyła cech poezji dydaktycznej;

⁸ Wpływy europejskie obecne były we wczesnej twórczości aljamiado (Nametak, 1981, s. 10).

⁹ Poezja mewlewitów, najczęściej inspirowana Koranem, Sunną oraz arcydziełem *Masnawi* Dżalaloddina Rumiego, nabrała z czasem cech praktycznego przewodnika (Indžić, 2019, ss. 15–16). Treści dydaktyczne wplatano też do pokrewnego gatunku *nasihatów* (Nametak, 1981, s. 28).

3. posłanica – wierszowany list dotyczący najczęściej problematyki społeczno-politycznej stylizowany na odezwę, relację, skargę lub petycję¹⁰;

4. wiersze wzorowane na poezji ludowej, znacznie rzadsze od utworów pisanych według prawideł poetyki orientalnej. Unikano w nich nie tylko obcego metrum, ale też tematyki moralistycznej¹¹.

Proza arebiczna pojawiła się u muzułmańskich Słowian dość późno. Było to uwarunkowane tym, że poezja szybko stała się wystarczającą formą wyrazu zarówno dla kręgów literackich, jak i odbiorców tej twórczości (Huković, 1986, s. 221), a teksty prozatorskie poświęcone zagadnieniom religijnym początkowo nie wydawały się potrzebne, ponieważ w szkołach wyznaniowych korzystano z literatury i podręczników w językach orientalnych. Mimo że znajomość arabskiego i tureckiego wśród słowiańskich muzułmanów nie była powszechna, niemal do końca XVIII wieku nie opracowano arebiczných materiałów do nauki religii (Duranović, 2017, ss. 263–300).

Prozę aljamiado, głównie anonimową, na podstawie kryterium treściowego dzieli się na dwie grupy. Liczniejsza część dorobku poświęcona jest nauczaniu wiary¹², skromniej natomiast reprezentowane są teksty o charakterze pouczającym i wychowawczym, wykazujące podobieństwo z chrześcijańską literaturą apokryficzną. Do piśmiennictwa świeckiego zalicza się księgę leczniczą (*ljekaruša*), tekst o egzorcyzmie oraz objaśnienia przysłów ludowych (Nametak, 1981, ss. 36–40).

Inny podział rękopiśmiennych przykładów prozatorskich tekstów arebiczných zaproponował Alen Kalajdžija (2019)¹³. Wyróżnił on:

1. krótkie formy – przypowieści oraz *hikaje*, tj. opowiadania filozoficzne i pouczające; teksty te bywały przekładem lub zawierały fragmenty tłumaczeń innych dzieł z języków orientalnych, m.in. Koranu;

¹⁰ Utwory często opatrywano nazwą obowiązujących w czasach osmańskich pism administracyjnych, np. *arzuhal*, *mahzar*.

¹¹ Wymienione gatunki uważano za oryginalną twórczość literacką. Pozostałe przykłady wierszowanego piśmiennictwa arebicznego, takie jak dzieło *Potur-Šahidija* Hevaiego Uskufiego, pisany wierszem słownik bośniacko-turecki czy przekład tureckiego *mevludu Vesilet ün-Necat* Sulejmana Čelebiego, klasyfikowano jako prace z zakresu leksykografii i translatoryki, bez większych wartości literackich.

¹² Badacze podkreślają, że w archiwach i bibliotekach przechowywane są teksty arebiczne, np. notatki, fragmenty Koranu, komentarze do wybranych ajetów koranicznych, por. Huković (1986); Bečićanin (2016).

¹³ Poza dorobkiem literackim klasyfikuje się czasopisma, kalendarze, podręczniki oraz słowniki.

2. teksty katechetyczne, głównie podręczniki do nauki religii islamskiej znane pod nazwą *ilmihal*;
3. przekład Koranu – opracowany przez Sejida Zenunovicia na przełomie XIX i XX wieku;
4. teksty magiczne, na które składają się wspomniane *ljekaruša* oraz tekst o egzorcyzmie;
5. kronikę (*ljetopis*) – napisaną przez Mułę Mustafę Bašeskiję w drugiej połowie XVIII wieku w języku tureckim, zawierającą arabskie antroponimy¹⁴.

Nadrzędnymi cechami słowiańskiego aljamiado wymagającymi badań porównawczych są: adaptacja pisma arabskiego do języków (też dialektów) miejscowych, kodykologia rękopisów z odniesieniem do intertekstualności oraz specyfika socjolingwistyczna języków, w których były one napisane. Jeśli chodzi o typologię zabytków, to zauważamy podobieństwa i różnice. Literatura tatarska ma głównie religijny charakter, natomiast bałkańska zarówno religijny, jak i świecki. Teksty *stricte* religijne w obu tradycjach są z reguły anonimowe, pisane prozą, służą przybliżaniu i objaśnianiu lokalnej społeczności zasad wiary i mają wymiar moralizatorski. W jednych i drugich znajdziemy np. ważne wydarzenia z życia Muhammada, nazwy i przebieg obrzędów muzułmańskich, przypowieści dydaktyczno-moralizujące, teksty magiczne, które na Bałkanach bywają zaliczane do nurtu literatury świeckiej. Podobieństwa są też w pracach leksykograficznych, np. w sporządzaniu słowników języka tureckiego. Widoczne są także różnice wynikające z uwarunkowań historycznych oraz geograficznych, np. w bałkańskim aljamiado dominującym rodzajem literackim jest poezja, podobnie jak w tradycji tureckiej, perskiej i arabskiej. Ponadto posługiwanie się w zislamizowanych społecznościach piśmiennictwem religijnym w językach orientalnych opóźniło prace nad przekładem tekstów katechetycznych i Koranu na języki narodowe, a także ograniczyło powstanie pewnych typów zabytków znanych w tatarskim aljamiado.

¹⁴ W literaturze przedmiotu rzadko wymienia się inne typy zabytków, jak np. *levha* – oprawione w ramy cytaty z Koranu zdobiące domy muzułmańskie (Huković, 1986) oraz amulety (*hamajlija*) w arabskim i arabską adnotacją wyjaśniającą ich przeznaczenie (Bećićanin, 2016).

Bibliografia

- Balić, S. (1994). *Kultura Bošnjaka: Muslimanska komponenta* (2. wyd.). R & R Izdavačko prometno preduzeće.
- Bečićanin, F. (2016). *Preplitanje kultura na tlu Srbije u osmansko doba – na primeru alhamijado književnosti* [Rozprawa doktorska, Univerzitet u Beogradu]. National Repository of Dissertations in Serbia. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/7857>
- Bielawski, J. (2012). *Klasyczna literatura arabska: Zarys*. Dialog.
- de Castilla, N., Cychnerska, A., & Kulwicka-Kamińska, J. (2023). Aljamiado literature in Renaissance Europe: Definitions, area, language (E. Kisiel, Tłum.). *Poznańskie Studia Polonistyczne: Seria Językoznawcza*, 30(1), 9–24. <https://doi.org/10.14746/pspsj.2023.30.1.1>
- Drozd, A., Dziekan, M. M., & Majda, T. (2000). *Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich*. Res Publica Multiethnica.
- Duranović, E. (2017). Alhamijado Ilmihal Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 46(38), 263–300.
- Hegy, O. (1979). Minority and restricted uses of the Arabic alphabet: The Aljamiado phenomenon. *Journal of the American Oriental Society*, 99(2), 262–269. <https://doi.org/10.2307/602662>
- Huković, M. (1986). *Alhamijado književnost i njeni stvaraoci*. Svjetlost.
- Indžić, E. (2019). *Didaktička dimenzija ilahija Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka* [Praca magisterska]. Univerzitet u Sarajevu. https://www.ff.unsa.ba/files/zavDipl/18_19/ori/Emina-Indzic.pdf
- Jankowski, H. (2003). Polish-Lithuanian-Belarusian Tatar documents. *Materialia Turcica*, 24, 113–144.
- Kalajdzija, A. (2019). *Predstandardni idiom bosanske alhamijado literatura*. Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu.
- Łapicz, C. (2014). Czy piśmiennictwo Tatarów – muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego jest słowiańskim aljamiado? W M. Warchał (Red.), *W podróży za słowem: Księga pamiątkowa z okazji jubileuszu 70-lecia urodzin profesora Emila Tokarza* (ss. 59–70). Wydawnictwo Naukowe Akademii Techniczno-Humanistycznej.
- Nametak, A. (1981). *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*. Svjetlost.
- Płaskowicka-Rymkiewicz, S., Borzęcka, M., & Łabęcka-Koecherowa, N. (1971). *Historia literatury tureckiej: Zarys*. Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Rizvić, M. (2005). Pojavni okviri i unutarnje osobenosti alhamijado literature. W E. Memija (Red.), *Mushin Rizvić: Književne studije* (ss. 214–232). Preporod.
- Тарэлка, М. (2015). *Рукапісы татараў Беларусі XVIII – пачатку XXI стагоддзя з дзяржаўных і грамадскіх кнігазбораў краіны: Каталог*. Беларуская навука.

Bibliography (Transliteration)

- Balić, S. (1994). *Kultura Bošnjaka: Muslimanska komponenta* (2nd ed.). R & R Izdavačko prometno preduzeće.
- Bečićanin, F. (2016). *Preplitanje kultura na tlu Srbije u osmansko doba – na primeru alhamijado književnosti* [Doctoral dissertation, Univerzitet u Beogradu]. National Repository of Dissertations in Serbia. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/7857>
- Bielawski, J. (2012). *Klasyczna literatura arabska: Zarys*. Dialog.
- de Castilla, N., Cychnerska, A., & Kulwicka-Kamińska, J. (2023). Aljamiado literature in Renaissance Europe: Definitions, area, language (E. Kisiel, Trans.). *Poznańskie Studia Polonistyczne: Seria Językoznawcza*, 30(1), 9–24. <https://doi.org/10.14746/pspsj.2023.30.1.1>
- Drozd, A., Dziekan, M. M., & Majda, T. (2000). *Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich*. Res Publica Multiethnica.
- Duranović, E. (2017). Alhamijado Ilmihal Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 46(38), 263–300.
- Hegyí, O. (1979). Minority and restricted uses of the Arabic alphabet: The Aljamiado phenomenon. *Journal of the American Oriental Society*, 99(2), 262–269. <https://doi.org/10.2307/602662>
- Huković, M. (1986). *Alhamijado književnost i njeni stvaraoci*. Svjetlost.
- Indžić, E. (2019). *Didaktička dimenzija ilahija Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka* [Master's thesis]. Univerzitet u Sarajevu. https://www.ff.unsa.ba/files/zavDipl/18_19/ori/Emina-Indzic.pdf
- Jankowski, H. (2003). Polish-Lithuanian-Belarusian Tatar documents. *Materialia Turcica*, 24, 113–144.
- Kalajdzija, A. (2019). *Predstandardni idiom bosanske alhamijado literatura*. Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu.
- Łapicz, C. (2014). Czy piśmiennictwo Tatarów – muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego jest słowiańskim aljamiado? In M. Warchał (Ed.), *W podróży za słowem: Księga pamiątkowa z okazji jubileuszu 70-lecia urodzin profesora Emila Tokarza* (pp. 59–70). Wydawnictwo Naukowe Akademii Techniczno-Humanistycznej.
- Nametak, A. (1981). *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*. Svjetlost.
- Plaskowicka–Rymkiewicz, S., Borzęcka, M., & Łabęcka–Koecherowa, N. (1971). *Historia literatury tureckiej: Zarys*. Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Rizvić, M. (2005). Pojavni okviri i unutarnje osobenosti alhamijado literature. In E. Memija (Ed.), *Mushin Rizvić: Književne studije* (pp. 214–232). Preporod.
- Tarėlka, M. (2015). *Rukapisy tatarau̯ Belarusi XVIII – pachatku XXI stahoddzia z dziaŭhaŭnykh i hramadskikh knihazboraŭ krainy: Katalog*. Belarускаia navuka.

Slavic *Aljamiado*: Manuscripts of Tatar and Balkan Muslims – Similarities and Differences

Summary

This article focuses on the literature of Muslims from Central and Eastern Europe: the Tatars of the former Grand Duchy of Lithuania and Bosnian adherents of Islam. The analysis reveals that Tatar literature is predominantly religious in nature, while Balkan Muslim literature encompasses both religious and secular themes. Strictly religious texts in both traditions are typically anonymous, written in prose, and intended to explain and clarify matters of faith for the local community, often with a strong moralistic tone. Similarities can also be observed in lexicographical works. The differences between the two traditions are primarily the result of historical and geographical circumstances – for example, poetry is the dominant literary form in the Balkan tradition of *Aljamiado*.

Keywords: *Aljamiado* literature; history of Slavic languages; Ottoman Empire; Tatars of the former Grand Duchy of Lithuania; Bosnian Muslims

Słowiańskie aljamiado. Manuskrypty tatarskich i bałkańskich muzułmanów – podobieństwa i różnice

Streszczenie

W artykule skupiono się na literaturze muzułmanów Europy Środkowo-Wschodniej: Tatarów z byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego i bośniackich wyznawców Allaha. Analiza wykazuje, że literatura tatarska ma głównie religijny charakter, zaś bałkańska – zarówno religijny, jak i świecki. Teksty o charakterze ściśle religijnym w obu tradycjach są zazwyczaj anonimowe, pisane prozą, służą przybliżeniu i wyjaśnieniu zasad wiary lokalnej społeczności oraz mają wymiar moralizatorski. Podobieństwa można zaobserwować także w pracach leksykograficznych. Widoczne różnice wynikają z uwarunkowań historycznych i geograficznych, np. w bałkańskim aljamiado dominującym rodzajem literackim jest poezja.

Słowa kluczowe: literatura aljamiado; historia języków słowiańskich; Imperium Osmańskie; Tatarzy byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego; bośniaccy muzułmanie

Slovenski alhamijado. Rukopisi kod tatara i balkanskih muslimana – sličnosti i razlike

Rezime

U ovom članku se fokusiramo na literaturu muslimana srednje i istočne Evrope: Tatara bivše Velike kneževine Litvanije i bosanskih sljedbenika Alaha. Tatarska književnost je uglavnom religiozna, dok je balkanska i verska i sekularna. Strogo religiozni tekstovi u obe tradicije su obično anonimni, pisani u prozi, služe za upoznavanje i objašnjenje principa vere lokalnoj zajednici i imaju moralizatorsku dimenziju. Sličnosti se mogu uočiti i u leksikografskim radovima. Vidljive su i razlike koje proizilaze iz istorijskih i geografskih uslova, npr. u balkanskoj alhamijado literaturi dominantna književna vrsta je poezija.

Ključne reči: alhamijado literatura; istorija slovenskih jezika; Osmansko carstvo; Tatari bivše Velike kneževine Litvanije; bosanski muslimani

Przemysław Dębowiak

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

przemyslaw.debowiak@uj.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6302-9391>

Jadwiga Waniakowa

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

jadwiga.waniakowa@uj.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1651-1572>

Leksykalne zapożyczenia romańskie w gwarach słowiańskich na podstawie *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego (OLA)*

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie zapożyczeń romańskich w gwarach słowiańskich na podstawie serii leksykalno-słowo-twórczej *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego (Общеславянский лингвистический атлас, OLA)*. Choć o zapożyczeniach zawartych w OLA pisano sporo (por. np. Siatkowski, 2002, ss. 237–243, 2004¹), to zapożyczeniom romańskim na podstawie atlasu nie poświęcono dotąd osobnego opracowania. Z uwagi na konieczną niewielką objętość niniejszego tekstu ograniczamy się tutaj tylko do skrótowego przedstawienia najważniejszych wniosków płynących z analizy tomów atlasu.

OLA jest dobrym źródłem do badania zapożyczeń leksykalnych w gwarach słowiańskich, ponieważ obejmuje całą Słowiańszczyznę, a precyzyjność tytułów map zapewnia jednoznaczność przedstawionej leksyki. Ponadto mapy ukazują obraz geograficznej lokalizacji zapożyczeń oraz ich zasięgi terytorialne, czego nie zapewniają żadne słowniki ani inne źródła gwarowe. Poza tym w legendach map znajdują się zwięzłe komentarze etymologiczne do przedstawionych form, w tym do zapożyczeń². Koncentracja poszczególnych pożyczek na określonych terytoriach

¹ Janusz Siatkowski zajmuje się w tych publikacjach zapożyczeniami zawartymi w OLA 8 (*Zawody i życie społeczne*).

² W atlasie rozróżnia się zapożyczenia bez formalnych zmian (wtedy z przyimkiem „из”) i przekształcone morfologicznie (z przyimkiem „от”). W później wydanych tomach atlasu przy wyrazach sporadycznych, które na mapach oznaczono gwiazdką lub znakiem odpowiadającym mapowanemu rdzeniowi z gwiazdką w środku, informacja o źródle pożyczki znajduje się w indeksach materiałowych na końcu tomów.

pozwoili na sporządzenie map zbiorczych zapożyczeń w później wydanych tomach atlasu. Przedstawiono na nich liczbę zapożyczonych podstaw słowotwórczych w określonym znaczeniu w poszczególnych punktach (miejscowościach). Mapy zbiorcze zapożyczeń w OLA są opracowane na podstawie map dla poszczególnych desygnatów. Materiał leksykalny do atlasu był zbierany dawno (lata sześćdziesiąte i początek lat siedemdziesiątych XX wieku). Jako taki stanowi skarbnicę słownictwa gwarowego, które obecnie odeszło lub odchodzi w niepamięć. Zacierają się też ślady dawnych wpływów romańskich na gwary słowiańskie. Można więc powiedzieć, że zgromadzony materiał to niezwykle cenna dokumentacja wpływów historycznych, współcześnie już niewidocznych.

W OLA 1 (*Świat zwierzęcy*) niestety zwykle brak w komentarzach odniesień do zapożyczeń³. W związku z tym tom ten nie został wzięty pod uwagę w niniejszych rozważaniach. Niezbędne są dogłębne badania dotyczące pożyczek ujętych w tymże tomie, ponieważ obecnie nie można wyciągnąć wiarygodnych wniosków na ich temat. Innym problemem jest fakt, że część tomów atlasu nie obejmuje niestety materiałów z obszaru Bułgarii, stąd ewentualne wpływy romańskie na gwary bułgarskie są zaprezentowane w OLA tylko częściowo. Materiały bułgarskie są obecne jedynie w pięciu tomach atlasu: w OLA 4 (*Gospodarstwo wiejskie*), OLA 6 (*Gospodarstwo domowe i przygotowanie żywności*), OLA 9 (*Człowiek*), OLA 10 (*Obyczaje ludowe*) i OLA 12 (*Cechy osobiste człowieka*).

Autorzy OLA podkreślają, że niekiedy trudno ostateczne rozstrzygnąć, czy dany wyraz jest zapożyczeniem, i dla wielu wyrazów „podejrzewanych” o wpływ obcy nie udaje się określić ich źródła (por. np. Rembiszewska & Siatkowski, 2009, s. 202). Szczególnie kłopotliwe jest ustalenie bezpośredniego źródła zapożyczeń przy pożyczkach romańskich. Na południu Słowiańszczyzny należy przyjmować, że jest ono włoskie lub friulskie, jednak wydzielenie pożyczek friulskich jest bardzo skomplikowane.

Poniżej przedstawiamy najistotniejsze wnioski, które wynikają z analizy treści tomów OLA. Wnioski te zawierają korekty wykrytych przez nas nieścisłości dotyczących pożyczek romańskich występujących w atlasie. Ponadto zanalizowaliśmy w miarę możliwości zapożyczenia wołoskie i istrorumuńskie, nieoddzielane w OLA od pożyczek rumuńskich.

³ Zapożyczenia w OLA 1 są oznaczone w legendach map, natomiast w przeważającej liczbie komentarzy brak jakichkolwiek odniesień do ich pochodzenia.

1. Zapożyczenia włoskie

Semantyka. Wyrazy nazywające zwierzęta hodowlane i domowe, słownictwo z zakresu wypasu bydła, wyrazy nazywające padlinę oraz zgrzebło (OLA 2); krzew, gąszcz, las, modrzew, poziomkę (prawdopodobnie też sosnę i szyszkę) (OLA 3); kiść winogron, ogród, warzywa (w tym najbardziej rozpowszechniony pomidor), słonecznik, ugór, odkładnię pługa, czas siania (siew), zboża, pole po kukurydzy, urodzaj, kosisko (część kosy), cep, bijak cepa, grabisko (część grabi), koniczynę, kartoflisko, czynności: karczować, kosić; przymiotnik w znaczeniu ‘mocny’ i przymiotniki od nazw zbóż (OLA 4); wyrazy nazywające lejek, przylepkę „piętkę”, słoninę, smalec, siarę (młodziwo), łyżkę, jedzenie, nazwy posiłków; przymiotnik w znaczeniu ‘tłusty’ i (może) ‘smaczny’ (OLA 6); wyrazy nazywające zawody, prace, słownictwo z zakresu handlu, myślistwa, wyrazy nazywające przedmioty służące do pisania (zwłaszcza papier) (OLA 8); twarz i części twarzy, części ciała człowieka (w tym narządy wewnętrzne), zmarszczki, brzuch zwierzęcia, krok, stany człowieka (myśleć, rozumieć, mylić się), bajkę (baśń), zagadkę (OLA 9); narzeczonego, pana młodego, narzeczoną, pannę młodą, posag, palacza papierosów, czarownicę, muzykanta, bęben, tancerza, tancerkę, śpiewaka, śpiewaczkę, pieśń, lalkę, piłkę, życie, pogrzeb, trumnę, cmentarz, dzwon; czasowniki w znaczeniach: ‘spotykać’, ‘całować’, ‘palić papierosy’, ‘tańczyć’, ‘zaśpiewać’, przymiotnik w znaczeniu ‘okrągły’ (OLA 10); przymiotniki w znaczeniach: ‘kędzierzawy’, ‘rudy’, ‘niemy’, ‘zezowaty’, ‘garbaty’, ‘kulawy’, ‘chudy’, ‘żyłasty’, ‘brodaty’, ‘silny’, ‘skąpy’, ‘płaczliwy’, ‘pracowity’, ‘leniwy’; czasownik w znaczeniu ‘jąkać się’; wyrazy nazywające mańkuta, garb, garbusa, brzuchacza, brodacza, głupca, głupotę, kłamstwo, kłamcę, lenia, łakomczucha (OLA 12).

Zasięg geograficzny. Gwary słoweńskie (głównie na terenie Włoch i na zachodzie Słowenii, ale też w Austrii), chorwackie (głównie na północy Chorwacji, na Istrii, Krku i w okolicy Matulji, poza tym na wyspach Vis, Hvar i wzdłuż wschodniego wybrzeża Adriatyku oraz w Abruzji we Włoszech, ale też w Austrii i na Węgrzech), czarnogórskie i bośniackie, sporadycznie gwary serbskie (też w Rumunii⁴), macedońskie, bułgarskie (w Rumunii), polskie (tutaj przede wszystkim zapożyczenia oznaczające osobę leworęczną) i czeskie (na wschodzie Czech)

⁴ Należałoby dokładnie zbadać, czy w tym wypadku nie chodzi jednak o pożyczki rumuńskie.

oraz rosyjskie, ukraińskie (głównie na zachodzie Ukrainy)⁵ i białoruskie (gdzie szczególnie rozpowszechniony jest wyraz nazywający papier, mianowicie (*bumag*)-a⁶ z włos. *bambàgia* ‘bawełna’).

Największa koncentracja zapożyczeń włoskich ma miejsce w gwarach słoweńskich i chorwackich wzdłuż brzegu Morza Adriatyckiego i na wyspach adriatyckich. Jak stwierdza Janusz Siatkowski (2004, s. 116), szczegółowe zestawienie zapożyczeń włoskich w OLA z materiałami poza-atlasowymi pokazuje, że wpływy włoskie w południowej Słowiańszczyźnie wyraźnie się cofają. Warto też podkreślić, że materiały OLA jeszcze dobrze oddają występowanie archaicznych pożyczek na tym obszarze. Uwagi te odnoszą się nie tylko do OLA 8, analizowanego pod kątem zapożyczeń przez Siatkowskiego, ale dotyczą materiału leksykalnego zawartego we wszystkich tomach atlasu. Zapożyczenia włoskie wywodzą się zarówno z języka ogólnego, jak i z dialektów włoskich, w tym często z weneckiego.

2. Zapożyczenia friuńskie

Semantyka. Wyrazy nazywające kaczkę (OLA 2); być może wyrazy nazywające sosnę (OLA 3); wyrazy nazywające sad, winorośl, burak (OLA 4); studnię, szklankę i (może) siarę (młodziwo); (może) przymiotnik w znaczeniu ‘smaczny’ (OLA 6); wyrazy nazywające zawody (OLA 8); wyrazy nazywające twarz, skroń, zmarszczki, części ciała człowieka (w tym narządy wewnętrzne) (OLA 9); wyrazy nazywające narzeczonego, pana młodego, pannę młodą, palacza papierosów, czarownicę, muzykanta, piłkę, święto, pogrzeb, trumnę, grób; czasowniki w znaczeniach: ‘podość się’, ‘żegnać się z kimś’, przymiotnik w znaczeniu ‘okrągły’ (OLA 10); wyrazy nazywające czaszkę⁷, ślepcę, mańkuta, garb, garbusa, głupca, samochwałę; przymiotniki w znaczeniach: ‘kędzierzawy’, ‘ślepy’, ‘garbaty’, ‘kulawy’, ‘brodaty’, ‘wąsaty’, ‘skąpy’, ‘leniwy’ (OLA 12).

Zasięg geograficzny. Gwary słoweńskie głównie na zachodzie Słowenii i w Rezzii we Włoszech (także w Austrii i na Węgrzech),

⁵ Co do zapożyczeń włoskich w gwarach bułgarskich w Rumunii i w gwarach ukraińskich, należałoby za każdym razem dogłębnie zbadać, czy nie są to jednak zapożyczenia rumuńskie.

⁶ W przykładach zapożyczeń stosujemy uogólnione zapisy morfonologiczne wyrazów na wzór OLA.

⁷ W zestawieniu *gol-A* (*krep*)-a oznaczającym ‘łysinę’.

chorwackie (głównie na północy Chorwacji, też na Istrii, Cresie, Krku, Hvarze i Visie) i w mniejszym stopniu gwary serbskie.

Pożyczki friuńskie mają pochodzenie gwarowe.

3. Zapożyczenia (dako)rumuńskie i istrorumuńskie

3.1. Zapożyczenia (dako)rumuńskie

S e m a n t y k a. Wyrazy nazywające zwierzęta hodowlane i domowe oraz słownictwo w zakresie wypasu bydła (OLA 2); wyrazy nazywające gałąź, krzew, kwiat, borówkę brusznicę i hubę drzewną (OLA 3); ogród, stracha na wróble, strączek (fasoli, grochu), warzywa (kukurydzę i ziemniak), odłóg, nawóz, rączki pługa, zboża, pole po kukurydzy, kartoflisko, nać kartoflaną, chaber bławatek, koniczynę, urodzaj, łąkę; przymiotniki od nazw zbóż (OLA 4); słownictwo z zakresu pasterstwa; też przenośne określenie ‘biedy’: (*brinȝ*)-a z rum. *brânză* ‘ser’, notowane w gwarach polskich (OLA 8); wyrazy nazywające części ciała człowieka (w tym narządy wewnętrzne), ślad stopy, warkocz, brzuch zwierzęcia (OLA 9); posag, czarownicę, bęben, piłkę, trumnę; czasownik w znaczeniu ‘żyć’, przymiotnik w znaczeniu ‘okrągły’ (OLA 10); wyrazy nazywające piegi, brzuchacza, głupca, samochwałę, lenia, łakomczucha; przymiotniki w znaczeniach: ‘kędzierzawy’, ‘piegowaty’, ‘niemy’, ‘silny’, ‘skąpy’ (OLA 12).

Z a s i ę g g e o g r a f i c z n y. Lokalnie gwary ukraińskie (w Rumunii, Mołdawii i na pograniczu z Rumunią), rzadziej chorwackie, serbskie (głównie w Rumunii), bułgarskie w północno-zachodniej i północno-wschodniej Bułgarii oraz w Rumunii, słowackie (też na Węgrzech). Niewątpliwie pożyczki w gwarach słowiańskich na obszarze Rumunii i na terenach graniczących z Rumunią (ukraińskie, bułgarskie i serbskie) oraz w Mołdawii (ukraińskie) są (dako)rumuńskie. Co do pozostałych terenów – należałoby szczegółowo zbadać historię i etymologię tych pożyczek, ponieważ mogą to być w rzeczywistości zapożyczenia np. istrorumuńskie lub wołoskie. Materiały pozaatlasowe (np. SGP PAN, s.v. *gogodze*) świadczą o zapożyczeniach (dako)rumuńskich także w gwarach polskich. Pożyczki (dako)rumuńskie są pochodzenia głównie gwarowego.

3.2. Zapożyczenia istrorumuńskie

Zapożyczenia istrorumuńskie nie są wydzielone w OLA. Po przeprowadzeniu analizy etymologicznej można stwierdzić, że to wyrazy nazywające psa i sukę (OLA 2), a ich zasięg geograficzny obejmuje tylko lokalnie gwary chorwackie, bośniackie i serbskie. Pożyczki te mają pochodzenie gwarowe.

4. Zapożyczenia wołoskie

Semantyka. Wyrazy nazywające zwierzęta hodowlane i domowe oraz z zakresu wypasu bydła, a ściślej nazywające kozła i koźlę, a także czynność ‘przeżuwać’ (w różnych postaciach morfonologicznych: (*meriž*)-*a-j-e-tb*, (*merinž*)-*a-j-e-tb*, (*merinž*)-*e-tb*, (*rumig*)-*a-j-e-tb*) (OLA 2); wyrazy nazywające dąb, dąbrowę, drewno dębu, borówkę czernicę (gatunek i owoc) (OLA 3) oraz wyrazy nazywające siarę (młodziwo) (OLA 6).

Zasięg geograficzny. Gwary słowackie na całym terenie Słowacji (także na Węgrzech), gwary czeskie na wschodzie Czech, gwary polskie w południowej i południowo-wschodniej Polsce (świadczą o tym materiały pozaatlasowe, np. SGP PAN, s.v. *afina*, *afiniak*, *jafer*, *jafernik* itd.) oraz punkty (miejscowości) przesiedleńcze, gwary ukraińskie w Mołdawii, w zachodniej i środkowej Ukrainie, a także na terenie Rosji, ponadto gwary macedońskie (także na terenie Grecji i Albanii), gwary serbskie, czarnogórskie i bułgarskie (też w Rumunii).

Zapożyczenia wołoskie mają pochodzenie gwarowe. Charakteryzują się rozległym zasięgiem geograficznym. Są zaliczane w OLA do zapożyczeń rumuńskich, co nie jest właściwe z punktu widzenia rozwoju języków romańskich.

5. Zapożyczenia francuskie

Semantyka. Wyraz nazywający ryj (świni) (OLA 2); wyrazy nazywające sad, ogród (oba znaczenia z fr. *palissade* ‘palisada, płot, parkan’), słonecznik (z fr. *ballon* ‘balon, piłka’, znaczenie przeniesione), czynność ‘karczować’ (fr. *planter* ‘sadzić’⁸) (OLA 4); wyrazy nazywające lekarkę

⁸ Widzimy tu wyjątkową antonimię znaczeń wyrazu francuskiego i zapożyczonego.

(akuszerkę), sędziego, zeszyt, pieniądze (OLA 8); wyraz nazywający łydkę: (*butel*)-*bk-a* z fr. *bouteille*, prawdopodobnie przez pol. *butelka* (por. Rembiszewska & Siatkowski, 2009, s. 206; Vasmer ES, s.v. *бутылка*)⁹; wyraz nazywający piłkę (OLA 10); przymiotniki w znaczeniach: ‘kędzierzawy’, ‘wielki’, ‘gruby’, ‘odważny’, ‘sympatyczny’, ‘paradny’, ‘silny’, ‘skąpy’, ‘kapryśny’, ‘leniwy’; wyrazy nazywające głupca, kłamcę¹⁰, lenia, żarłoka, łakomczucha (OLA 12).

Zasięg geograficzny. Zapożyczenia francuskie pojawiają się sporadycznie w gwarach polskich (zwłaszcza w centralnej i północno-wschodniej Polsce), rosyjskich (zwłaszcza na północnym zachodzie Rosji, ale głównie w rozproszeniu), ukraińskich (głównie na zachodnim brzegu Dniepru) i białoruskich, efemerycznie w gwarach czeskich i serbskich.

Zapożyczenia francuskie są stosunkowo rzadko reprezentowane w OLA. Występują jednak dość licznie w OLA 12 i są całkiem przydatne. Chodzi o to, że derywaty słowiańskie oparte na tych samych leksemach francuskich okazują się na tyle pojemne semantycznie, że występują nawet na kilku mapach, to znaczy w kilku znaczeniach. Przykładem tu jest przymiotnik (*solid*)-*bn-b* oparty na fr. *solide* ‘mocny, trwały, wytrzymały, masywny’, pojawiający się sporadycznie na mapach ‘wielki’, ‘brzuchacz’, ‘gruby’, ‘grubas’ lub tylko w materiale leksykalnym do tych map (także w zestawieniach) w gwarach rosyjskich (OLA 12, m. 18, 19, 20, 21) w znaczeniach ‘wielki’ i ‘gruby’. Źródłem zapożyczeń francuskich, co oczywiste, jest język ogólny, nie gwary.

6. Zapożyczenia dalmatyńskie

Zapożyczenia dalmatyńskie zostały wskazane w OLA 6. Są to wyrazy nazywające studnię i szklankę. Ich zasięg to gwary chorwackie wzdłuż wschodniego wybrzeża Morza Adriatyckiego oraz w Abruzji we Włoszech. Nie znaczy to, że są to jedyne pożyczki dalmatyńskie notowane w OLA. Z pewnością sporo z nich kryje się w słownictwie określonym w atlasie jako zapożyczenia romańskie bez sprecyzowania, z którego konkretnie języka pochodzą. Należałoby zatem przeprowadzić głębsze badania, aby ustalić ich pochodzenie. Zapożyczenia dalmatyńskie są dawne i wywodzą się z gwar.

⁹ W odniesieniu do łydki jest to znaczenie przenośne, poprzez skojarzenie kształtu łydki z odwróconą do góry dnem butelką (OLA 9).

¹⁰ Tutaj znaczenie ironiczne i przenośne wyrażone leksemem (*gazet*)-*a*.

7. Typologia zapożyczeń

Jeśli chodzi o typologię pożyczek romańskich w gwarach słowiańskich na podstawie tomów z leksykalno-słotwórczej serii OLA, to można je zaliczyć do zapożyczeń leksykalnych, w przeważającej części właściwych (przejęcie formy wraz ze znaczeniem), choć niekiedy dochodzi do przeniesienia czy też przesunięcia znaczenia, jak np. ros. gw. (*gazet*)-a ‘kłamca’ z fr. *gazette* ‘gazeta’¹¹ (OLA 12, m. 42) czy chorw. gw. (*lent*)-b ‘chudy’ z włos. *lento* ‘powolny, leniwy’ (OLA 12, m. 22). Warto zwrócić uwagę, że zapożyczenia oparte na metaforach pojawiają się zwłaszcza wtedy, gdy rodzime nazwy desygnatów też są metaforyczne, por. np. ‘piegi’: bułg. gw. (*mamalig*)-y z rum. *mămăligă* ‘potrawa z mąki kukurydzianej’ oraz bułg. gw. (*pui*)-bč-ęt-a, gdzie forma gwarowa jest zbudowana na rum. *pui* ‘pisklę’ (OLA 12, m. 6). Wśród pożyczek obserwuje się czasem także zapożyczenia hybrydowe stanowiące połączenia zapożyczeń z dwóch języków, por. np. słoweń. *racman* ‘kaczor’: włos. gw. *razza* lub friul. *raze* (Snoj SES, s.v. *ráca*) + niem. *Mann* ‘mąż, mężczyzna’ (OLA 2, m. 13) czy chorw. gw. (*fuma*)-(dži)-j-a ‘palacz (papierosów)’: włos. *fumare* ‘palić papierosy’ + turecki sufiks -dži- (OLA 10, m. 20). Zapożyczenia romańskie w gwarach słowiańskich zawarte w OLA są przede wszystkim całkowite (całkowicie przystosowane do etnolektu-biorcy pod względem fonetycznym, słotwórczym i fleksyjnym). Są to pożyczki fonetyczne (zapożyczona została forma brzmieniowa z etnolektu-dawcy). Poza tym są zwykle zapożyczeniami bezpośrednimi (rzadko pośrednimi). Warto też podkreślić, że omawiane pożyczki stanowią podstawy słotwórcze licznych derywatów, a także występują jako człony zestawień i złożień. Świadczy to o ich całkowitym przyswojeniu do gwar słowiańskich i głębokim zakorzenieniu.

8. Uwagi końcowe

Pewnym problemem w kontekście pożyczek romańskich są zapożyczenia z łaciny, ponieważ w niektórych przypadkach mają one charakter raczej pożyczek romańskich, nie łacińskich. Podstawą takiej hipotezy jest zasięg geograficzny zapożyczeń: jeśli lokalizacja geograficzna

¹¹ Podstawą metafory jest przekonanie, że treści zawarte w gazetach są nieprawdziwe, czyli gazety kłamią.

pożyczek jest daleka od potencjalnych wpływów języków romańskich, można je uznać za łacińskie, jeśli natomiast znajdują się one w bliskim sąsiedztwie języków romańskich, należy dokładnie zbadać, czy nie są to skutki wpływów romańskich.

Niektóre zapożyczenia w OLA nie mają ustalonego pochodzenia lub jest ono wskazane tylko z pewnym prawdopodobieństwem. Rzecz wymaga zatem dogłębnego zbadania. Ze względu na braki w tym zakresie w pierwszym tomie i w pozostałych wskazane byłoby ponowne całościowe i dokładne (z uwzględnieniem obfitych źródeł i opracowań spoza atlasu) przebadanie zapożyczeń romańskich w słowiańskim materiale leksykalnym zgromadzonym w OLA. Pozwoliłoby to na precyzyjniejsze ukazanie zasięgów pożyczek romańskich i *eo ipso* dokładniejsze określenie wpływów romańskich na gwary słowiańskie.

Skróty

- OLA 1 – *Общеславянский лингвистический атлас: Серия лексико-словообразовательная: Т. 1. Животный мир* (Аванесов, 1988).
- OLA 2 – *Общеславянский лингвистический атлас: Серия лексико-словообразовательная: Т. 2. Животноводство / Ogólnosłowiański atlas językowy: Seria leksykalno-słotwórcza: T. 2. Hodowla zwierząt* (Фалиньска & Сятковский, 2000).
- OLA 3 – *Общеславянский лингвистический атлас: Серия лексико-словообразовательная: Т. 3. Растительный мир / Агульнаславянскі лінгвістычны атлас: Серыя лексіка-словаўтваральная: Т. 3. Раслінны свет* (Подлужный, 2000).
- OLA 4 – *Общеславянский лингвистический атлас: Серия лексико-словообразовательная: Т. 4. Сельское хозяйство / Slovanský jazykový atlas: Lexikálno-slovotvorná séria: T. 4. Poľnohospodárstvo* (Ференчикова, 2012).
- OLA 6 – *Общеславянский лингвистический атлас: Серия лексико-словообразовательная: Т. 6. Домашнее хозяйство и приготовление пищи* (Вендина, 2007).
- OLA 8 – *Общеславянский лингвистический атлас: Серия лексико-словообразовательная: Т. 8. Профессии и общественная жизнь / Ogólnosłowiański atlas językowy: Seria leksykalno-słotwórcza: T. 8. Zawody i życie społeczne* (Басара & Сятковский, 2003).
- OLA 9 – *Общеславянский лингвистический атлас: Серия лексико-словообразовательная: Т. 9. Человек / Ogólnosłowiański atlas językowy: Seria leksykalno-słotwórcza: T. 9. Człowiek* (Сятковский & Ванякова, 2009).

- OLA 10 – *Общеславянский лингвистический атлас: Серия лексико-словообразовательная: Т. 10. Народные обычаи* (Вендина, 2015).
- OLA 12 – *Общеславянский лингвистический атлас: Серия лексико-словообразовательная: Т. 12. Личные черты человека* (Вендина, 2020).
- SGP PAN – *Słownik gwar polskich* (Т. 1–10) (Karaś i in., 1977–).
- Snoj SES – *Slovenski etimološki slovar* (Snoj, 2003).
- Vasmer ES – *Этимологический словарь русского языка* (Т. 1–4) (Фасмер, 1964–1973).

Bibliografia

Wykaz eksцерpowanych źródeł

- Аванесов, Р. И. (Red.). (1988). *Общеславянский лингвистический атлас: Серия лексико-словообразовательная: Т. 1. Животный мир* [OLA 1]. Наука.
- Басара, Я., & Сятковский, Я. (Red.). (2003). *Общеславянский лингвистический атлас: Серия лексико-словообразовательная: Т. 8. Профессии и общественная жизнь / Ogólnosłowiański atlas językowy: Seria leksykalno-słowotwórcza: T. 8. Zawody i życie społeczne* [OLA 8]. Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.
- Вендина, Т. И. (Red.). (2007). *Общеславянский лингвистический атлас: Серия лексико-словообразовательная: Т. 6. Домашнее хозяйство и приготовление пищи* [OLA 6]. Институт русского языка им. В. В. Виноградова Российской академии наук.
- Вендина, Т. И. (Red.). (2015). *Общеславянский лингвистический атлас: Серия лексико-словообразовательная: Т. 10. Народные обычаи* [OLA 10]. Нестор-История.
- Вендина, Т. И. (Red.). (2020). *Общеславянский лингвистический атлас: Серия лексико-словообразовательная: Т. 12. Личные черты человека* [OLA 12]. Нестор-История.
- Подлужный, А. И. (Red.). (2000). *Общеславянский лингвистический атлас: Серия лексико-словообразовательная: Т. 3. Растительный мир / Агульнасловаўтваральная: Т. 3. Раслінны свет* [OLA 3]. Минская печатная фабрика.
- Сятковский, Я., & Ванякова, Я. (Red.). (2009). *Общеславянский лингвистический атлас: Серия лексико-словообразовательная: Т. 9. Человек / Ogólnosłowiański atlas językowy: Seria leksykalno-słowotwórcza: T. 9. Człowiek* [OLA 9]. Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.
- Фалиньска, Б., & Сятковский, Я. (Red.). (2000). *Общеславянский лингвистический атлас: Серия лексико-словообразовательная: Т. 2. Животноводство /*

- Ogólnosłowiański atlas językowy: Seria leksykalno-słowotwórcza: T. 2. Hodowla zwierząt* [OLA 2]. Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk; Wydawnictwo Naukowe DWN.
- Ференчикова, А. (Red.). (2012). *Общеславянский лингвистический атлас: Серия лексико-словообразовательная: Т. 4. Сельское хозяйство / Slovanský jazykový atlas: Lexikálno-slovtvorná séria: T. 4. Poľnohospodárstvo* [OLA 4]. Slovenská akadémia vied – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra; Univerzita Komenského – Filozofická fakulta.

Literatura

- Karaś, M., Reichan, J., Okoniowa, J., & Kucharzyk, R. (Red.). (1977–). *Słownik gwar polskich* [SGP PAN] (T. 1–10). Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.
- Rembiszewska, D. K., & Siatkowski, J. (2009). Заимствования. W Я. Сятковский & Я. Ваниякова (Red.), *Общеславянский лингвистический атлас: Серия лексико-словообразовательная: Т. 9. Человек / Ogólnosłowiański atlas językowy: Seria leksykalno-słowotwórcza: T. 9. Człowiek* (ss. 202–210). Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.
- Siatkowski, J. (2002). Pożyczki obce w materiałach *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego*. W H. Popowska-Taborska, Z. Rudnik-Karwatowa, J. Rusek, & J. Siatkowski (Red.), *Z polskich studiów slawistycznych: T. 10. Prace na XIII Międzynarodowy Kongres Slawistów w Lublanie 2003: Językoznawstwo* (ss. 237–243). Komitet Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk.
- Siatkowski, J. (2004). *Studia nad wpływami obcymi w Ogólnosłowiańskim atlasie językowym*. Uniwersytet Warszawski, Wydział Polonistyki, Instytut Slawistyki Zachodniej i Południowej.
- Snoj, M. (2003). *Slovenski etimološki slovar* [Snoj SES] (2. wyd. przejrz. & uzup.). Modrijan.
- Фасмер, М. (1964–1973). *Этимологический словарь русского языка* [Vasmer ES] (О. Н. Трубачев, Тłum. & Red.; T. 1–4). Прогресс.

Bibliography (Transliteration)

Sources of Excerpts

- Avanesov, R. I. (Ed.). (1988). *Obshcheslavianskii lingvisticheskiĭ atlas: Seria leksiko-slovoobrazovatel'naia: Vol. 1. Zhivotnyiĭ mir* [OLA 1]. Nauka.
- Basara, IA., & Siatkovskii, IA. (Eds.). (2003). *Obshcheslavianskii lingvisticheskiĭ atlas: Seria leksiko-slovoobrazovatel'naia: Vol. 8. Professii*

- i obshchestvennaia zhizn'* / *Ogólnosłowiański atlas językowy: Seria leksykalno-słowotwórcza: Vol. 8. Zawody i życie społeczne* [OLA 8]. Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.
- Falin'ska, B., & Siatkovskii, IA. (Eds.). (2000). *Obshchslavianskii lingvisticheskii atlas: Seria leksiko-slovoobrazovatel'naia: Vol. 2. Zhivotnovodstvo / Ogólnosłowiański atlas językowy: Seria leksykalno-słowotwórcza: Vol. 2. Hodowla zwierząt* [OLA 2]. Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk; Wydawnictwo Naukowe DWN.
- Ferenchikova, A. (Ed.). (2012). *Obshchslavianskii lingvisticheskii atlas: Seria leksiko-slovoobrazovatel'naia: Vol. 4. Sel'skoe khoziaĭstvo / Slovanský jazykový atlas: Lexikálno-slovotvorná séria: Vol. 4. Poľnohospodárstvo* [OLA 4]. Slovenská akadémia vied – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra; Univerzita Komenského – Filozofická fakulta.
- Podluzhnyi, A. I. (Ed.). (2000). *Obshchslavianskii lingvisticheskii atlas: Seria leksiko-slovoobrazovatel'naia: Vol. 3. Rastitel'nyi mir / Ahul'naslavianski linhvistychny atlas: Seryia leksika-slovaŭtvaral'naia: Vol. 3. Raslinny svet* [OLA 3]. Minskaia pechatnaia fabrika.
- Siatkovskii, IA., & Vaniakova, IA. (Eds.). (2009). *Obshchslavianskii lingvisticheskii atlas: Seria leksiko-slovoobrazovatel'naia: Vol. 9. Chelovek / Ogólnosłowiański atlas językowy: Seria leksykalno-słowotwórcza: Vol. 9. Człowiek* [OLA 9]. Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.
- Vendina, T. I. (Ed.). (2007). *Obshchslavianskii lingvisticheskii atlas: Seria leksiko-slovoobrazovatel'naia: Vol. 6. Domashnee khoziaĭstvo i prigotovlenie pishchi* [OLA 6]. Institut russkogo iazyka im. V. V. Vinogradova Rossiiskoi akademii nauk.
- Vendina, T. I. (Ed.). (2015). *Obshchslavianskii lingvisticheskii atlas: Seria leksiko-slovoobrazovatel'naia: Vol. 10. Narodnye obychai* [OLA 10]. Nestor-Istoriia.
- Vendina, T. I. (Ed.). (2020). *Obshchslavianskii lingvisticheskii atlas: Seria leksiko-slovoobrazovatel'naia: Vol. 12. Lichnye cherty cheloveka* [OLA 12]. Nestor-Istoriia.

Literature

- Fasmer, M. (1964–1973). *Ėtimologicheskii slovar' russkogo iazyka* [Vasmer ES] (O. N. Trubachev, Trans. & Ed.; Vols. 1–4). Progress.
- Karaś, M., Reichan, J., Okoniowa, J., & Kucharzyk, R. (Eds.). (1977–). *Słownik gwar polskich* [SGP PAN] (Vols. 1–10). Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.
- Rembiszewska, D. K., & Siatkowski, J. (2009). Zaimstvovaniia. In IA. Siatkovskii & IA. Vaniakova (Eds.), *Obshchslavianskii lingvisticheskii atlas: Seria leksiko-slovoobrazovatel'naia: Vol. 9. Chelovek / Ogólnosłowiański atlas*

- językowy: Seria leksykalno-słowotwórcza: Vol. 9. Człowiek* (pp. 202–210). Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.
- Siatkowski, J. (2002). Pożyczki obce w materiałach *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego*. In H. Popowska-Taborska, Z. Rudnik-Karwatowa, J. Rusek, & J. Siatkowski (Eds.), *Z polskich studiów slawistycznych: T. 10. Prace na XIII Międzynarodowy Kongres Slawistów w Lublanie 2003: Językoznawstwo* (pp. 237–243). Komitet Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk.
- Siatkowski, J. (2004). *Studia nad wpływami obcymi w Ogólnosłowiańskim atlasie językowym*. Uniwersytet Warszawski, Wydział Polonistyki, Instytut Slawistyki Zachodniej i Południowej.
- Snoj, M. (2003). *Slovenski etimološki slovar* [Snoj SES] (2nd rev. & enlarged ed.). Modrijan.

Romance Lexical Borrowings in Slavic Dialects Based on the *Slavic Linguistic Atlas* (OLA)

Summary

This article aims to determine the extent of the influence of Romance languages and their dialects on Slavic dialects in terms of lexical borrowings based on the lexical and word-formation series of the *Slavic Linguistic Atlas* (OLA). The authors analyse all published lexical volumes of the atlas in terms of Romance loanwords. The atlas is a good source for studying lexical borrowings in Slavic dialects for several reasons. Firstly, it covers the entire Slavic-speaking area; secondly, the precision of map titles ensures the unambiguousness of the vocabulary presented; thirdly, the maps show the geographical location of loanwords and their territorial ranges, which are not provided by any dictionaries or other dialectal sources. Also, the map legends contain concise etymological comments on the presented forms, including loanwords. The analysis of the maps makes it possible to formulate conclusions regarding the extent of Romance influence on Slavic dialects in terms of vocabulary, types of Romance loanwords in Slavic dialects and their semantic scope.

Keywords: *Slavic Linguistic Atlas* (OLA); Romance borrowings; Slavic dialects; linguistic geography; language contact

Leksykalne zapożyczenia romańskie
w gwarach słowiańskich na podstawie
Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego (OLA)

Streszczenie

Celem artykułu jest określenie skali wpływu języków romańskich i ich dialektów w zakresie zapożyczeń w gwarach słowiańskich na podstawie serii leksykalno-słowotwórczej *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego (OLA)*. Autorzy analizują wszystkie opublikowane tomy leksykalne atlasu pod kątem zapożyczeń romańskich. Atlas jest dobrym źródłem do badania zapożyczeń leksykalnych w dialektach słowiańskich z kilku powodów. Po pierwsze, obejmuje cały obszar słowiański; po drugie, precyzyjne tytuły map zapewniają jednoznaczność przedstawionej leksyki; po trzecie, mapy pokazują rozmieszczenie geograficzne zapożyczeń i ich zasięgi terytorialne, czego nie podają żadne słowniki ani inne źródła dialektalne. Ponadto legendy map zawierają zwięzłe komentarze etymologiczne dotyczące prezentowanych form, w tym zapożyczeń. Analiza map pozwoliła na sformułowanie wniosków dotyczących zakresu wpływów romańskich na gwary słowiańskie w zakresie leksyki, rodzajów zapożyczeń romańskich w gwarach słowiańskich oraz ich zakresu semantycznego.

Słowa kluczowe: *Ogólnosłowiański atlas językowy (OLA)*; zapożyczenia romańskie; gwary słowiańskie; geografia lingwistyczna; kontakt językowy

Natalia Długosz

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

natalia.reczek@amu.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5654-2018>

Typy reduplikacji w etnolekcie gorańskim

Etnolekt gorański jest językiem słowiańskim, którym posługuje się mniejszościowa grupa etniczna wyznania muzułmańskiego zamieszkująca region Gory, a dokładniej 19 miejscowości w południowej części Kosowa w regionie Dragaš (miasto Brod i 18 wiosek: Bokka, Dikance, Globočica, Mali Kārstec, Gorni Kārstec, Kruševo, Kukaliane, Leštane, Ljubovište, Mlike, Dragaš, Orčuša, Radeša, Dolna Rapča, Gorna Rapča, Rastelnica, Vranište, Zli potok), 9 wiosek na terenie Albanii w regionie Šištavec i Kukās (Borje, Čārnelevo, Košarišt, Očikāl, Orešek, Orgjost, Šištavec, Pakišt i Zapod) oraz 2 wioski na terenie Macedonii Północnej (Jeloviane, Urvič). Miejscowa ludność nazywa siebie *Goranami* (*Gorańcami*) lub *Naszincami*, a język, którym się posługuje, *gorańskim* lub *naszinskim* (Dokle, 2007, s. 11). Gorański zaliczany jest do grupy dialektów torlackich obejmujących południowowschodni obszar Serbii, północnozachodnią Macedonię Północną oraz zachodnią Bułgarię. Język Goran stanowi temat szczególnie gorących dyskusji wśród elit politycznych i intelektualnych, zwłaszcza w Serbii, Bułgarii i Macedonii Północnej, a w ostatnim czasie także w Bośni i Hercegowinie. Bywa kwestią sporną także w dyskusjach językoznawców – bałkanistów i slawistów. Należy pamiętać, że to język niestandardowy i nieskodyfikowany. Choć w ostatnich latach powstaje w nim coraz więcej świadectw pisanych i obserwuje się wzmożone zainteresowanie gorańskim wśród lingwistów, jest on nadal słabo zbadany. Szczegółowo na temat opracowań podejmujących tematykę etnolektu gorańskiego, a także na temat nazwy, statusu oraz dokumentacji językowej powstającej w gorańskim pisałam w artykule dostępnym w wirtualnej encyklopedii *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics* (Długosz,

2023a). Nie ulega wątpliwości, że etnolekt gorański ma cechy językowe charakterystyczne dla bałkańskiej ligi językowej, co opisałam w artykule opublikowanym na łamach „Poznańskich Spotkań Językoznawczych”: *Uwagi o języku gorańskim (tożsamość języka w aspekcie typologicznym)* (Długosz, 2013). Do cech bałkańskich etnolektu należą także charakterystyczne i licznie konstrukcje reduplikacyjne różnego typu.

W niniejszym artykule omawiam typy gorańskich konstrukcji reduplikacyjnych, które zostały poświadczone w słowniku gorańsko-albańskim autorstwa Nazifa Doklego¹ – *Rečnik goranski (nashinski) – albanski*. Materiał słownikowy dotyczy języka ludności gorańskiej zamieszkującej 9 wiosek w północno-wschodniej Albanii w regionie Shishtavec i Kukës. Pozycja, o której mowa, obejmuje ok. 43 000 jednostek. Artykuły słownikowe zawierają podstawowe informacje gramatyczne, definicję w języku albańskim oraz egzemplifikacje w postaci pełnego zdania, niekiedy dwóch–trzech zdań zasłyszanych lub zbudowanych najprawdopodobniej przez autora słownika przy wykorzystaniu jego kompetencji językowej². Poddany analizie materiał językowy pozyskałam zarówno z haseł słownikowych, jak i ze stanowiących część artykułów słownikowych egzemplifikacji. Dokonałam ogólnej charakterystyki struktury morfologicznej reduplikacji oraz pełnionych przez nie funkcji semantycznych w języku Goran.

Reduplikację rozumiem jako „operację morfologiczną o charakterze słotwórczym lub fleksyjnym polegającą na podwojeniu rdzenia w całości – r. zupełna [...], lub na podwajaniu części rdzenia – r. częściowa [...] (EJO, s. 483), przy czym pojęcie to rozszerzam na powstały wskutek takiej operacji produkt. Proces reduplikowania jest niewątpliwie uniwersalnym procesem językowym, którego produkty występują we wszystkich możliwych typach języków (por. Antoniak, 2005, s. 8). Nie zgadzam się z poglądem, że reduplikacja to zjawisko „charakterystyczne głównie dla języków egzotycznych, a polszczyźnie (i w i ę k s z o ś c i p o z o s t a ł y c h

¹ Nazif Dokle (ur. 1945 r. w Borje, zm. w 2014 r.) – absolwent filologii albańskiej Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Szkodrze. Nauczyciel, scenarzysta, reżyser telewizyjnych filmów dokumentalnych i przedstawień scenicznych, aktywny działacz społeczny i kulturalny, założyciel towarzystwa etnokułturowego „Gora”, autor wielu prac m.in. z zakresu etnografii, folkloru, historii regionu.

² Hasła w słowniku zapisane są za pomocą alfabetu albańskiego, ponieważ mieszkańcy tego regionu zdobywają wykształcenie w szkołach albańskich i często nie znają innego. Taki zapis autor słownika uznaje za czytelny również dla Goran zamieszkujących terytorium Kosowa, którzy najczęściej podejmują naukę języka albańskiego. Materiał językowy przedstawiam w wersji graficznej zgodnej z zapisem w słowniku.

języków Europy) [wyróżn. N.D.] raczej obce” (Dobaczewski i in., 2018, s. 7). Nawet w zakresie morfologii nominalnej reduplikacja nie jest zjawiskiem rzadkim choćby w bałkańskich językach słowiańskich (zwłaszcza w bułgarskim i macedońskim)³. Z pewnością natomiast należy do tych właściwości europejskich języków bałkańskich (nie tylko słowiańskich), które dotąd nie doczekały się kompleksowych i wyczerpujących opracowań⁴.

Poddany analizie materiał językowy pozyskany ze słownika gorańsko-albańskiego obejmuje zbiór 332 struktur reduplikacyjnych. Badanie jednak dostarcza danych, na podstawie których można wysunąć wniosek, że wskazana liczba nie wyczerpuje zasobu tego typu konstrukcji w etnolekcie gorańskim. Jeśli weźmiemy pod uwagę pogląd Doroty Antoniak, że „w każdym języku jest od kilkudziesięciu do kilkuset reduplikacji” (Antoniak, 2005, s. 11), a wykaz reduplikacji w języku maratyjskim, uznanym za bogaty w powtórzenia, wynosi tamże 330 słów, łatwo wydedukować, że etnolekt gorański jest językiem obfitującym w reduplikacje.

Pierwszą grupę powtórzeń stanowią reduplikacje *sensu stricto*⁵, których członcy są całkowicie homofoniczne⁶. Mowa o reduplikacjach morfologicznych zupełnych. Powtórzeniu najczęściej ulega rzeczownik w liczbie mnogiej bez rodzajnika postpozycyjnego (dotyczy 48 z 55 zgromadzonych jednostek), rzadziej przysłówki (6 przykładów), odnotowałam także pojedynczy przykład powtórzenia zaimka przysłownego nieokreślonego. Członki reduplikacji są współrzędne i tak samo akcentowane. Poniżej zamieszczam przykłady konstrukcji, wskazuję wyraz wyjściowy, uwzględniam zawarte w słowniku informacje gramatyczne, przytaczam definicję słownikową w języku albańskim⁷, a następnie egzemplifikację

³ Istnieje wiele opracowań, z których jasno wynika, że reduplikacja (w tym reduplikacja morfologiczna) nie jest zjawiskiem rzadkim w językach bałkańskich – por. choćby Asenova (1984); Бѣров и Петров (2018).

⁴ Bułgarska lingwistka Živka Koleva-Zlateva pisze wręcz o ignorowaniu reduplikacji w badaniach nad językami słowiańskimi – por. Колева-Златева (2011).

⁵ Za Dorotą Antoniak reduplikacje dzielę na dwie zasadnicze grupy: *sensu stricto*, tj. reduplikacje morfologiczne zupełne oraz *sensu largo*, tj. częściowe, syntaktyczne, stylistyczne, asymetryczne, nieproduktywne itd. (por. Antoniak, 2005, ss. 4–5).

⁶ Ta grupa reduplikacji gorańskich została szczegółowo omówiona w artykule: *Wybrane typy reduplikacji gorańskich* – por. Długosz (2023c). Przykłady różnią się od zamieszczonych we wcześniejszej publikacji.

⁷ W celu dotarcia do znaczenia wskazanego w języku albańskim posłużyłam się polsko-albańskim tłumaczem online: <https://www.webtran.pl/albanian/> (*Tłumacz polsko-albański online*, b.d.), albańskim słownikiem objaśniającym online: <https://fjale.al/> (*Fjalor Shqip – FJALË*, b.d.) oraz korzystałam z konsultacji rodzimych użytkowników języka albańskiego.

w gorańskim, którą tłumaczę na język polski: *dërgoj-dërgoj* ndajf. vargje-vargje ‘cały pokryty warstwami [czegoś], cały w rządkach’; wyraz wyjściowy *dërg* -ot, -ov, -on. m. sh. *dërgoj* -ti, -vi, -ni. alb. varg ‘warstwa, rząd, zbiór jednolitych obiektów ułożonych warstwowo, w rzędzie lub nanizanych jeden po drugim’ (*Sve zidojti im beha dërgoj-dërgoj so jabuka*. ‘Wszystkie ich ściany były zastawione warstwami jabłek’); *përsti-përsti* ndajf. gishta-gishta ‘cały w palcach, śladach po palcach, cały wygnieciony’; wyraz wyjściowy *përs* -ot, -ov, -on. m. sh. *përsoj* -ti, -vi, -ni. alb. gisht ‘palec’ (*Ne li vigjish ka se naprajlllo kërpçeto përsti-përsti?* ‘Czy nie widzisz, że ta chustka jest całkowicie wygnieciona?’ metaf. cała w palcach, ze śladami po palcach); *tajfe-tajfe* ndajf. grupe-grupe ‘tłumnie, licznie’; wyraz wyjściowy *tajfa* -ta, -va, -na. f. sh. *tajfe-te*, -ve, -ne. alb. grup njerzish të bashkuar sipas një interesi të përbashkët ‘grupa ludzi, których łączą wspólne zainteresowania lub więzy towarzyskie’ (*Shto da vigjish svi senale tajfe-tajfe so jadene i so pijene*. ‘Gdzie nie spojrzysz, wszyscy zasiedli tłumnie do jedzenia i picia’); *jako-jako* ndajf. fort-fort ‘zdecydowanie, kategorycznie, bezwzględnie’; wyraz wyjściowy *jako* ndajf. alb. fort ‘mocno, silnie, ciężko, głośno’ (*Jako-jako nejdi vo nih*. ‘Kategorycznie do nich nie idź’); *negde-negde* ndajf. diku-diku ‘gdzieniegdzie’; wyraz wyjściowy *negde* ndajf. alb. diku ‘gdzieś’ (*Negde-negde panaf snek*. ‘Gdzieniegdzie spadł śnieg’).

Ta grupa reduplikacji służy do wskazywania mnogości i intensyfikacji, tj. sygnalizuje występowanie wielu obiektów (najczęściej skupionych w jednym miejscu) lub wielu rozproszonych elementów. Konstrukcje te mogą wręcz wskazywać na najwyższy (absolutny) stopień niesilenia cechy. Charakteryzuje je wysoki stopień ikonizacji polegający na komunikowaniu mnogości przez dwukrotne powtórzenie rzeczownika w liczbie mnogiej. W tym wypadku znajduje zastosowanie proste przełożenie, że więcej formy oznacza więcej treści. Znaczenie reduplikacji różni się od znaczenia wyrazu wyjściowego, choć związek między nimi jest logiczny i łatwo uchwytne, np.: *bërgo* ‘szybko’, *bërgo-bërgo* ‘jak najszybciej’; *boja* ‘kolor’, *boje-boje* ‘bardzo kolorowy, cały pokolorowany, pomalowany’; *bruka* ‘pryszcz’, *bruke-bruke* ‘cały pokryty [obsypany] pryszczami’; *felija* ‘romb, kwadrat, kawałek, porcja’; *felije-felije* ‘cały w romby [np. o tkaninie], pokryty rombami, cały w kształcie rombów, na kawałki [np. mięso pokrojone na kawałki]; *kipka* ‘kropla’, *kipke-kipke* ‘cały pokryty kroplami, np. rosy, wody itp.’; *kotar* ‘tymczasowe ogrodzenie dla bydła, pastuch’, *kotari-kotari* ‘cały pokryty [poddzielany] pastuchami, gdzie jest mnóstwo pastuchów’; *pucka* ‘ziarno, kulka’, *pucke-pucke* ‘cały w kulkach,

cały zmechacony [np. o swetrze]; *pika* ‘kropka, plamka, punkt’, *pike-pike* ‘cały w kropki [np. wzór na tkaninie]’; *ridka* ‘wzgórze’, *ridke-ridke* ‘pełen wzgórz, pagórków, górzysty’; *ruka* ‘ręka’; *ruke-ruke* ‘cały wykonany własnoręcznie, wyłącznie przy użyciu siły własnych rąk’; *vërgul* ‘sęk’; *vërguli-vërguli* ‘cały w sękach, bardzo sękaty [np. o desce]’ itp.

Inną grupę reduplikacji morfologicznych zupełnych stanowią powtórzenia homofonicznych form rdzenia czasownika. W zgromadzonym materiale słownikowym wystąpiło zaledwie 5 tego typu przykładów, a mianowicie: *ček, ček* alb. prit e prit, od *çekam* ‘czekać, oczekiwać’ wnosi znaczenie długiego wyczekiwania nieprzynoszącego oczekiwanego rezultatu (*Çek, ček, se razdenihme*. ‘Czekaliśmy, czekaliśmy, aż się rozwidniło’); *kane, kane* od *kanim* ‘zapraszać, zachęcać, motywować do działania’ wnosi zaznaczenie powątpiewania w powodzenie danego działania (*Kane, kane, çekaj shto qe ti dojdet*. ‘Kane, kane, a ty sobie czekaj, akurat do ciebie przyjdą...’); *llaj, llaj* od *llajem* ‘wyć, ujadać’, służy do zakwestionowania skuteczności działania, podważa je (*Llaj, llaj, kolko sakash, ja nemam ti nijet da ti zbornem*. ‘Ujadaj, ile chcesz, nie mam ci nic do powiedzenia’); *traj, traj* od *trajem* ‘być cicho, powstrzymywać się od mówienia’, reduplikacja zapowiada ważne lub pomyślne wydarzenie; *zhivi, zhivi* od *zhivim* ‘żyć zwyczajnym życiem, przeżywać życie’, używana najprawdopodobniej w znaczeniu ‘cieszyć się życiem’.

Kolejną grupę gorańskich reduplikacji stanowią powtórzenia *sensu largo* o charakterze syntaktycznym. W konstrukcjach reduplikacyjnych powtarzany jest ten sam rdzeń w rzeczowniku, a następnie w pochodnym słowotwórczo przymiotniku⁸, np.: *budalko budalkest* dosł. ‘dureń dumny’; *dremła dremlesta* dosł. ‘śpioch zaspany’; *gërble gërblesto* dosł. ‘garbus garbaty’; *pllaçla pllaçlesta* dosł. ‘płaksa płaczliwa’; *zhagle zhaglesto* dosł. ‘chuderlak chuderlawy’ itp. Słownik rejestruje 115 tego typu powtórzeń. Reduplikacje operują całymi wyrazami, ich człony nie tworzą jednej zleksykalizowanej jednostki językowej, każdy z nich ulega osobno odmianie. Reduplikatem⁹ jest rzeczownik odczasownikowy lub odrzeczownikowy, który oznacza nosiciela cechy lub osobę przejawiającą skłonność

⁸ Tej grupie reduplikacji gorańskich poświęciłam odrębny artykuł: *Syntactic reduplications of the dremła dremlesta type within the Gorani ethnolect*, por. Długosz (2023b).

⁹ Za Dorotą Antoniaki reduplikatem nazywam człon powtarzany, a reduplikantem człon powtarzający. Takie rozróżnienie jest możliwe wyłącznie w reduplikacjach częściowych, natomiast nie dotyczy ono reduplikacji zupełnych ze względu na całkowitą homofoniczność członów, por. Antoniak (2005, s. 4).

do czynności wyrażonej w podstawie czasownikowej. Rzeczowniki te należą do formacji ekspresywnych i zawierają silny pejoratywny ładunek emocjonalny. Są to najczęściej derywaty utworzone za pomocą formantów: *-llo*, *-lla*, *-lle*, rzadziej *-ko*, *-ka*, *-ar*, *-arka*, *-an*, *-nik*, *-un*, *-up*, *-ija* i in. Zdarza się także, że jako pierwszy człon reduplikacji występuje formacja pochodna – zdrobniała z formantem *-çe* lub zgrubiała z formantem *-ishte*, np.: *cimlice cimlesto*, *flaklishte flaklesto*, *glitalançe glitalanesto*, *gjunupishte gjunupesto* itp. Negatywne znaczenie reduplikatu zostaje wzmocnione przez reduplikant, którym jest przymiotnik odrzeczownikowy utworzony za pomocą formantu *-est(i)*, *-esta*, *-esto* (wskazuje na wysoki stopień natężenia cechy), np.: *cimkallo cimkallesto* ‘o osobie skłonnej do płaczu, najczęściej bez racjonalnej przyczyny i powodu; płaksa, beksa’, od *cimkam* ‘płakać, łkać, kwilić’ (*Polaj cimkallo cimkallesto çini so cimkane qe dobije neshto*. ‘Patrz płaksę płacziwą, co wyrabia bekiem, aż nie dostanie czegoś’); *flakla flaklesta* ‘o osobie niezdarnej, chaotycznej; niezdara, oferma, ciapa’, od *flakinam* ‘pacnać, rzucić niedbale, niezdarnie, byle jak’ (*Flakla flaklesta ce uşinila da prodava um*. ‘Oferma skończona się unosi i rozdaje rady’); *glitalan glitalanesti* ‘o osobie nieumiarkowanej w jedzeniu; łakomczuch, obżartuch’, od *glitam* ‘połykać, pochłaniać, jeść łapczywie’ (*Glitalan glitalanesti, shito najde mi izede*. ‘Łakomczuch łakomy, co znajdzie, mi zjada’); *gjunup gjunupesti* ‘pogardliwie o osobie, która nie dokonała ablucji po stosunku płciowym’ (*Gjunup gjunupesti mi kazhuje za paçllak i redoj verski*. ‘Bezwstydnik nieczysty rozprawia mi o niewinności i zasadach wiary’). Łączliwość formantu przymiotnikowego nie napotyka na żadne ograniczenia, a omawiane konstrukcje reduplikacyjne mają charakter seryjny i regularny. Mamy zatem do czynienia z serią otwartych układów repetycyjnych, co oznacza, że analogiczne powtórzenia mogą powstawać doraźnie na potrzeby użycia ich w konkretnym zdarzeniu językowym (akcie mowy). Reduplikacje te pełnią funkcję ekspresywną, służą bowiem wyrażeniu silnie negatywnego stosunku mówiącego do denotowanego przez frazę obiektu. Nacechowaniu emocjonalnemu towarzyszy natężenie cechy. Z jednej strony nadawca, używając frazy, podkreśla najwyższy stopień poirytowania, z drugiej strony jednocześnie wskazuje na najwyższy stopień intensyfikacji cechy u osoby, o której orzeka, np.: *bërbla bërblesta* ‘skończona/totalna/absolutna gaduła’; *cincarcincarest* ‘skończony skąpiec’; *fuçla fuçlesta* ‘totalna zrzęda’ itp. W ten sposób żaden z członów reduplikacji nie zawęża znaczenia drugiego i tylko razem tworzą nową całość o nowym znaczeniu.

Odrębną, najliczniejszą (154 jednostki) grupę gorańskich reduplikacji stanowią powtórzenia onomatopeiczne¹⁰. Obok wykrzykników onomatopeicznych w tej grupie omawiam również oparte na reduplikacji wykrzykniki apelatywne. I tak, w etnolekcie gorańskim liczne są reduplikacje onomatopeiczne zupełne imitujące dźwięki niewyraźnej mowy; słów, które nie mają pokrycia lub są bez znaczenia w danej sytuacji bądź są zbyt błahe, żeby je powtarzać. Onomatopeje tego typu są zwykle używane dla zakwestionowania czyjejs wypowiedzi lub zachęcenia do sformułowania komunikatu wprost. Oto przykłady¹¹: *bër-bër* (*bërblam* ‘paplać’); *bum-bum* (*bumkam* ‘mruczeć pod nosem’); *cër-cër*, *cërc-mërc*¹², *cërc-vërc*, *cëri-vëri* (*cërkam* ‘świergolić, ćwierkać’); *dër-dër* (*dërdam* ‘paplać, gadać po próżnicy’); *gën-gën*, *gër-gër*, *gër-mër* (*gëngam* ‘gęgać’); *llak-llak*, *llam-llam*, *llap-llap*, *llap-llup* (*llamkam* ‘pleść trzy po trzy, narzekać’); *mëk-mëk* (*mëknem* ‘pominąć, przemilczeć’), *mër-mër* (*mërmkam* ‘mamrotać pod nosem’), *përc-përc*, *përc-mërc* (*përckam* ‘piszczeć, skwierczeć’); *tan-tan* (*tanadaram* ‘opowiadać bzdury’); *tën-tën* (*tëntam* ‘mówić niewyraźnie, zająkiwać się’); *tër-tër*, *tër-vër* (*tërtam* ‘mówić nieprawdę, obmawiać’); *vala-vala* (*valam* ‘owijać w bawalnę’) i in. Oprócz tego w zgromadzonym materiale wystąpiły reduplikacje onomatopeiczne zupełne: 1) imitujące dźwięki pozajęzykowe, nieartykułowane, jakie wydają ludzie, np.: płacz: *cim-cim* (*cimkam* ‘kwilić, popłakiwać’); puszczenie gazów / pierdzenie: *dërt-dërt* (*dërtinam* ‘pierdzić’); głośne połykanie płynów: *gut-gut* (*gutkam* ‘żłopać, pić pożądliwie’); śmiech: *kër-kër* (*kërkorim* ‘chichrać się’); chrupanie: *kërp-kërp* (*kërpnam* ‘chrupać’); wydalenie odchodów: *klak-klak* (*klakam* ‘wydalać odchody’); lizanie pożywienia, podjadanie: *lish-lish* / *lish-mish* (*lishka* ‘łakomczuch, lizus, pochlebca’); łapczywe połykanie: *llok-llok* (*llokam* ‘jeść łapczywie, pożerać’); wydychanie dymu podczas palenia tytoniu/fajki wodnej: *paf-puf*, *puf-puf* (*pufkam* ‘palić fajkę wodną/palić tytoń’); szeptanie: *shep-shep* (*shepkam*

¹⁰ Onomatopeje rozumiem jako wyrazy lub wyrażenia będące rezultatem „tworzenia lub użycia wyrazów z intencją naśladowania dźwięków pozajęzykowych bądź ruchów, którym takie dźwięki mogą towarzyszyć (a także z intencją naśladowania pewnych cech dźwięków mowy, lecz nie ich wiernego powtarzania)” (Bańko, 2008, s. 18).

¹¹ W nawiasach wskazuję wyraz pokrewny, najczęściej czasownik, oraz jego znaczenie w języku polskim.

¹² W etnolekcie gorańskim można zaobserwować także zjawisko tzw. m-reduplikacji (por. Сергиенко, 2021, ss. 4–5), polegającej na tym, że pierwsza głoska członu powtarzanego reduplikacji ulega wymianie na głoskę *m*, w gorańskim może dojść do wymiany także na głoskę *v*.

‘szeptać’); oddawanie moczu: *shosho-shosho* (*shoshkam* ‘sikać, siusiać’); wzdychanie ze zmęczenia: *uf-uf / uh-uh* (*ufkam/uhkam* ‘wzdychać’); 2) imitujące dźwięki pozajęzykowe wydawane przez dzieci i zwierzęta, np.: ćwierkanie ptaków: *cër-cër* (*cërkam* ‘ćwierkać’); krakanie wrony: *ga-ga* (*gaçim* ‘krakać’); gruchanie gołębi lub gaworzenie dziecka: *gu-gu*; szczekanie psa: *ham-ham*; gdakanie kur: *kra-kra* (*krakam* ‘gdakać’); 3) imitujące pozajęzykowe dźwięki świata materialnego: *cing-cing* (dźwięk metalu); *crang-crung, xrang-xrung* (dźwięk metalowych ozdób na tradycyjnej sukni gorańskiej panny młodej); *crap-crap* (odgłos tnących nożyczek); *ding-dang* (dźwięk blachy wydawany przy uderzeniu); *cërc-cërc* (dźwięk pęknięcia, przepływu lub wycieku pod ciśnieniem); *crak-crak / crak-cruk* (*crakam* ‘strzelić, odpalić, zapalić’, dźwięk wystrzału lub zapłonu); *çep-çep* (*çepkam* ‘skubać pierze’, dźwięk skubania pierza); *çkër-çkër, kërc-kërc* (*çkërinam, këreckam* ‘skrzypieć’, dźwięk skrzypiących drzwi lub innych ocierających się o siebie przedmiotów); *drang-drang / drang-drung, vras-vras / vras-vrus* (*drangam, vraskam* ‘zderzać się, ocierać się’, dźwięk zderzających się o siebie przedmiotów); *dum-dum* (dźwięk instrumentów membranofonicznych); *fu-fu* (*fufkam* ‘wiać, przewiewać’, dźwięk powstały na skutek silnego przepływu powietrza); *kac-kac* (*kackam* ‘uderzyć czymś ostrym, odciąć’, dźwięk powstały przy przecięciu się dwóch obiektów); *kip-kip, pik-pik* (*kipem* ‘kapać, przepuszczać wodę’, dźwięk kapania wody lub innej cieczy); *klo-klo* (*klokotim* ‘wrzeć, skwierczeć na ogniu’, dźwięk imitujący wrzenie); *kluc-kluc* (*kluckam* ‘utykać, kustykać’ dźwięk powstały podczas chodzenia na jednej nodze); *rake-take, trak-trak, trak-truk, trop-trop* (dźwięk imitujący odgłos butów rytmicznie uderzających o nawierzchnię); *shllap-shllap, shllap-shllup* (*sllapnujem* ‘brodzić w błocie, w szlamie’, dźwięk chodzenia po błocie); *përzh-përzh* (*përzhim* ‘smażyć’, dźwięk smażenia na patelni); *shërk-shërk* (*shërknujem* ‘odemknąć, uchylić’, dźwięk skrzypienia klamki lub zamka w drzwiach, ale też dźwięk imitujący owady żerujące na bydle – bąki bydlęce); *shtërk-shtërk* (*shtërkam* ‘doić’, dźwięk dojenia); *tak-tuk* (rytmiczne uderzanie lub wystrzał z broni palnej); *zhop-zhop* (*zhopkam* ‘ukłuć, przebić’, dźwięk towarzyszący przebijaniu nadmuchanych powietrzem przedmiotów; 4) towarzyszące szybkim ruchom i czynnościom wykonywanym w szybkim tempie, np.: *fak-fak, fap-fap, fët-fët, rak-rak*; wśród nich nazwy dźwięków towarzyszące szybkiemu i łatwemu wydawaniu nadmiernych sum pieniędzy: *tërc-përc, vur-vur* (*vurinam* ‘rozzucać, rozsypywać’); 5) towarzyszące wolnym ruchom lub czynnościom nużącym, wymagającym wysiłku lub roziągniętym w czasie,

np.: *de-de* (towarzyszy wytrwałym, wymagającym trudu działaniom); *dur-dur* (towarzyszy czynnościom wymagającym cierpliwości); *hele-hele*, *vara-vara* (wskazują na upływ dłuższego czasu).

Wśród gorańskich reduplikacji zwracają uwagę wykrzykniki apelatywne służące do przywoływania zwierząt bądź zachęcania zwierząt lub dzieci do jakichś czynności, np.: przywoływanie kozy: *koz-koz*; przywoływanie cieląt: *luk-luk*; przywoływanie kotów: *mac-mac* / *mic-mic*; przywoływanie kurczaków: *pil-pil* / *tik-tik*; nakłanianie pszczół do gromadzenia się w nowy rój: *mat-mat*; uspokajanie lub szczucie psa: *kuç-kuç*; poganianie koni na pastwisko: *janlla-janlla*; popędzanie kozy: *cabër-cabër* / *cabe-cabe* (*cabula* ‘koza’); popędzanie osła: *qoke-qoke* (*qokare* ‘osioł’); zagrzewanie byka do ataku: *bik-bik*; zachęcanie cieląt do ssania mleka matki: *buf-buf* (*bufkam* ‘ssać wymię, uderzając je mordką’); zachęcanie dzieci do wstania na nóżki: *dub-dub* (*dubam* ‘stać wyprostowanym’); zachęcanie dzieci do wypróżnienia się: *kak-kak* (*kakam* ‘robić kupę’); zachęcanie dzieci do odkaszlnięcia: *krish-krish*; zachęcanie dzieci do snu: *pishi-pishi* (*pisham* ‘usypiać dziecko’); zachęcanie dzieci do turlania, wprawiania przedmiotów w ruch: *tut-tut* (*tutkam* ‘przewracać się, turlać’); odstarzenie dziecka od ognia i dotykania gorących przedmiotów: *xhixh-xhixh* (*xhixhkam* ‘drażnić, dotykać nagich części ciała czymś gorącym’).

W niniejszym artykule zaledwie naszkicowałam, na czym polega obfitość konstrukcji reduplikacyjnych w etnolekcie gorańskim. Ich liczne poświadczenia w słowniku Nazifa Dokle – słowniku, który jest rejestrem języka mówionego – udowadniają, że reduplikacja to produktywny mechanizm językowy w gorańskim. Zjawisko to z pewnością zasługuje na wnikliwe potraktowanie, zwłaszcza przez językoznawców sławistów i bałkanistów. Wymaga ono dalszych badań, zarówno odnoszących się do zagadnień szczegółowych, jak np. charakterystyka fonosomatyczna przede wszystkim reduplikacji onomatopeicznych, omówienie schematów składniowych reduplikacji itp., jak i podejmujących problematykę reduplikacji gorańskich w kontekście języków ligii bałkańskiej. Jestem przekonana, że takie badania wniosłyby istotną wiedzę na temat mechanizmu reduplikacji w językach europejskich i pozwoliłyby skutecznie zweryfikować obiegowe opinie o reduplikacji jako zjawisku charakterystycznym głównie dla języków egzotycznych.

Skróty

EJO – *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego* (Polański, 1999).

Bibliografia

Wykaz ekscerpowanych źródeł

Dokle, N. (2007). *Rečnik goranski (nashinski) – albanski*. Peçatnica Naukini Akademiji „Prof. Marin Drinov”.

Literatura

Antoniak, D. (2005). Reduplikacje jako uniwersalium językowe. *Investigationes Lingvisticae*, 12, 1–16. <https://doi.org/10.14746/il.2005.12.2>

Asenova, P. (1984). Fonctions de la répétition des mots en bulgare et en grec. *Balkan Studies*, 25(2), 243–261.

Bańko, M. (2008). *Współczesny polski onomatopeikon: Ikoniczność w języku*. Wydawnictwo Naukowe PWN.

Długosz, N. (2013). Uwagi o języku gorańskim (tożsamość języka w aspekcie typologicznym). *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, 2013(1), 61–79.

Długosz, N. (2020). Bałkańskie cechy języka Goran w zakresie słowotwórstwa (na przykładzie wybranych formacji słowotwórczych). *Zeszyty Łużyckie*, 54, 165–178. <https://doi.org/10.32798/zl.724>

Długosz, N. (2023a). Goranci (Gorani), Language of the. W M. L. Greenberg (Red.), *Encyclopedia of Slavic languages and linguistics online*. Brill. https://doi.org/10.1163/2589-6229_ESLO_COM_036103

Długosz, N. (2023b). Syntactic reduplications of the *dremļa dremlesta* type within the Gorani ethnolect. *Annales UMCS Sectio FF Philologiae*, 41(1), 229–237.

Długosz, N. (2023c). Wybrane typy reduplikacji w etnolekcie gorańskim. W K. Bednarska, D. Kruk, O. Saprikina, N. Siudzinska, T. Speed, K. Szafraniec, S. Terekhova, R. Tsonev, J. Uhláriková, & A. Wysocka (Red.), *Contributions to the 24th Annual Scientific Conference of the Association of Slavists (Polyslav)* (ss. 47–562). Harrassowitz.

Dobaczewski, A., Sobotka, P., & Żurowski, S. (2018). *Słownik reduplikacji i powtórzeń polskich: Od zleksykalizowanych podwojeń do regularnych układów repetycyjnych*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. *Fjalor Shqip – FJALĚ*. (b.d.). <https://fjale.al>

Polański, K. (Red.). (1999). *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego* [EJO] (2. wyd. popr. i uzupełn.). Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.

Thumacz polsko-albański online. (b.d.). <https://www.webtran.pl/albanian/>

- Буров, С., & Петров, В. (2018). *М-повторенията в българската реч. Проблеми на устната комуникация*, 11(1), 38–83. <https://doi.org/10.54664/CBKS1387>
- Колева-Златева, Ж. (2011). Славянские языки и редупликация. *Tractata Slavica Universitatis Debreceniensis*, 3, 11–30.
- Сергиенко, А. (2021). *M-reduplication: An areal study* [Niepublikowana praca magisterska]. Национальный исследовательский университет „Высшая школа экономики”.

Bibliography (Transliteration)

Sources of Excerpts

- Dokle, N. (2007). *Rečnik goranski (nashinski) – albanski*. Pečatnica Naukinci Akademiji “Prof. Marin Drinov”.

Literature

- Antoniak, D. (2005). Reduplikacje jako uniwersalium językowe. *Investigationes Lingvisticae*, 12, 1–16. <https://doi.org/10.14746/il.2005.12.2>
- Asenova, P. (1984). Fonctions de la répétition des mots en bulgare et en grec. *Balkan Studies*, 25(2), 243–261.
- Bańko, M. (2008). *Współczesny polski onomatopeikon: Ikoniczność w języku*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Burov, S., & Petrov, V. (2018). *М-повтoreнията в българската реч. Проблеми на устната комуникация*, 11(1), 38–83. <https://doi.org/10.54664/CBKS1387>
- Długosz, N. (2013). Uwagi o języku gorańskim (tożsamość języka w aspekcie typologicznym). *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, 2013(1), 61–79.
- Długosz, N. (2020). Bałkańskie cechy języka Goran w zakresie słowotwórstwa (na przykładzie wybranych formacji słowotwórczych). *Zeszyty Łużyckie*, 54, 165–178. <https://doi.org/10.32798/zl.724>
- Długosz, N. (2023a). Goranci (Gorani), Language of the. In M. L. Greenberg (Ed.), *Encyclopedia of Slavic languages and linguistics online*. Brill. https://doi.org/10.1163/2589-6229_ESLO_COM_036103
- Długosz, N. (2023b). Syntactic reduplications of the *dremļa dremļestā* type within the Gorani ethnolect. *Annales UMCS Sectio FF Philologiae*, 41(1), 229–237.
- Długosz, N. (2023c). Wybrane typy reduplikacji w etnolekcie gorańskim. In K. Bednarska, D. Kruk, O. Saprikina, N. Siudzinska, T. Speed, K. Szafraniec, S. Terekhova, R. Tsonev, J. Uhláriková, & A. Wysocka (Eds.), *Contributions to the 24th Annual Scientific Conference of the Association of Slavists (Polyslav)* (pp. 47–562). Harrassowitz.

- Dobaczewski, A., Sobotka, P., & Żurowski, S. (2018). *Słownik reduplikacji i powtórzeń polskich: Od zleksykalizowanych podwojeń do regularnych układów repetycyjnych*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Fjalor Shqip – FJALË. (n.d.). <https://fjale.al>
- Koleva-Zlateva, Zh. (2011). Slavianskie iazyki i reduplikatsiia. *Tractata Slavica Universitatis Debreceniensis*, 3, 11–30.
- Polański, K. (Ed.). (1999). *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego* [EJO] (2nd rev. & enlarged ed.). Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.
- Sergienko, A. (2021). *M-reduplication: An areal study* [Unpublished master's thesis]. Natsional'nyi issledovatel'skii universitet "Vysshiaia shola ekonomiki".
- Thumacz polsko-albański online*. (n.d.). <https://www.webtran.pl/albanian/>

Types of Reduplication in the Gorani Ethnolect

Summary

This article is devoted to reduplicative constructions in the Gorani ethnolect – the language of the Muslim Slavic population living in the Albanian-Macedonian-Kosovo borderland (an area called Gora). The primary source of linguistic material was the Goran-Albanian dictionary by Nazif Dokle: *Reçnik goranski (nashinski) – allbanski*. The study indicates that the ethnolect is rich in reduplications, including both total reduplications (noun reduplications, e.g. *përsti-përsti*; reduplications based on repetitions of homophonic forms of the verb stem, e.g. *çek-çek*; and numerous onomatopoeic reduplications, e.g. *trop-trop*) and partial ones (syntactic reduplications such as *pllaçla pllaçlesta*). The article discusses in general terms the morphological and semantic structure of selected reduplications.

Keywords: reduplication; morphological structure; meaning; Gorani ethnolect; Balkan languages

Typy reduplikacji w etnolekcie gorańskim

Streszczenie

Niniejszy artykuł omawia konstrukcje reduplikacyjne występujące w etnolekcie gorańskim – języku słowiańskiej ludności muzułmańskiej zamieszkującej pogranicze albańsko-macedońsko-kosowskie (region Gory). Podstawowym źródłem materiału językowego był słownik gorańsko-albański autorstwa Nazifa Doklego *Reçnik goranski (nashinski) – allbanski*. Badanie wykazało, że etnolekt obfituje

w reduplikację, zarówno zupełną (reduplikacje rzeczowników, np. *përsti-përsti*; reduplikacje oparte na powtórzeniach homofonicznych form rdzenia czasownika, np. *çek-çek* i liczne reduplikacje onomatopeiczne, np. *trop-trop*), jak i częściowe (syntaktyczne reduplikacje jak *pllaçla pllaçlesta*). Artykuł omawia ogólnie strukturę morfologiczną oraz semantyczną wybranych reduplikacji.

Słowa kluczowe: reduplikacja; struktura morfologiczna; znaczenie; etnolekt gorański; języki bałkańskie

Nicole Dołowy-Rybińska

Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa

nicole.dolowy-rybinska@ispan.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7256-8226>

Żywotność etnolingwistyczna wspólnot posługujących się językami kolateralnymi w Polsce: tożsamość, praktyki, ideologie językowe*

Przedstawione w tym artykule badania stanowią wynik prac prowadzonych w ramach kierowanego przeze mnie grantu *Różnorodność językowa w Polsce: języki kolateralne, działania na rzecz języków i konceptualizacja tożsamości zbiorowej* afiliowanego przy Instytucie Sławistyki Polskiej Akademii Nauk. Celem projektu jest zbadanie żywotności etnolingwistycznej wybranych społeczności posługujących się językami kolateralnymi w Polsce oraz procesów związanych z ochroną tych języków (ze szczególnym uwzględnieniem standaryzacji) i społecznych konsekwencji tych procesów. Badania przeprowadzone zostały przez ośmioosobowy zespół w pięciu regionach, w których używane są języki kolateralne: na Kaszubach (Nicole Dołowy-Rybińska, Andrzej Żak), Mazurach (Agnieszka Wępa-Siudek), Podhalu (Karina Stempel-Gancarczyk), Podlasiu (Nicole Dołowy-Rybińska, Andrzej Żak i Gabriela Augustyniak-Żmuda) i Śląsku (Kamil Czaiński i Maciej Mętrak). Za obliczenia statystyczne odpowiedzialny jest Michał Kotnarowski. Model etnolingwistycznej żywotności opracowany został przez Nicole Dołowy-Rybińską, Michała Kotnarowskiego i Macieja Mętraka.

Każdy z regionów, zamieszkujących je grup i ich języków znajduje się w innej sytuacji. Różnice dotyczą zarówno świadomości odrębności grupowej (etnicznej) i językowej, jak i liczby osób znających języki kolateralne, historii grupy i jej relacji ze społeczeństwem dominującym,

* Artykuł powstał w ramach grantu NCN SONATA BIS (2020/38/E/HS2/00006) *Różnorodność językowa w Polsce: języki kolateralne, działania na rzecz języków i konceptualizacja tożsamości zbiorowej* (2021–2026).

stopnia kodyfikacji i standaryzacji języka czy działań na jego rzecz. Spośród języków pięciu badanych społeczności jedynie kaszubski uzyskał status języka regionalnego (na mocy Ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym z 2005 roku), Ślązacy zaś podjęli dotąd kilka prób oficjalizacji swojego języka. Ślaski jest też z pewnością językiem o największej liczbie użytkowników: ponad 450 000 osób zadeklarowało mówienie po śląsku w Spisie Powszechnym w 2021 roku, podczas gdy deklaracji mówienia po kaszubsku było około 90 000. W przypadku pozostałych odmian możemy opierać się jedynie na przybliżonych szacunkach: po góralsku może mówić około 100 000 osób (Bafia, 2024), po podlasku¹ kilkanaście tysięcy, zaś po mazursku najwyżej kilkaset osób (Sakson, 2017). Język kaszubski ma długą i bogatą tradycję literacką, a od końca XX wieku powszechnie uznany standard. Jako język regionalny jest nauczany w szkołach i obecny w krajobrazie językowym Kaszub. Ślaski również posiada pewną tradycję tekstów pisanych sięgającą XIX wieku, a proces jego standaryzacji jest prawie dokonany. Mimo braku statusu ma on silną pozycję w regionie i jest coraz mocniej obecny w jego krajobrazie językowym. Teksty pisane po góralsku również istnieją, choć brak społecznego konsensusu wobec prób standaryzacji języka. Tymczasem po podlasku literatura tworzona jest przede wszystkim przy użyciu adaptowanego *ad hoc* alfabetu polskiego, białoruskiego lub ukraińskiego, choć tu również podjęto pewne próby standaryzacji (Maksymiuk, 2024). Współczesne teksty po mazursku, w tym przekłady literatury, pisane są przez niewielką grupę aktywistów językowych (Mętrak i in., 2025). Żadna z badanych przez nas społeczności nie posiada statusu ani praw grupowych.

Mimo tych różnic wszystkie wymienione wyżej grupy łączy posługiwanie się językami kolateralnymi. Termin ten – oparty na rozróżnieniu H. Klossa (Kloss, 1967) między *Abstandsprache* (język przez dystans), *Ausbausprache* (język przez rozwój) a *Dachsprache* (język dominujący) – został z kontekstu francuskiego (Eloy, 2004) przeniesiony na grunt polskiej socjolingwistyki przez T. Wicherkiewicza (Wicherkiewicz, 2014). W największym uproszczeniu odnosi się on do autochtonicznych odmian językowych związanych z określonym terytorium, bliskich językowi dominującemu (zarówno pod względem językowym, jak i kulturowym),

¹ Określenia „język podlaski” używamy za J. Maksymiukiem (Maksymiuk, 2024), zdając sobie sprawę z tego, że termin ten nie jest szeroko przyjęty w regionie. W ankiecie uwzględniliśmy liczne warianty nazwy języka lokalnego na Podlasiu.

często uważanych za jego dialekty i tworzące z nim dyglosyjną relację (mimo możliwego osiągnięcia pewnego poziomu standaryzacji języka). Języki kolateralne mają często niski prestiż, a ich użytkownicy uważają się raczej za społeczności regionalne niż grupy etniczne (choć nie zawsze i jest to proces zmienny w czasie).

Żywotność etnolingwistyczna (zob. Giles i in., 1977) to dynamiczny układ wzajemnie wpływających na siebie czynników, które sprawiają, że zbiorowość postrzega się i jest postrzegana jako odrębna grupa o wspólnej tożsamości i języku. Badania żywotności etnolingwistycznej prowadziliśmy metodą ankietową między 2021 a 2023 rokiem². Łącznie udało nam się zebrać 389 wypełnionych kwestionariuszy na Kaszubach, 208 na Mazurach, 246 na Podhalu, 322 na Podlasiu i 420 na Śląsku. Na podstawie odpowiedzi na grupy pytań stworzyliśmy 11 „cech syntetycznych”³ żywotności etnolingwistycznej oraz wyznaczyliśmy dwie zmienne stanowiące punkt odniesienia dla pozostałych aspektów: transmisję międzypokoleniową języka i kompetencje językowe. Wszystkie cechy przedstawione zostały w perspektywie porównawczej. Stworzony przez nas model żywotności etnolingwistycznej przedstawiono na rys. 1.

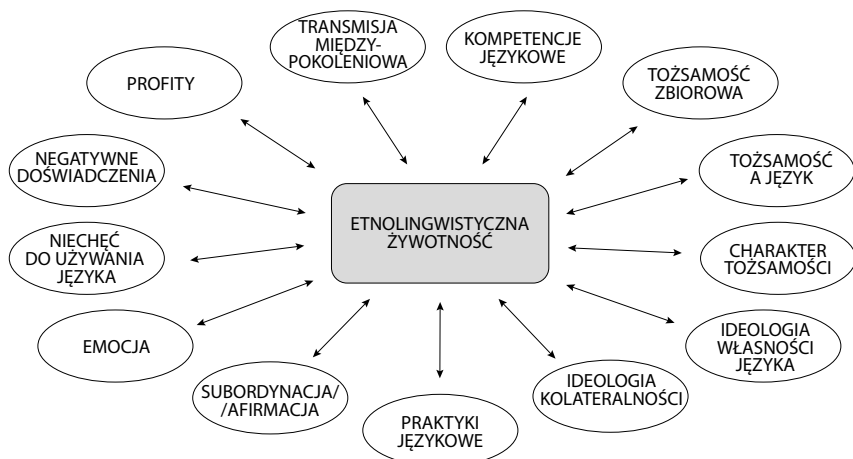
Na potrzeby tego tekstu głębszej analizie zostanie poddana transmisja międzypokoleniowa języków kolateralnych, tożsamość zbiorowa, praktyki językowe i ideologie subordynacji/afirmacji.

Wykres 1. pokazuje procent respondentów, których na podstawie odpowiedzi na pytania zaklasyfikowaliśmy do czterech grup *transmisji międzypokoleniowej*:

- brak transmisji – ani dziadkowie, ani rodzice nie mówili językiem kolateralnym;
- zerwana transmisja – pokolenie dziadków mówiło językiem kolateralnym, ale w pokoleniu rodziców używany był tylko polski;

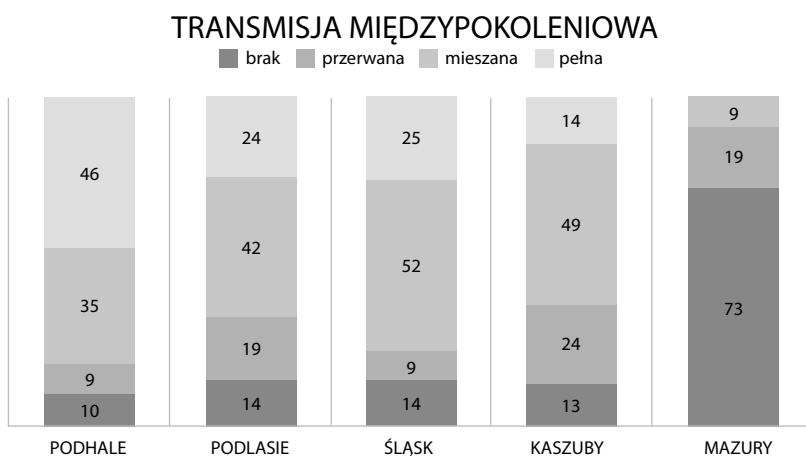
² Więcej o inspiracjach teoretycznych i metodologii badań zob. Dołowy-Rybińska i Mętrak (2022). Ankieta oraz inne dokumenty dostępne są w repozytorium RepOD: <https://repod.icm.edu.pl/dataset.xhtml?persistentId=doi:10.18150/IXIEW> (Dołowy-Rybińska i in., 2023).

³ W przypadku ośmiu cech zastosowaną techniką statystyczną było podejście *Item Response Theory*, a przy trzech zastosowano indeksy addytywne. Wszystkie omówione w tym tekście cechy syntetyczne zostały stworzone przy użyciu IRT. Każdej badanej osobie przyporządkowano wartość liczbową odpowiadającą skali nasilenia danej cechy. Wartości te dotyczą ogólnych postaw i określone są na skalach liczbowych. Dzięki temu możliwe jest porównywanie nasilenia każdej z cech syntetycznych między osobami badanymi oraz między regionami. Zidentyfikowana wartość jest abstrakcyjna i nie da się precyzyjnie określić, z jakimi konkretnymi odpowiedziami na pytania kwestionariusza się łączy.

Rys. 1. Model żywotności etnolingwistycznej

Oprac. Zespół grantowy

Wykres 1. Międzypokoleniowa transmisja języków kolateralnych w regionach

Oprac. Michał Kotnarowski na podstawie badań grantowych

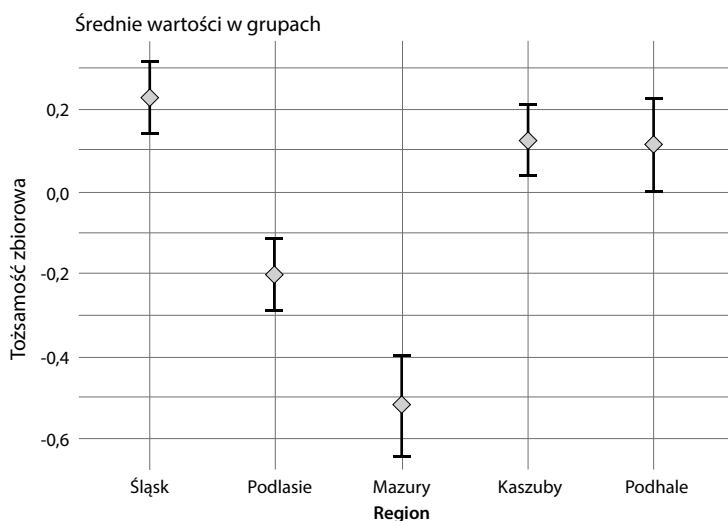
- mieszana transmisja – najszersza z kategorii obejmujących zarówno sytuacje, gdy prawie wszystkie osoby w rodzinie używały języka kolateralnego, jak i takie, gdy tylko jedna osoba z pokolenia dziadków mówiła w nim do respondenta. W grupie znajdują się więc te osoby, które miały w rodzinie kontakt z językiem kolateralnym, do których ktoś w tym języku mówił, ale nie był to jedyny ani główny język domu;

- pełna transmisja – w pokoleniu dziadków i pokoleniu rodziców mówiono językiem kolateralnym i tylko on został wskazany jako język kontaktów z dziadkami i rodzicami.

Wyrażnie najsilniejsza transmisja międzypokoleniowa jest na Podhalu, gdzie $\frac{4}{5}$ odpowiadających miało kontakt z językiem kolateralnym w domu. Wartości w trzech kolejnych grupach były zbliżone, przy czym na Śląsku transmisja jest silniejsza (77% osób, w których domach używało się / używa się śląskiego). Na Podlasiu odsetek osób z pełną transmisją przypomina ten na Śląsku i obejmuje prawie $\frac{1}{4}$ odpowiadających, jednak grupa z mieszaną transmisją jest o 10 punktów procentowych mniejsza, zaś z zerwaną o 10 punktów procentowych większa. Przekaz kaszubskiego w rodzinach słabnie. Choć prawie połowa respondentów należy do grupy z mieszaną transmisją, pełną transmisję zadeklarowało o 10 punktów procentowych mniej osób niż na Śląsku i Podlasiu, zaś $\frac{1}{4}$ respondentów pochodzi z domów o zerwanej transmisji. Wyniki transmisji pokoleniowej na Mazurach pokazują, że przekaz języka został zerwany przed więcej niż dwoma pokoleniami. Prawie $\frac{3}{4}$ odpowiadających nie miało w domu żadnego kontaktu z językiem. Z drugiej strony niecałe 30% respondentów pochodzi z domów o zerwanej bądź mieszanej transmisji, nie mówią więc po mazursku aktywnie, ale pamiętają zwroty, słowa, cechy fonetyczne (Węłpa-Siudek, 2024).

Tożsamość zbiorowa to przekonanie osób, że wraz z innymi tworzą jedną grupę, którą łączy odniesienie do jednego układu kulturowego i językowego. Tworząc tę cechę syntetyczną, chcieliśmy przede wszystkim sprawdzić, na ile osoby odpowiadające czują się związane z innymi członkami takiej zbiorowości oraz na ile identyfikują się ze społeczeństwem dominującym. Jest to więc tożsamość oparta na postrzeganiu granic etnicznych między grupami pozostającymi ze sobą w relacji władzy i podrzędności.

Najsilniejszą cechę „Tożsamość zbiorowa” odnotowano na Śląsku. Odzwierciedla to deklaracje Ślązaków w Spisie Powszechnym 2021, a także potwierdza się w głośnym dyskursie politycznym w regionie. Jednak różnice między Śląskiem, Kaszubami i Podhalem nie są statystycznie znaczące, co oznacza, że również w tych dwóch regionach „Tożsamość zbiorowa” jest bardzo silna. Cecha ta wypadła znacznie słabiej na Podlasiu. Uważamy, że jest to związane przede wszystkim z charakterem identyfikacji osób mówiących po podlasku, dla których najważniejszym czynnikiem jest wyznanie prawosławne, a nie kwestie etniczno-językowe. Najślabsza „Tożsamość zbiorowa” jest na Mazurach,

Wykres 2. Cecha syntetyczna „Tożsamość zbiorowa” w regionach

Oprac. Michał Kotnarowski na podstawie badań grantowych

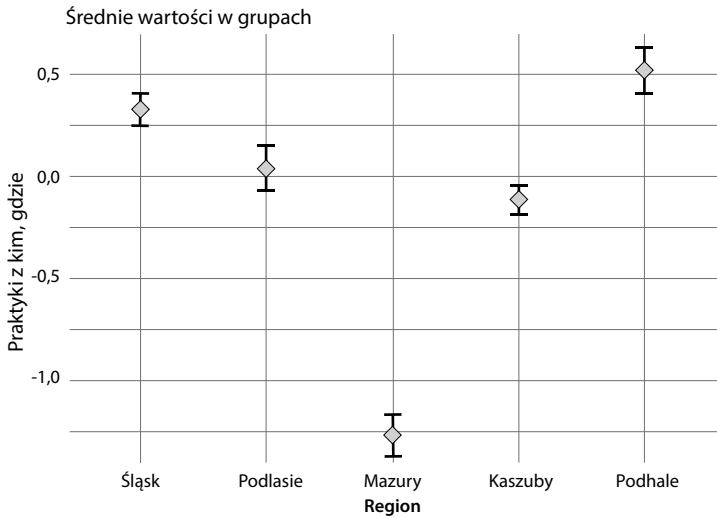
gdzie nie tylko przekaz języka został zerwany przed ponad dwoma pokoleniami, ale też same Mazury uległy silnym zmianom demograficznym po II wojnie światowej – z przesiedleniami ludności miejscowej (w tym mazursko- i niemieckojęzycznej) oraz napływem ludności zewnętrznej.

Praktyki językowe odzwierciedlają się w odpowiedziach na pytania, kto z kim rozmawia w języku kolateralnym, w jakich sytuacjach/miejscach i jak często.

„Praktyki językowe” odpowiadają transmisji międzypokoleniowej języków kolateralnych. Najsilniejsze są na Podhalu, nieco słabsze na Śląsku. Trzecim z kolei regionem jest Podlasie, zaś Kaszuby z tych czterech regionów o dość silnych praktykach wypadają najsłabiej – podobnie jak w przypadku przekazu języka. Najsłabiej cecha ta występuje na Mazurach, gdzie język używany jest sporadycznie przez pojedyncze osoby.

Ostatnią z przedstawionych w artykule cech syntetycznych są ideologie językowe⁴ odnoszące się do przekonania, czy i gdzie wypada mówić

⁴ Ideologie językowe to kształtujące się pod wpływem relacji władzy i interesów politycznych społecznie podzielane przekonania, odczucia i przesady dotyczące języka, jego użytkowników i dyskursywnych praktyk, które próbują nadać sens różnym formom języka (na przykład dialekt a język standardowy) i ich miejscu w społeczeństwie i są naturalizowane (zob. Dołowy-Rybińska & Hornsby, 2021, s. 105).

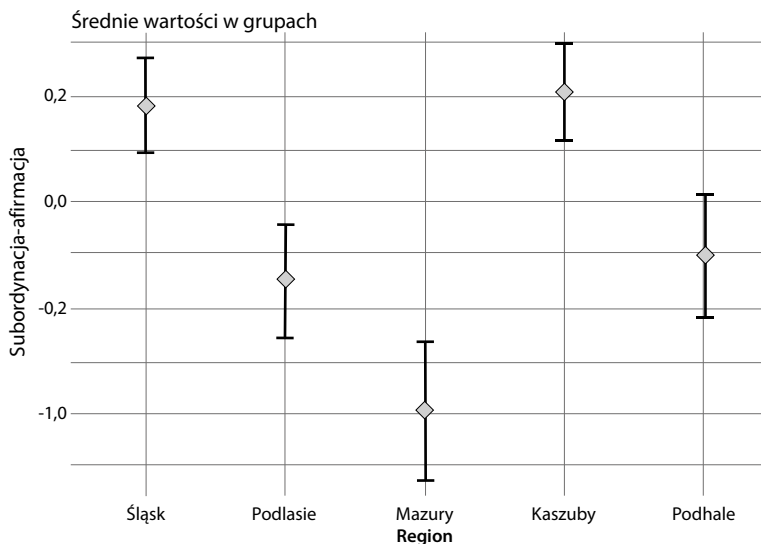

Wykres 3. Cecha syntetyczna „Praktyki językowe” w regionach

Oprac. Michał Kotnarowski na podstawie badań grantowych

w języku kolateralnym (od miejsc prywatnych do publicznych, w tym sytuacji, w których konieczna jest skuteczna komunikacja: lekarz, urząd, sąd). Subordynacja przejawia się w dwóch ideologiach językowych. Pierwszą z nich jest zasada uprzejmości, czyli przekonanie, że niegrzecznie jest posługiwać się językiem mniejszości wśród osób, które tego języka nie znają. Druga to norma podporządkowania językowego traktująca języki grup podporządkowanych i ich używanie jako obciążenie, a nie język równy językowi dominującemu. W związku z tym w sytuacjach i domenach publicznych za normę uważa się używanie języka dominującego (Hornsby, 2011). Podporządkowanie językowe może, ale nie musi, być odzwierciedleniem praktyk językowych. Możliwe jest bowiem, że osoba uważa (i deklaruje), że używanie języka kolateralnego jest właściwie, ale jednak tego nie robi.

Wyniki dla ideologii językowych związanych z przekonaniami dotyczącymi tego, czy wypada używać języków kolateralnych, są bardzo ciekawe. Najsilniejsza afirmacja, a więc przyzwolenie na używanie języków w różnych miejscach, jest na Kaszubach i Śląsku, a więc w tych regionach, gdzie język albo został oficjalnie uznany (kaszubski), albo gdzie dążenia polityczne do uzyskania statusu trwają długo i mają poparcie w regionie (śląski). Silne przyzwolenie na używanie kaszubskiego i śląskiego we wszystkich – w tym publicznych – sytuacjach wiąże się z przekonaniem,

Wykres 4. Cecha syntetyczna „Subordynacja/Afirmacja” w regionach

Oprac. Michał Kotnarowski na podstawie badań grantowych

że języki te spełniają warunki języków urzędowych. Inaczej wygląda sytuacja w przypadku Podlasia i Podhala. Tu – choć z różnych powodów⁵ – respondenci opowiadają się za dyglosją jako właściwą i pożądaną formą używania języków lokalnych: są one dobre do kontaktów prywatnych, rodzinno-sąsiedzkich, ale nie powinny być używane w sytuacjach oficjalnych i/lub publicznych. Subordynacja mazurskiego jest najwyższa. Miejsca i sytuacje, w których respondenci dają mu przyzwolenie na funkcjonowanie, są bardzo nieliczne. Może to wynikać z tego, że jest znany niewielu osobom i nigdy poza sferę użycia domowo-wspólnotowego nie wyszedł, zaś jego słaba kondycja czyni trudnym wyobrażenie sobie, że mogłoby być inaczej.

Badanie żywotności etnolingwistycznej grup posługujących się językami kolateralnymi pozwala oszacować, na ile – wobec dominacji języka państwowego i procesów asymilacyjnych – zachowana została ich odrębność kulturowa i językowa. Warto zaznaczyć, że żywotność etnolingwistyczna zależy od licznych czynników, tak wewnątrz-, jak i zewnątrzgrupowych, i ulega ciągłej zmianie. Przy czym z jednej strony mamy

⁵ Inne aspekty żywotności etnolingwistycznej wskazują na niski prestiż podlaskiego, a wysoki góralskiego przy jednoczesnym braku dążenia grupy do uznania tego języka.

do czynienia z niesprzyjającymi mniejszościom procesami globalizacyjnymi, które mogą powodować stopniowe osłabianie lokalnych więzi grupowych i językowych, z drugiej obserwujemy działania emancypacyjne grup mniejszościowych, coraz bardziej otwarte domaganie się uznania praw zbiorowych i językowych, co skutkować może wzmocnieniem przynajmniej niektórych aspektów ich witalności.

Bibliografia

- Bafia, S. (2024, kwiecień 28). *Językoznawca: Gwara podhalańska też może stać się językiem regionalnym*. Polska Agencja Prasowa. Pobrano 17 sierpnia 2024, z <https://www.pap.pl/aktualnosci/jezykoznawca-gwara-podhalanska-tez-moze-stac-sie-jezykiem-regionalnym>
- Dołowy-Rybińska, N., & Hornsby, M. (2021). Attitudes and ideologies in language revitalisation. W J. Olko & J. Sallabank (Red.), *Revitalizing endangered languages: A practical guide* (ss. 104–126). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108641142.008>
- Dołowy-Rybińska, N., & Mętrak, M. (2022). Metodologiczne i teoretyczne wyzwania badań nad żywotnością etnolingwistyczną grup posługujących się językami kolateralnymi w Polsce. *Zeszyty Łużyckie*, 57, 55–70. <https://doi.org/10.32798/zl.969>
- Dołowy-Rybińska, N., Mętrak, M., Augustyniak-Żmuda, G., Stempel-Gancarczyk, K., Wępa-Siudek, A., Kotnarowski, M., Czaiński, K., & Żak, A. (2023). *Różnorodność językowa w Polsce: Języki kolateralne, działania na rzecz języków i konceptualizacja tożsamości zbiorowej* (Wersja V5) [Zbiór danych]. RepOD. <https://repod.icm.edu.pl/dataset.xhtml?persistentId=doi:10.18150/IXIEOW>
- Eloy, J.-M. (Red.). (2004). *Des langues collatérales: Problèmes linguistiques, sociolinguistiques et glottopolitiques de la proximité linguistique*. L'Harmattan.
- Giles, H., Bourhis, R., & Taylor, D. M. (1977). Towards a theory of language in ethnic group relations. W H. Giles (Red.), *Language, ethnicity and intergroup relations* (ss. 307–348). Academic Press.
- Hornsby, M. (2011). The thwarting of the linguistic subordination norm among speakers of Celtic languages. W K. Jaskuła (Red.), *Formal and historical approaches to Celtic languages* (ss. 153–164). Wydawnictwo KUL.
- Kloss, H. (1967). Abstand languages and Ausbau languages. *Anthropological Linguistics*, 9(7), 29–41.
- Maksymiuk, J. (2024). *Pisownia i gramatyka języka podlaskiego: Poradnik popularny*. Struha Editions.

- Mętrak, M., Bandur, M., & Szatkowski, P. (2025). Beloved books and contested standards: Translations of *The little prince* into selected collateral languages of Poland. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 46(3), 553–565. <https://doi.org/10.1080/01434632.2024.2338832>
- Sakson, A. (2017). Mazurzy – dylematy tożsamości. *Rocznik Ziem Zachodnich*, 1, 35–49. <https://doi.org/10.26774/rzz.164>
- Wępa-Siudek, A. (2024). Czy mówisz po mazursku – wpływ biografii językowej na znajomość języka kolateralnego. *Prace Filologiczne*, 79, 363–376. <https://doi.org/10.32798/pf.1435>
- Wicherkiewicz, T. (2014). *Regionalne języki kolateralne Europy – porównawcze studia przypadku z polityki językowej*. Wydawnictwo Rys.

Ethnolinguistic Vitality of Collateral Language Communities in Poland: Identity, Practices, Language Ideologies

Summary

The analyses presented in this article are part of larger research on the ethnolinguistic vitality of selected communities speaking collateral languages in Poland, conducted under the project *Linguistic Diversity in Poland: Collateral Languages, Language-Oriented Activities and Conceptualisation of Collective Identity* (National Science Centre, Poland, 2021–2026). The research was conducted in five regions: Kashubia, Silesia, Podhale, Podlachia and Masuria. The article discusses three aspects of ethnolinguistic vitality, i.e. the factors that determine whether a collective perceives itself and is perceived as a distinct group with a common identity and language: collective identity (the extent to which individuals identify with the group), language practices (who uses a collateral language with whom, when, and how often), and ideologies related to whether the group recognises that it is appropriate or inappropriate to speak the collateral language in various places and situations.

Keywords: collateral languages; ethnolinguistic vitality; collective identity; language practices; language ideologies

Żywotność etnolingwistyczna wspólnot posługujących się językami kolateralnymi w Polsce: tożsamość, praktyki, ideologie językowe

Streszczenie

Przedstawione w tym artykule badania są częścią szerszych prac nad żywotnością etnolingwistyczną wybranych społeczności posługujących się językami kolateralnymi w Polsce, prowadzonych w ramach projektu *Różnorodność językowa w Polsce: języki kolateralne, działania na rzecz języków i konceptualizacja tożsamości zbiorowej* (Narodowe Centrum Nauki, 2021–2026). Badania przeprowadzono w pięciu regionach: na Kaszubach, Śląsku, Podhalu, Podlasiu i Mazurach. W artykule omówiono trzy aspekty żywotności etnolingwistycznej, czyli czynniki decydujące o tym, czy zbiorowość postrzega siebie i jest postrzegana jako odrębna grupa o wspólnej tożsamości i języku: tożsamość zbiorową (stopień, w jakim jednostki identyfikują się z grupą), praktyki językowe (kto, z kim, kiedy i jak często posługuje się językiem kolateralnym) oraz ideologie związane z tym, czy grupa uznaje, że mówienie językiem kolateralnym jest właściwe lub niewłaściwe w różnych miejscach i sytuacjach.

Słowa kluczowe: języki kolateralne; żywotność etnolingwistyczna; tożsamość zbiorowa; praktyki językowe; ideologie językowe

Michał Głuszkowski

Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

micglu@umk.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3353-2671>

Wpływ czynników społecznych na charakter przełączania (i mieszania) kodów w kontakcie polsko-wschodniosłowiańskim. Przypadek polskiej wsi Wierszyna na Syberii*

Konceptualizacja przełączania kodów w jego współczesnym rozumieniu dokonywała się w tym samym okresie, w którym kształtowała się podstawowa terminologia związana z dwujęzycznością, kontaktem językowym i interferencją (por. m.in. Vogt, 1954; Weinreich, 1953/1963). Zmiana języka podczas wypowiedzi towarzyszy bilingwizmowi i może być związana np. z osobą adresata, tematem wypowiedzi, miejscem, czasem, oczekiwaniami otoczenia, czyli czynnikami społecznymi (zob. m.in. Gumperz, 1977, s. 1; Myers-Scotton, 1986, s. 404). Celem niniejszego artykułu jest zatem nie tyle dowodzenie tych uwarunkowań, bo były one potwierdzane wielokrotnie w różnych warunkach i społecznościach językowych (np. Kurek, 1987; Northeast, 2023), ile ukazanie ich specyfiki w określonej sytuacji językowej – polskiej wyspy językowej na Syberii¹.

Oprócz sytuacji pełnej dwujęzyczności (bilingwizmu zrównoważonego, ambilingwizmu, podwójnego holilingwizmu; por. Lipińska, 2015, s. 55) znajomość poszczególnych języków przez jednostkę jest zróżnicowana pod względem poziomu kompetencji. Potraktowanie bilingwizmu nie jako stanu, lecz procesu lub swoistego kontinuum sprawności językowej

* Publikacja powstała w ramach realizacji projektu *Przełączanie kodów w warunkach polsko-rosyjskiego bilingwizmu w polskiej wyspie językowej na Syberii (wieś Wierszyna k. Irkucka)* sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2016/23/B/HS2/01200.

¹ Niniejszy artykuł przedstawia najważniejsze aspekty związane ze społecznym uwarunkowaniem przełączania i mieszania kodów w Wierszynie, a szczegółowa analiza z bogatym materiałem ilustracyjnym została zawarta w monografii podsumowującej wieloletnie badania zespołowe (zob. Głuszkowski, 2024).

(*fluency continuum*; Myers-Scotton, 2005, s. 43) rozciągającego się pomiędzy jednojęzycznością a pełną dwujęzycznością wiąże się z koniecznością uwzględnienia w badaniach wszelkich „niedoskonałości” wynikających z niepełnej znajomości jednego lub obydwu języków². Niedostateczne zasoby leksykalne lub strukturalne mogą prowadzić zarówno do ich przenoszenia z lepiej opanowanego języka, jak i do zmiany języka podczas wypowiedzi na taki, którym nadawca posługuje się sprawniej. Dlatego istotnym problemem jest rozróżnienie interferencji przejawiającej się w postaci zapożyczeń i kalk, a więc prowadzącej do przenikania się dwóch systemów, oraz przełączania kodów, które polega na przejściu z jednego systemu do drugiego. O ile zapożyczenie lub kalka przejawiają pewną powtarzalność i rozpowszechnienie w mowie danej społeczności, przełączanie ma charakter doraźny (zob. m.in. Głuszkowski, 2015, ss. 163–164).

Według P. Muyskena (Muysken, 2000, ss. 3–8) zmiana języka podczas wypowiedzi może mieć charakter trwały (alternacja, np. 'a: | zb'èra še fš 'yskɔ rɔʒ'enstfɔ i pr'azdnujèm | pr'azdnujèm 'eta fs'o t'ak), chwilowy (wtrącenia, np. r'ańše b'jwɔ nap' 'isanɔ nacjan 'alnast' p'ɔlak) lub dokonywać się naprzemiennie w ramach współdzielonych struktur gramatycznych i zasobów leksykalnych (kongruentna leksykalizacja, np. nɔ t'ak | xɔʒ' 'ajstfɔ tɔ b'jwɔ | b'j'ʷy k'uńe | kar'ɔće tam i ɔbrab'atyvajuš'ije te | s'el'x'ɔs t'ex'nika | tam pl'uk | rad'elkɔ tam | mwuɔ'iwka ruɔn'a(ja) tam | nu ž'eby ž'arno pše... t'en pšed'uwać). Zgodnie z rozróżnieniem stosowanym przez P. Auera (Auer, 1999, s. 309) alternację, czyli przełączenie pomiędzy zdaniem lub frazami o charakterze funkcjonalnym, będziemy traktować jako klasyczne przełączanie kodów, podczas gdy zmiany dokonujące się wewnątrz fraz (wtrącenia i kongruentną leksykalizację) zaliczymy do szczególnej postaci przełączania, czyli mieszania kodów.

W jednej społeczności, a nawet w idiolektach odrębnych jednostek wspomniane typy przełączania (i mieszania) kodów występują równolegle, a o ich proporcjach decydują czynniki społeczne i psychiczne. Na podstawie materiałów terenowych gromadzonych w latach 2008–2019 w Wierszynie (obwód irkucki, Rosja) we wspólnocie potomków osadników z Małopolski, którzy przybyli na Syberię w 1910 roku, wykazana zostanie zależność poszczególnych typów przełączania i mieszania kodów od czynników pozajęzykowych.

Mieszkańcy Wierszyny to dwujęzyczna społeczność reprezentująca typ kontaktu językowego między wariantem dialektalnym języka

² A w przypadku wielojęzyczności także większej ich liczby.

odziedziczono (mieszanina gwar z różnych części Małopolski) i wariantem ogólnym języka większości (rosyjski) przy współudziale literackiej polszczyzny we współczesnym okresie istnienia wspólnoty (Głuszkowski, 2024, s. 52). Analizy jakościowe i ilościowe pozwoliły na uwzględnienie czynników indywidualnych takich jak wiek i przynależność pokoleniowa, wykonywany zawód, struktura etniczna rodziny i poziom wykształcenia, a także grupowych, wśród których najważniejsze znaczenie ma sytuacja komunikacyjna oraz układ dyglosji, czyli utrwalonego społecznie przyporządkowania języków do określonych sfer życia (zob. m.in. Ferguson, 1959, s. 336; Fishman, 1985, s. 39).

Bilingwizm wierszynian jest powiązany z dyglosją, której forma ewoluowała od początków istnienia wsi, ponieważ z biegiem czasu język rosyjski wypierał polszczyznę z kolejnych sfer życia. Na podstawie zmieniających się okoliczności społeczno-politycznych w historii Wierszyny można wyróżnić trzy okresy: 1) od założenia wsi do końca okresu kolektywizacji (1910–1939) osadnicy starali się odtworzyć warunki społeczno-kulturalne ze swoich rodzinnych miejscowości, a wspólnota była homogeniczna pod względem etnicznym, co sprawiało, że poza kontaktami z administracją i buriackimi sąsiadami językiem dominującym we wszystkich sferach była małopolska gwara. Okres ten zakończyły zmiany polityczne, związane nie tyle z Rewolucją Październikową, której skutki na Syberię dotarły z opóźnieniem, ile z przymusową kolektywizacją, stalinowskimi represjami, zamknięciem kościoła i „operacją polską” NKWD w latach 1937–1938, a także włączeniem do wierszyńskiego kołchozu rosyjskich chutorów; 2) w drugim okresie dziejów Wierszyny (1940–1990) nasilały się rosyjskie i radzieckie wpływy na polską kulturę i język, a w związku z upowszechniającymi się małżeństwami mieszanymi zakłócona została międzypokoleniowa transmisja języka mniejszości. Wobec braku kościoła i duchownych oddziaływanie jednego z ważniejszych czynników podtrzymujących tożsamość zostało zniwelowane; 3) współczesny okres historii wsi został zapoczątkowany w 1991 roku rozpadem Związku Radzieckiego, a zmiany społeczno-polityczne zaznaczyły się nie tylko w kwestii przywrócenia swobód religijnych, ale i w umożliwieniu kontaktów z Polską i językiem polskim w sferze administracji i szkolnictwa. Równoległe postępowały zmiany społeczno-cywilizacyjne przyspieszające asymilację potomków polskich osadników z rosyjskim społeczeństwem (zob. m.in. Głuszkowski, 2012). Postępujące zmiany determinowały układ dyglosyjny, który z kolei jest kluczowy dla sytuacji komunikacyjnej. Podczas indywidualnych aktów mowy członkowie wspólnoty dokonują

wyboru języka. Użycie kodu zgodnego ze społecznymi oczekiwaniami określonymi przez dyglosję jest traktowane jako zachowanie neutralne, podczas gdy wybór języka „nieoczekiwanego” ma charakter oznaczony (por. Myers-Scotton, 1986, ss. 403–404). W obserwowanych przez nas sytuacjach działania mające na celu uniknięcie oznaczoności prowadziły do przejścia na język rosyjski, np. jeśli do grona rozmówców dołączał sąsiad pochodzący z rosyjskiej rodziny (Głuszkowski, 2024, ss. 121–123).

Jednym z podstawowych czynników różnicujących zachowania językowe w wierszyńskiej społeczności jest przynależność pokoleniowa. Osoby urodzone w pierwszym okresie historii wsi socjalizowały się w środowisku przede wszystkim polskojęzycznym, a z czasem udział języka rosyjskiego, także w sferze domowej, był coraz większy. Wpływało to na ogólną kompetencję w zakresie języka mniejszości, a tym samym na potrzebę uzupełniania kodu (por. Gafaranga, 2012), czyli przełączeń na lepiej opanowany język większości, ponieważ zasoby strukturalne i leksykalne w języku odziedziczonym są niewystarczające dla kontynuacji wypowiedzi. Jest to obecnie bardzo częsta przyczyna przełączania kodu, ponieważ w Wierszynie mamy do czynienia z kontaktem języka opanowywanego w pełnym zakresie przez wszystkich członków wspólnoty (rosyjski) i małopolskiej gwary, która poddana jest silnym wpływom rosyjskim, a poziom jej znajomości jest mocno zróżnicowany między i wewnątrzpokoleniowo (Głuszkowski, 2024, ss. 136–137, 170).

Istotnym czynnikiem powodującym odstępstwa od określonych przez dyglosję zasad wyboru języka jest poczucie tożsamości i wynikające z niego postawy wobec języka przodków jako nośnika tradycji. Tożsamość wierszynian, będąca efektem ponadstuletniego kontaktu językowego i kulturowego, składa się obecnie z elementów wywodzących się nie tylko z kultury polskiej, ale także rosyjskiej, radzieckiej i buriackiej. Sytuację dodatkowo komplikuje funkcjonalne zróżnicowanie poszczególnych elementów w różnych sferach życia, ale mimo malejącej roli małopolskiego dialektu jako środka komunikacji nadal jest on ważnym wyznacznikiem odrębności mieszkańców Wierszyny od ich wielokulturowego syberyjskiego otoczenia (Głuszkowski, 2014).

W społecznościach dwujęzycznych indywidualne zróżnicowania przełączania kodów mogą prowadzić do określenia typu idealnego osoby przejawiającej takie predyspozycje – por. koncepcja *ideal code-switcher* R. Franceschini (1998, ss. 52–53). Choć w wielu sytuacjach językowych do tego typu należą osoby młode o niskim statusie społecznym, to w przypadku potomków polskich imigrantów obserwujemy

odmienny model, w którym kod zmieniają osoby starsze lub w średnim wieku, zajmujące stosunkowo wysoką pozycję w lokalnej hierarchii społecznej. Taki stan rzeczy wynika z mniejszej kompetencji w zakresie języka odziedziczonego u młodzieży, która wybiera język rosyjski w większości sytuacji komunikacyjnych, w związku z czym nie musi na niego przechodzić w celu uzupełniania kodu. Tymczasem osoby starsze częściej rozpoczynają swoje wypowiedzi w małopolskiej gwarze, a następnie w celu uzupełnienia kodu przełączają się na język rosyjski i kiedy ich zasoby językowe na to pozwalają, wracają do kodu wyjściowego.

Spośród trzech wyróżnionych przez P. Muyskena typów przełączania i mieszania kodów do alternacji dochodzi najczęściej u osób młodych, które wobec niedostatecznych zasobów w małopolskiej gwarze przechodzą na język rosyjski. Wstawki pojawiają się u wszystkich członków społeczności, a różnice dotyczą ich częstotliwości, która z kolei jest powiązana z kompetencją językową – im słabsza znajomość języka odziedziczonego, tym większa potrzeba uzupełniania kodu. Kongruentna leksykalizacja występuje u osób mówiących względnie płynnie gwarą, które nie mają rozwiniętej świadomości językowej i ich polszczyzna przyjmuje cechy kodu mieszanego (Głuszkowski, 2024, ss. 179–180).

Istniejące zróżnicowania indywidualne prowadzą nas zatem na powrót do rozważań na poziomie grupy. Na podstawie analiz w wymiarze synchronicznym i diachronicznym można wyróżnić kilka możliwych scenariuszy dotyczących ewolucji wierszyńskiego bilingwizmu i schematów zmiany kodu w jego ramach. Pierwszy scenariusz dotyczy wąskiej grupy, którą można określić jako „elitarną”. Osoby te oprócz znajomości języka rosyjskiego wykazują dobrą znajomość małopolskiej gwary oraz literackiego wariantu polszczyzny. Chociaż wydaje się najmniej prawdopodobne, że ten układ zrealizuje cała społeczność, to jednak może on zaistnieć u wybranych jednostek. Drugi scenariusz prowadzi do powstania języka mieszanego i jest obecnie realizowany przez dwa najstarsze pokolenia oraz trzecie pokolenie w rodzinach etnicznie homogenicznych, ale wraz ze wzrostem liczby małżeństw mieszanych i spadkiem roli języka polskiego w sferze prywatnej jego kontynuacja w kolejnych pokoleniach wydaje się mało prawdopodobna. Młodszych mieszkańców Wierszyny dotyczy przede wszystkim scenariusz trzeci, zmierzający do zmiany językowej. Według aktualnych obserwacji będzie on zyskiwać na popularności, ponieważ dotyczy najmłodszych osób z rodzin mieszanych, które coraz rzadziej posługują się językiem polskim w życiu codziennym. Jednocześnie można założyć, że dzięki współpracy z konsulatem, organizacjami polskimi

w Polsce i Rosji oraz możliwości wyjazdu do Polski w celu zdobycia wykształcenia poszczególne osoby będą w przyszłości reprezentować również scenariusz dwujęzyczny (pierwszy). Oprócz zakładanego prawdopodobieństwa zaniku przełączania i mieszania kodów na rzecz wtórnej jednojęzyczności lub bilingwizmu polsko-rosyjskiego możliwe jest przetrwanie pewnej grupy członków społeczności z bierną znajomością języka odziedziczonych (Głuszkowski, 2024, ss. 165–168).

Jako wspólnota charakteryzująca się dwujęzycznością w życiu codziennym, wierszynianie pod wieloma względami nie odbiegają od innych społeczności żyjących w sytuacji kontaktu językowego, a zwłaszcza grup mniejszościowych. Wybór języka jest determinowany dyglosją, a poziom sprawności językowej w zakresie języka odziedziczonych sukcesywnie obniża się w kolejnych pokoleniach, przy czym zróżnicowanie w zakresie interferencji i przełączania kodów ma nie tylko charakter międzypokoleniowy, ale również indywidualny. Specyfika wierszyńskiego bilingwizmu i schematów zmiany języka podczas wypowiedzi wynika z niewielkiej liczebności wspólnoty i słabnącej znajomości małopolskiej gwary, w związku z czym, w odróżnieniu od dużych wspólnot imigranckich na Zachodzie, głównym powodem przełączania i mieszania kodu są niewystarczające zasoby leksykalne i strukturalne w zakresie języka mniejszości.

Bibliografia

- Auer, P. (1999). From codeswitching via language mixing to fused lects: Toward a dynamic typology of bilingual speech. *International Journal of Bilingualism*, 3(4), 309–332. <https://doi.org/10.1177/13670069990030040101>
- Ferguson, C. A. (1959). Diglossia. *Word*, 15(2), 325–340. <https://doi.org/10.1080/00437956.1959.11659702>
- Fishman, J. A. (1985). Bilingualism and biculturalism as individual and as societal phenomena. W J. A. Fishman, M. H. Gertner, E. G. Lowy, & W. G. Milán, *The rise and fall of the ethnic revival: Perspectives on language and ethnicity* (ss. 39–56). Walter de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110863888>
- Franceschini, R. (1998). Code-switching and the notion of code in linguistics: Proposals for a dual focus model. W P. Auer (Red.), *Code-switching in conversation: Language, interaction and identity* (ss. 51–75). Routledge.
- Gafaranga, J. (2012). Language alternation and conversational repair in bilingual conversation. *International Journal of Bilingualism*, 16(4), 501–527. <https://doi.org/10.1177/1367006911429520>

- Głuszkowski, M. (2012). Vershina, a Polish village in Siberia, as a language (dialect) island. *Zeitschrift für Slawistik*, 57(4), 427–442. <https://doi.org/10.1524/slaw.2012.0033>
- Głuszkowski, M. (2014). „Poloki” czy „Ruskie”? Tożsamość wierszynian na podstawie ich własnych narracji wobec obrazu kreowanego przez polskie źródła. W E. Golachowska & A. Zielińska (Red.), *Konstrukcje i destrukcje tożsamości: T. 3. Narracja i pamięć* (ss. 325–340). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).
- Głuszkowski, M. (2015). Uwagi teoretyczne na temat zmiany kodu w monologach starowierców mieszkających w Polsce. *Acta Baltico-Slavica*, 39, 159–173. <https://doi.org/10.11649/abs.2015.008>
- Głuszkowski, M. (2024). *Code-switching and code-mixing in the conditions of Slavic-Slavic language contact: Vershina – a unique Polish language island in Siberia*. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. <https://doi.org/10.12775/978-83-231-5371-9>
- Gumperz, J. J. (1977). The sociolinguistic significance of conversational code-switching. *RELIC Journal*, 8(2), 1–34. <https://doi.org/10.1177/003368827700800201>
- Kurek, H. (1987). Przełączanie kodu językowego, czyli socjologiczne aspekty wzajemnego oddziaływania języka literackiego i dialektów. *Język Polski*, 67(1–2), 63–69.
- Lipińska, E. (2015). Dwujęzyczność kognitywna. *LingVaria*, 10(2(20)), 55–68. <https://doi.org/10.12797/LV.10.2015.20.05>
- Muysken, P. (2000). *Bilingual speech: A typology of code mixing*. Cambridge University Press.
- Myers-Scotton, C. (1986). Diglossia and code switching. W J. A. Fishman (Red.), *The Fergusonian impact: In honor of Charles A. Ferguson on the occasion of his 65th birthday: T. 2. Sociolinguistics and the sociology of language* (ss. 403–415). Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110873641-073>
- Myers-Scotton, C. (2005). *Multiple voices: An introduction to bilingualism*. Blackwell.
- Northeast, K. (2023). *Przełączanie kodów osób z polsko-angielską i angielsko-polską dwujęzycznością w komunikacji rodzinnej* [Niepublikowana rozprawa doktorska]. Uniwersytet Wrocławski.
- Vogt, H. (1954). Language contacts. *Word*, 10(2–3), 365–374. <https://doi.org/10.1080/00437956.1954.11659533>
- Weinreich, U. (1963). *Languages in contact: Findings and problems*. Mouton. (Oryginalna praca opublikowana 1953).

The Influence of Social Factors on the Nature
of Code-Switching (and Mixing) in Polish-East Slavic
Language Contact: The Case of Vershina,
a Polish Village in Siberia

Summary

Code-switching and mixing accompany bilingualism in various forms and are conditioned by social factors, as has been repeatedly confirmed in various research situations. This article presents the case of a Polish village in Siberia – Vershina in the Irkutsk region. The analysis takes into account generational affiliation, language competence in both codes, the influence of diglossia, and cultural factors. It also attempts to explain generational and individual differences in code switching.

Keywords: bilingualism; code-switching; diglossia; dialectology; Poles in the East

Wpływ czynników społecznych na charakter
przełączania (i mieszania) kodów w kontakcie
polsko-wschodniosłowiańskim.
Przypadek polskiej wsi Wierszyna na Syberii

Streszczenie

Przełączanie kodów i ich mieszanie towarzyszą bilingwizmowi w różnych formach i są uwarunkowane czynnikami społecznymi, co wielokrotnie potwierdzono w różnych badaniach. Artykuł omawia przypadek polskiej wsi na Syberii – Wierszyny w obwodzie irkuckim. Analiza uwzględnia przynależność pokoleniową, kompetencje językowe w obu kodach językowych, wpływ dyglosji i czynniki kulturowe. Podejmuje również próbę wyjaśnienia różnic pokoleniowych i indywidualnych w przełączaniu kodów.

Słowa kluczowe: bilingwizm; przełączanie kodów; dyglosja; dialektologia; Polacy na Wschodzie

Zbigniew Greń

Uniwersytet Warszawski, Warszawa

zbigniew.gren@uw.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2851-2505>

Konfesyjna mapa świata w świadomości wielowyznaniowej wspólnoty regionalnej Śląska Cieszyńskiego

Panorama wyznań na Śląsku Cieszyńskim jest stosunkowo bogata (por. Budniak, 2002, ss. 112–113; Czyż, 2009, ss. 100–101), a ich postrzeganie jest zróżnicowane. Tworzą one wyznaniową wizję świata, w której każde wyznanie i każdy wyznawca ma swoje miejsce. Wyznania te nie istnieją jednak w świadomości społecznej w równym stopniu, niektóre są zauważane jedynie przez najbliższych sąsiadów lub osoby wtajemniczone, dla relacji międzywyznaniowych w regionie istotne jest również, jaka jest możliwość kontaktu z innowiercami. Stąd też ważne jest, gdzie określone wyznania są umieszczone na mapie mentalnej¹ – we własnym świecie, sąsiedzkim lub regionalnym, czy w świecie obcym, odległym.

W analizie odwołujemy się do kręgów swojskości i obcości funkcjonujących na Śląsku Cieszyńskim (Greń, 2001). Na potrzeby niniejszych rozważań wykorzystano następujące kręgi: 1) krąg najbliższy – rodzinna miejscowość/przysiółek + rodzinny region (Śląsk Cieszyński / Beskid Śląski); 2) najbliższy krąg etniczno-państwowy – współodczuwana etniczność + przynależność państwowa²; 3) najbliższy krąg historyczno-kulturowy – europejski (w różnych jego częściach); 4) krąg kulturowy obcy – świat pozaeuropejski (w różnych jego częściach).

Konfesyjna mapa świata jest też zmienna w czasie. Tradycyjny ludowy ogląd świata przechowują źródła folklorystyczne. W wiekach XIX i XX

¹ Przez mapę mentalną rozumiem: „efekt konceptualizacji przestrzeni, miejsc, obiektów oraz ich wzajemnych relacji poprzez określone kategorie pamięci i wyobraźni” (Błahut, 2013, s. 48)

² Zmienna w czasie: Monarchia Austro-Węgierska, Polska, Czechosłowacja, Czechy.

funkcje kreowania potocznego obrazu świata spoza tradycji ustnej realizowały materiały drukowane kierowane do przeciętnego, masowego odbiorcy: prasa, zwłaszcza regionalna i kalendarze³. Proponowały one własną wizję świata według kryteriów wyznaniowych.

Materiały historyczne zostały zaktualizowane w materiałach współczesnych, ankietowych i internetowych, dyskusjach na tematy wyznaniowe na forach internetowych i w komentarzach do artykułów i doniesień na tematy wyznaniowe⁴.

W sferze zainteresowań ludowych leżał przede wszystkim krąg najbliższy, sąsiedzki i regionalny, czasem ogólnopolski. Lista wyznań zarejestrowanych w sąsiedztwie jest ograniczona, tworzą też one określony porządek świata. W porządku tym brak opozycji na poziomie ogólnym: ludzie wierzący (wyznania w ogóle) vs ludzie niewierzący, bezwyznaniowcy. Nadrzędny układ to: świat chrześcijański vs świat niechrześcijański – reprezentowany przez judaizm. W ramach wyznań chrześcijańskich zauważano w kręgu najbliższym odłam rzymskokatolicki i ewangelicko-augsburski.

Podobnie w prasie dziewiętnastowiecznej w kręgu sąsiedzkim również przeważają doniesienia związane z wyznaniem rzymskokatolickim i ewangelicko-augsburskim (wyjątkowo wspominani są wyznawcy Kościoła ewangelicko-reformowanego). Człon niechrześcijański realizowany jest przez wyznawców judaizmu. W prasie międzywojnia w kręgu najbliższym odnotowane zostało pojawienie się też adwentystów, a na tzw. Zaolziu Kościoła czechosłowackiego.

Na poziomie państwa w tradycji ludowej w XIX wieku zauważano układ identyczny jak w kręgu sąsiedzkim. Inaczej w prasie, gdzie już w XIX wieku, obok opozycji chrześcijaństwo vs religia niechrześcijańska (żydowska), pojawiła się lista Kościołów mających swych wyznawców w kraju. W wieku XX została ona dostosowana do nowych warunków politycznych.

³ Czasopiśmiennictwo na Śląsku Cieszyńskim rozwinęło się w wieku XIX, zwłaszcza w jego drugiej połowie w sposób wręcz żywiołowy, a przy tym w znacznej mierze było to czasopiśmiennictwo wyznaniowo określone. Czasopisma te docierały nie tylko do miast cieszyńskich, ale i do wielu wsi (zob. Homola, 1968; Zahradnik, 1989). Dzięki stosunkowo dobrze rozwiniętemu szkolnictwu parafialnemu powszechna była praktyka wspólnej lektury (por. lekturę Biblii u protestantów i żywotów świętych u katolików), w tym prasy czy kalendarzy.

⁴ Ankietę przeprowadzono w połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku na grupie 14–15 latków (7–8 klasa ówczesnej szkoły podstawowej); eksploracja portali cieszyńskich ox.pl, gazetacodzienna.pl trwała kilkanaście lat (zob. Greń, 2017).

W Polsce obok religii chrześcijańskich o stosunkowo wysokiej liczbie wyznawców, a więc rzymskokatolickiej, greckokatolickiej/unickiej, ewangelickiej (zwłaszcza Kościoła ewangelicko-augsburskiego, w mniejszej mierze ewangelicko-reformowanego), prawosławnej, odnotowuje się ekspansję innych odłamów Kościoła tradycji protestanckiej, np. baptystów, adwentystów, kościoła ewangelicko-unijnego, kościoła starołuterskiego, augsbursko-helweckiego czy wolno-reformowanego. Podobnie są też obecne wyznania, które odłączyły się od rzymskokatolickiego, np. starokatolicy, mariawici, hodurowcy (od nazwiska przywódcy; Polski Narodowy Kościół Katolicki), sekta Farena, Kościół Jednoty Chrześcijańskiej.

Z wyznań niechrześcijańskich najczęściej odnotowywani są wyznawcy judaizmu, też mahometanie, Karaimowie jako grupa wyznaniowa. Na prawach grupy ideologicznej – wyznaniowej traktowani są ateści i, czasem, masoni.

Lista wyznań obecnych w prasie cieszyńskiej w informacjach z Czechosłowacji jest podobna. Obok Kościołów: rzymskokatolickiego, greckokatolickiego, ewangelicko-augsburskiego, ewangelicko-reformowanego, prawosławnego, starokatolickiego pojawiają się jednak Kościoły charakterystyczne tylko dla sytuacji czechosłowackiej, np. Kościół czechosłowacki, ewangelicki Kościół czesko-braterski, Kościół czechosłowacki husycki, oraz grupy wyznawców określane mianem sekt: adamici, oprócz „ogólnoswiatowych” adwentystów, baptystów, metodystów i traktowanych na prawach wyznaniowych ateistów, masonów i Armii Zbawienia. Z religii niechrześcijańskich odnotowana bywa grupa etniczno-wyznaniowa żydowska⁵.

Wzbogacenie mapy wyznaniowej możemy odnotować w kręgu ponadpaństwowym, europejskim. W materiałach ludowych jest ona jeszcze stosunkowo uboga. Do wyznań chrześcijańskich dołożono prawosławie, związane ze wschodem Europy, tzw. Ruskiem. Wyjątkowo poświadczone są sekty – sabaciarska w Polsce (a więc za granicą) i religie pogańskie – jedynie w sensie historycznym – jako przedchrześcijańskie. Ich pojawienie się zmienia układ wyżej wymieniony – religia żydowska pogańską nie jest, a więc układ ten byłby następujący: religie pogańskie vs niepogańskie – z dalszym podziałem podanym wyżej.

W prasie dziewiętnastowiecznej liczba konfesjonimów w Europie rośnie, istotniejsza też staje się ich lokalizacja. Pojawiają się stosunkowo liczne informacje historyczne o wierzeniach pogańskich⁶, złasz-

⁵ W relacjach z wyników spisów powszechnych brak wyznawców islamu.

⁶ Brak jeszcze w tym wykazie religii neopogańskich, zob. niżej.

cza dawnych Słowian, ale też starogermańskich czy celtyckich. Rzadko rejestrowani są w Europie wyznawcy animizmu (jako poganie).

W dalszym ciągu podstawowe rozróżnienie to: wyznania chrześcijańskie vs niechrześcijańskie – obok religii mojżeszowej pojawia się islam, wyjątkowo też buddyści.

W chrześcijaństwie podział zgodny jest ze schizmą wschodnią – wyodrębnianie prawosławia, i zachodnią – wyodrębnianie Kościołów protestanckich. Lista Kościołów zgodna jest z listą w c.k. Austrii, lecz jest bardziej szczegółowa. W Kościele katolickim odnotowano obrządk: łaciński, chaldejski, maronicki, syryjski, ormiański, greckokatolicki/unicki, podstawowy podział Kościołów protestanckich to luteranie i kalwiński, ale wspomniano też wyznania ewangelikalne, jak np. irwingian.

W prasie dwudziestowiecznej lista wyznań jest dłuższa i nawiązuje już do listy ogólnoświatowej. Podstawowe to tzw. wielkie Kościoły chrześcijańskie: rzymskokatolicki, luterński, kalwiński, anglikański, prawosławny⁷. Uzupełniają ją mniejsze Kościoły: starokatolicy, prezbiterianie, baptyści, badacze pisma, sekta prawosławna nestinarów. Jako antychrześcijańska, choć bazująca na podłożu chrześcijańskim, odnotowana bywa sekta satanistów (Paryż, Berlin i inne wielkie miasta europejskie).

Z wyznań niechrześcijańskich rejestruje się wyznawców religii mojżeszowej (praktycznie w całej Europie) i wyspy muzułmańskie (Francja, Berlin), buddyzm (Niemcy) oraz ruchy neopogańskie w Niemczech.

W skali światowej już w źródłach ludowych pojawia się też islam, w sensie historycznym, jako religia Turków wojujących ze światem chrześcijańskim, niechrześcijańska, pogańska/niepogańska. Z religii chrześcijańskich odnotowano też anglikanizm jako religię Anglików, w Anglii i Stanach Zjednoczonych. Sporadycznie pojawiają się też inne wyznania, np. świadkowie Jehowy – *jehowski* i spirytyści – *spiryтусki*.

W prasie dziewiętnastowiecznej liczba wyznań wyraźnie rośnie, dokładniejsza też staje się mapa wyznań. Zaznacza się na mapie, jako teren działań misyjnych, duże obszary wyznań niechrześcijańskich, np. konfucjanizm w Chinach, hinduizm (i inne religie) w Indiach, czy animizm w Azji i Afryce. Rejestrowano też, wyjątkowo, zjawisko bezwyznaniowości/ateizmu⁸, w Stanach Zjednoczonych. Dokumentuje to początek przekształceń w układzie pojęć religijnych, na podstawowe: +wyznanie

⁷ Oczywiście mapę europejską tworzą też wcześniej wymienione Kościoły zarejestrowane na terytorium państwa polskiego i państwa czesko-słowackiego.

⁸ Określenia te w prasie tamtego okresu pojawiają się wymiennie.

vs –wyznanie, choć nie jest to jeszcze zasada organizująca cały świat, zarówno ten daleki, jak i (zwłaszcza) ten bliski⁹.

W dalszym ciągu podstawowym rozróżnieniem jest jednak przeciwstawienie chrześcijan i niechrześcijan, wśród których wyróżnia się pogan (religie „pierwotne”) i niechrześcijańskie religie monoteistyczne.

Wśród wyznań chrześcijańskich wydzielano: starochrześcijańskie, katolickie różnych obrządków (łacińskiego, greckiego, ruskiego, syryjskiego, melchickiego, ormiańskiego, chaldejskiego, maronickiego), a następnie Kościoły protestanckie: ewangelicko-augsburski i ewangelicko-reformowany (też jako Kościół helwecki) i odłamy o mniejszym z reguły zasięgu terytorialnym, np. anglikanie (Wielka Brytania, USA), kwakrzy (USA). Wspomina się też o mormonach (USA). W pozostałych wyznaniach okazjonalnie sygnalizuje się określone Kościoły lub grupy wyznaniowe, np. w prawosławnym raskolników (Rosja), w judaizmie sektę samarytan. Zauważa się też istnienie religii synkretycznych, łączących elementy z kilku religii.

W prasie dwudziestowiecznej coraz częściej wspomniane są wyznania niechrześcijańskie: judaizm (Żydzi), islam, buddyzm, też jako lamaizm, konfucjanizm, braminizm, hinduizm, szamanizm, animizm, oraz Kościoły protestanckie, jak prezbyterianie, baptyści, metodyści, adwentyści, czasem ze szczegółami, np. 18 grup wyznaniowych w Kościele baptystów, 19 u metodystów. Coraz częściej pisze się o bezwyznaniowcach/ateistach czy nawet satanistach.

Jeżeli chodzi o odwzorowanie mapy mentalnej w przestrzeni geograficznej, to w źródłach ludowych z reguły nie lokalizowano ściśle poszczególnych wyznań. W pozostałych źródłach lokalizacja pojawia się na każdym poziomie: regionu, kraju, Europy i świata. Konfesje określane są bądź jako typowe (obowiązujące) na jakimś obszarze, bądź wyspy na terenie „obcym” (w tym jako rezultat działań misyjnych).

Powiązanie wyznań z terytorium i konfesjonimów z etnonimami doprowadziło do utworzenia zbitek pojęciowych typu Polak-katolik¹⁰, Rosjanin-prawosławny, Prusak-luteranin, Turek-mahometanin (XIX wiek), Arab-muzułmanin (XX wiek) i etnokonfesjonimu Żyda.

W wyniku weryfikacji współczesnej stwierdzić można, że zestaw pojęć zaproponowanych przez prasę regionalną w XIX i pierwszych

⁹ Można założyć, że było to pojęcie „nie do wyobrażenia” dla stosunków religijnych własnego świata.

¹⁰ Na Śląsku Cieszyńskim funkcjonowała raczej zbitka Polak-ewangelik.

dziesięcioleciach XX wieku był zestawem na tyle bogatym, że stanowił i do dziś stanowi podstawę konstruowania mapy wyznaniowej świata.

Centrum współczesnego modelu świata tworzą na Śląsku Cieszyńskim wizerunki wyznań i wyznawców dwu odłamów chrześcijańskich: katolickiego i protestanckiego. Sam model można przedstawić następująco:

ateizm : [{(katolicyzm : luteranizm) : sekty} :
 {judaizm : islam : buddyzm}]

ewentualnie

ateizm : [{(katolicyzm : luteranizm) :
 (judaizm : islam : buddyzm)} : sekty]

Zestaw jednostek jest stosunkowo dobrze rozpoznany w świadomości społecznej, ich obraz zależy od stopnia zainteresowania respondentów/mieszkańców Śląska Cieszyńskiego problematyką wyznaniową i własnej postawy wyznaniowej. Stopniowo zwiększa się wiedza (czemu towarzyszą też oceny) na temat zróżnicowania sekt, zróżnicowania wewnątrz określonych wyznań, np. w islamie na sunnitów i szyitów. Stopniowo zaczyna się to uzewewnętrzniać w dyskusjach na forum publicznym – w Internecie, co w przyszłości na pewno nie pozostanie bez wpływu na religijną mapę mentalną.

Członkowie obu głównych Kościołów na Śląsku Cieszyńskim, katolickiego i luterańskiego, dysponują taką samą mapą wyznaniową regionu, kraju, kontynentu i świata. Inne jest jednak wartościowanie jednostek występujących na tej mapie, tak wzajemne, obu tych wyznań wobec siebie, jak i wobec jednostek innych. Zbieżności między nimi ujawniały się jako rezultat wspólnoty interesów w stosunku do określonych, innych grup wyznaniowych, np. sekt lub do bezwyznaniowców¹¹. Każde z tych wyznań ma jednocześnie Kościoły odbierane jako bezpośrednie zagrożenie i to one są głównym celem krytyki, zarówno w środowisku własnym, jak i na forum publicznym (w Internecie) (zob. Greń, 2018; 2019).

Bibliografia

- Błahut, G. (2013). Mapy mentalne jako wyobrażenia miejskich obszarów kulturowych. *Studia Etnologiczne i Antropologiczne*, 13, 47–56.
 Budniak, J. (2002). *Ekumenizm jutra na przykładzie Śląska Cieszyńskiego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

¹¹ Bezwyznaniowcy/bezkonfesyjni/ateiści traktowani są na religijnej mentalnej mapie świata jako jedno z wyznań (Greń, 2017).

- Czyż, R. (2009). Zróżnicowanie wyznaniowe Śląska Cieszyńskiego: Geneza – historia – stan obecny. W S. Dudra & O. Kiec (Red.), *Kościoły, polityka, historia: Ze studiów nad problemami mniejszości wyznaniowych w Polsce w XX i XXI wieku* (ss. 93–104). Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Greń, Z. (2001). Zakresy ‘swojskości’ i ‘obcości’ na Śląsku Cieszyńskim. W I. Bogoczová (Red.), *Naše a cizí v interetnické a interpersonální jazykové komunikaci / Swój i obcy w interetnicznej i interpersonalnej komunikacji językowej* (ss. 243–259). Ostravská univerzita, Filozofická fakulta.
- Greń, Z. (2017). Wizerunek ateisty i jego miejsce na konfesyjnej mapie świata na Śląsku Cieszyńskim. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 52, 278–303. <https://doi.org/10.11649/sfps.2017.015>
- Greń, Z. (2018). Spory religijne w prasie Śląska Cieszyńskiego W J. Chojak & Z. Zaron (Red.), *O języku dla Anny Wierzbickiej* (ss. 131–148). Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego; BEL Studio.
- Greń, Z. (2019). Pojęcie sekta na mentalnej mapie świata w społeczności wielowyznaniowej. *Prace Filologiczne*, 73, 613–628. <https://doi.org/10.32798/pf.508>
- Homola, I. (1968). „Tygodnik Cieszyński” i „Gwiazdka Cieszyńska” pod red. P. Stalmacha: 1848–1887. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Zahradnik, S. (1989). *Czasopiśmiennictwo w języku polskim na terenach Czechosłowacji w latach 1848–1938*. Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich w Opolu.

The Confessional Map of the World in the Consciousness of the Multi-Denominational Regional Community of Cieszyn Silesia

Summary

This article attempts to answer the question of whether, in a multi-denominational community inhabiting a region with a clearly formed regional identity, one can speak of a single, common mental map of the world for the entire region regarding denominational relations, or whether the point of view of one’s own denominational group prevails. In the latter case, one should consider denominational maps of the world separate for each church. The study analyses the views of representatives of two denominations traditionally strongly rooted in the region: Catholic and Lutheran. They have developed a distinct denominational image of the world in the course of their history and have been present in the region for a long time. Evangelical denominations, with an equally distinct image of the world, arrived in Cieszyn Silesia only a few decades ago and are less present in the public sphere.

Keywords: confessional map of the world; Cieszyn Silesia; regional press

Konfesyjna mapa świata w świadomości wielowyznaniowej wspólnoty regionalnej Śląska Cieszyńskiego

Streszczenie

Artykuł stanowi próbę odpowiedzi na pytanie, czy w wielowyznaniowej wspólnocie zamieszkującej region o wyraźnie ukształtowanej tożsamości regionalnej można mówić w odniesieniu do relacji wyznaniowych o jednej, wspólnej mentalnej mapie świata dla całego regionu, czy też przeważa punkt widzenia własnej grupy wyznaniowej. W drugim przypadku należy rozpatrywać wyznaniowe mapy świata odrębne dla każdego Kościoła. W niniejszej pracy przeanalizowano poglądy przedstawicieli dwóch wyznań tradycyjnie silnie zakorzenionych w regionie: katolickiego i luterańskiego. Wypracowały one w swoim historycznym rozwoju odrębny wyznaniowy obraz świata i są obecne w regionie od dawna. Wyznania ewangelikalne, o równie odrębnym obrazie świata, dotarły na Śląsk Cieszyński dopiero kilkadziesiąt lat temu i są mniej obecne w przestrzeni publicznej.

Słowa kluczowe: wyznaniowa mapa świata; Śląsk Cieszyński; prasa regionalna

Mirosław Jankowiak

Uniwersytet Warszawski, Warszawa

m.jankowiak3@uw.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6212-1463>

Słownictwo z zakresu gospodarki rolnej w gwarach białoruskich pogranicza bałtycko-słowiańskiego

Bałtycko-słowiańskie pogranicze językowe od wielu dziesięcioleci jest obiektem badań lingwistów z Polski, Litwy, Łotwy i Białorusi. Wynikiem ich pracy jest wiele monografii, słowników i setki artykułów. Pierwszym etapem było opisanie struktury dialektów poszczególnych języków oraz sytuacji socjolingwistycznej. W ostatnim czasie coraz większą wagę przywiązuje się do kontaktów pomiędzy językami i ich gwarami oraz aspektów arealnych. Najmniej zbadanym językiem tego pogranicza ciągle pozostaje białoruszczyzna, szczególnie jej gwary pozostające poza granicami Białorusi.

Dialekty białoruskie pogranicza bałtycko-słowiańskiego charakteryzuje różnorodność leksykalna, gdzie jeden desygnat może być nazywany przy pomocy nawet 4–5 wyrazów, które pochodzą z różnych języków/dialektów (białoruskiego, polskiego, litewskiego czy rosyjskiego). Leksemy funkcjonujące w analizowanych gwarach mają nie tylko różne pochodzenie, ale również areał ich występowania jest zróżnicowany. Ponadto wyrazy będące zapożyczeniami mają różną chronologię – najstarsze są bałtymy (zarówno słowa ogólnobałtyckie, jak też pochodzące z gwar litewskich), nieco młodsze są polonizmy, a najnowsze rusycyzmy, które nierzadko pojawiły się wraz z przeprowadzaną kolektywizacją wsi po II wojnie światowej.

Wieloletnie kontakty doskonale odzwierciedlają się w leksyce, dotyczy to przede wszystkim słownictwa związanego ze światem roślin, zwierząt czy tradycyjną uprawą roli. W niniejszej publikacji uwaga zostanie zwrócona na leksykę gwar białoruskich z zakresu gospodarki rolnej funkcjonującą na obszarze współczesnej Litwy oraz Łotwy, z odniesieniami

do północno-zachodniej Białorusi. Przybliżone zostaną wybrane leksemy typowe tak dla dialektów białoruskich, jak też pochodzące z języków wchodzących w kontakt.

Podstawę do analizy stanowią materiały autora zebrane w trakcie ekspedycji dialektologicznych na Litwie i Łotwie (łącznie ok. 450 godzin), zawarte w monografiach (Jankowiak, 2018, 2022, 2023, 2025), publikacjach innych autorów, słownikach i atlasach (np. ДАБМ; ЛАБНГ; СГ; СПЗБ).

1. Wybrane arealy występowania leksemów¹

Wszystkie leksemy, zarówno z zakresu gospodarki rolnej, jak i innych kręgów tematycznych, mają swój areal występowania. W przypadku gwar białoruskich funkcjonujących na Litwie i na Łotwie możemy wydzielić kilka takich obszarów².

1.1. Północno-zachodnia strefa dialektalna języka białoruskiego

Obejmuje ona swym zasięgiem gwary północno-zachodniej Białorusi a także obszar Litwy i Łotwy. Na ziemiach białoruskich pokrywa się w przybliżeniu z zasięgiem języka litewskiego przełomu XV i XVI wieku (por. mapy w: Barszczewska & Jankowiak, 2012, s. 232; Зинкявичюс, 1996, s. 45). Charakteryzują ją liczne zapożyczenia z języków i dialektów bałtyckich (głównie litewskiego) oraz polszczyzny.

Z leksemów odnoszących się do nazw pól, typu ziemi czy własności ziemskiej możemy wyliczyć m.in.: *dzirván* ‘ugór’ (ДАБМ, Карта 275; СГ, s. 15; Jankowiak, 2022, s. 247, 2025, s. 160), *šnur/šniur* ‘pas ornej ziemi’ (ЛАБНГ, t. 2, Карта 138; СГ, s. 186), nazw narzędzi wiejskich: *naróh* ‘nazwa lemiesza przy pługu lub sosze’ (ДАБМ, Карта 255; СГ, s. 82; Jankowiak, 2022, s. 247), *trapáčka* ‘trzepaczka do lnu’ (СПЗБ, t. 5, ss. 16–17; СГ, s. 94; Jankowiak, 2022, s. 248, 2025, s. 161). Spośród słownictwa odnoszącego się do uprawy ziemi, ogródka i hodowli można nazwać m.in.: *hrábić* ‘grabić’ (СПЗБ, t. 1, s. 470; СГ, s. 149; Jankowiak, 2022, s. 248), *méndal’* ‘sposób ustawienia snopów na polu, zazwyczaj

¹ Przy podawaniu etymologii korzystałem m.in. ze słowników: ЭСБМ; BorEt; LEV oraz LKŹDB.

² Leksemy występujące na całym obszarze Białorusi nie będą rozpatrywane w niniejszym artykule.

po 10–15’ (ДАБМ, Kapra 286; СГ, s. 187; Jankowiak, 2022, s. 248), *trasiánka* ‘karma przygotowana z mieszanki słomy i siana’ (СПЗБ, t. 5, s. 122; СГ, s. 175; Jankowiak, 2022, s. 248) czy *pójsavać* ‘oczyszczać ziarno ze śmieci i słomy’ (СГ, s. 128; Jankowiak, 2022, s. 248, 2025, s. 161).

Ze słownictwa odnoszącego się do rybołówstwa i pszczelarstwa możemy wymienić np.: *gégni* ‘sprzęt do połowu ryb z drewnianą podstawą w kształcie płóz’ (СПЗБ, t. 1, s. 439; Jankowiak, 2022, ss. 248–249); *kurél* ‘odymiacz, przyrząd do odymiania pszczoł’ (ЛІАБНГ, t. 1, Kapra 318; СПЗБ, t. 2, s. 587; Jankowiak, 2022, s. 249), *luk* ‘obwód w więcierzy rybackiej’ (ЛІАБНГ, t. 1, Kapra 336; Jankowiak, 2022, s. 249) czy *prólub* ‘przerębel’ (ЛІАБНГ, t. 1, Kapra 339; СПЗБ, t. 4, s. 110; Jankowiak, 2022, s. 249). Liczną kategorię stanowią leksemy nazywające zabudowania gospodarcze i ich części: *asviér* ‘żuraw studzienny’ (ДАБМ, Kapra 244; Jankowiak, 2022, s. 250), *stájnia* ‘stajnia’ (СПЗБ, t. 4, s. 565; СГ, s. 233; Jankowiak, 2022, s. 251), *stúdnia* ‘studnia’ (ДАБМ, Kapra 241; СПЗБ, t. 4, s. 611; Jankowiak, 2022, s. 251, 2025, s. 163).

Nasylenie leksyką typową dla strefy północno-zachodniej zauważalne jest przede wszystkim w północno-zachodniej Białorusi oraz na Wileńszczyźnie po stronie litewskiej. Słownictwo typowe dla tego areалу spotyka się rzadziej w rejonie święciańskim i ignalińskim na Litwie oraz w łotewskiej Łatgalii (d. Inflanty Polskie), które znajdują się na peryferiach tejże strefy dialektalnej.

Na uwagę zasługują liczne zapożyczenia z języków bałtyckich, np.: *asviér* ‘żuraw studzienny’ > lit. *svirtis* ‘ts.’, *dzirván* ‘ugór’ > lit. *dirvónas* ‘ts.’, *gégni* ‘sprzęt do połowu ryb’ > lit. *gėgnė* ‘drewniana rama w sprzęcie wędkarskim’, *kurél* ‘odymiacz na pszczoły’ > lit. *kūrėnti* ‘palić się’, oraz wiele polonizmów, np.: *trapácska* ‘trzepaczka do lnu’ > pol. *trzepaczka* (do lnu), *stúdnia* ‘studnia’ > pol. *studnia* ‘ts.’. Zapożyczenia z języków bałtyckich i polszczyzny wychodzą z użycia wraz ze śmiercią najstarszego pokolenia respondentów oraz zmian w gospodarce wiejskiej wraz z postępującą globalizacją i rozwijającą się techniką.

1.2. Zachodnia strefa dialektalna języka białoruskiego

Strefy zachodnia i wschodnia dzielą ziemie białoruskie z północy na południe, a obszar ich występowania w dużej mierze pokrywa się z zasięgiem granic II RP sprzed 1939 roku. Strefa zachodnia ukazuje przede wszystkim na kontakty z Polakami i językiem polskim, co przejawia się

głównie w słownictwie, w tym w licznych polonizmach. Duże nagromadzenie takiego rodzaju leksyki dla tego areału występuje w gwarach białoruskich zachodniej Białorusi oraz w białoruszczyźnie litewskiej, nieco mniej notujemy jej na obszarze Łatgalii, która znajduje się na peryferiach tejże strefy dialektalnej.

Ze słownictwa typowego dla tej strefy możemy wymienić m.in.: *dziálka* ‘działka, kawałek ziemi, na którym sadzono len, buraki lub inne uprawy’ > pol. *działka* ‘działka’ (ЛІАБНГ, t. 2, Kapra 191; CF, s. 41; Jankowiak, 2022, s. 253), *lónka* ‘łąka’ > pol. *łąka* ‘ts.’ (СПЗБ, t. 2, s. 671; PC, s. 346; Jankowiak, 2022, ss. 253–254, 2025, s. 163), *rvać lion* ‘rwać len’ (ДАБМ, Kapra 267; CF, s. 141; Jankowiak, 2022, ss. 253–254, 2025, s. 163), *svíran* ‘spichlerz’ > lit. *sviřnas* ‘ts.’ (ДАБМ, Kapra 239; CF, s. 218; Jankowiak, 2022, s. 255, 2025, s. 163), *arfavác* ‘wiać, oczyszczać przy pomocy wialni’ (CF, s. 129; Jankowiak, 2025, s. 163).

Zachodnia strefa dialektalna przestała się rozwijać i kształtować wraz z zakończeniem II wojny światowej, kiedy zmieniły się granice państw i zniknęły czynniki sprzyjające powszechnemu kontaktowi białoruszczyzny z językiem polskim (przede wszystkim w sferze administracji i edukacji). Leksemy typowe dla tej strefy, w tym liczne polonizmy, zastępowane są ekwiwalentami rosyjskimi i rzadziej białoruskimi.

1.3. Wschodnia strefa dialektalna języka białoruskiego

Strefę tę ukształtowały kilkusetletnie kontakty z Rosjanami i językiem rosyjskim. Areał ten obejmuje, poza wschodnią częścią Białorusi, tylko gwary białoruskie na obszarze Łotwy, dlatego też leksemów typowych dla tego areału nie znajdziemy w gwarach na Litwie. W materiale zebranym na Łotwie wynotowałem m.in. następujące słowa: *ambár* ‘chlew’ (CF, s. 218; Jankowiak, 2025, s. 167), *chaziain* ‘gospodarz’ (ДАБМ; Jankowiak, 2025, s. 167), a z nazewnictwa związanego ze zwierzętami hodowanymi np.: *chrak* ‘knur’ (ЖС, s. 34; ДАБМ; Jankowiak, 2025, s. 165), *padciólak* ‘tegoroczne cielę’ (ЖС, s. 25; ЛІАБНГ, t. 1, Kapra 35; СПЗБ, t. 3, s. 324; Jankowiak, 2025, s. 166) czy *skot* ‘bydło’ (ЖС, s. 21; ДАБМ, Kapra 293; Jankowiak, 2025, s. 166).

Wiele z leksemów typowych dla wschodniej strefy dialektalnej jest tożsama z językiem rosyjskim lub są to rusycyzmy (nierzadko dostosowane do białoruskiej wymowy). Strefa ta, podobnie jak zachodnia, po zmianach granic w 1945 roku nie kształtuje się już w ramach tego

arealu – powszechna rusyfikacja wszystkich ziem białoruskich powoduje, że wiele leksemów jest używanych coraz częściej i w pozostałych regionach Białorusi.

1.4. Strefa przygraniczna

W analizowanych gwarach białoruskich można wyliczyć leksemy, które funkcjonują na obszarze Litwy i/lub Łotwy oraz w przygranicznych regionach po stronie białoruskiej. Jest to obszar intensywnych kontaktów białoruszczyzny z językami i dialektami bałtyckimi, a także polszczyzną północnokresową. W odróżnieniu od strefy północno-zachodniej, która kształtowała się od kilkuset lat, strefę pograniczną charakteryzują słowa o węższym areale występowania, a co za tym idzie są to też często zapożyczenia młodsze, tak np. z litewskiego, jak też polskiego. W zebranych materiale udało się wyekscerpować stosunkowo liczną grupę takich wyrazów. Spośród nazw pól i typu ziemi są to np. *barazná* ‘skiba, kawałek zoranej ziemi’ (CПЗБ, t. 2, s. 168; CF, s. 46; Jankowiak, 2022, s. 225), *bónða* ‘nadział, kawałek ziemi należący do jednego właściciela’ (CПЗБ, t. 1, s. 204; CF, s. 180; Jankowiak, 2022, s. 226), *pásvisko* ‘pastwisko’ > pol. *pastwisko* ‘ts.’ (CПЗБ, t. 3, s. 424; CF, s. 43; Jankowiak, 2022, s. 226) czy *palósa* ‘pas ornej ziemi’ (ЛІАБНГ, t. 2, Kapra 138; CF, s. 186; Jankowiak, 2025, s. 137), nazw narzędzi, np.: *čarašók* ‘nazwa chwytała (rączki) w różnych narzędziach gospodarczych’ (CПЗБ, t. 5, ss. 406–407; CF, s. 49; Jankowiak, 2022, s. 227, 2025, s. 138), *dziadók* ‘przyrząd, na którym trzepano len’ (CПЗБ, t. 2, s. 63; CF, s. 92; Jankowiak, 2022, s. 228), *vidly* ‘widły’ > pol. *widły* ‘ts.’ (CПЗБ, t. 1, s. 308; CF, s. 55; Jankowiak, 2022, s. 229) czy *žagìni/žėgini* ‘drewniana konstrukcja do suszenia bobu, zboża i in.’ > lit. *žagìniai* ‘ts.’ (CПЗБ, t. 2, s. 132; Jankowiak, 2022, s. 229, 2025, ss. 138–139).

Z uprawą ziemi i ogrodu związane są następujące słowa: *kita* ‘wiązanka, snop’ > pol. *kita* ‘pęk’ (CПЗБ, t. 2, s. 467; CF, s. 192; Jankowiak, 2022, s. 230), *kuliók* ‘wielki snop lnu związany po leżakowaniu’ > lit. *kūlyš* ‘ts.’ (CПЗБ, t. 2, s. 654; CF, s. 205; Jankowiak, 2022, s. 230, 2025, s. 139), a z zakresu rybołówstwa m.in.: *bródzien* ‘brodnik, brodnia stosowana przy połowie ryb’ > lit. *bradinỹs* ‘ts.’ (ЛІАБНГ, t. 2, Kapra 332; Jankowiak, 2022, s. 232) oraz *buč* ‘więcierz: sprzęt do połowu ryb zrobiony z wikliny lub siatki nicianej’ > lit. *būčius* ‘więcierz’, łot. *bucis* ‘uwite gniazdo’ (ЛІАБНГ, t. 1, Kapra 333, 337; Jankowiak, 2022, ss. 232–233).

Wyekscerpowano szereg leksemów nazywających zabudowania wiejskie, np.: *adrýnia* ‘stodoła’ (СПЗБ, t. 1, s. 65; ДАБМ, Kapra 236; CF, s. 211; Jankowiak, 2022, s. 237), *dzianík* ‘zagroda, ogrodzone miejsce na dworze dla zwierząt hodowlanych’ (СПЗБ, t. 2, s. 67; CF, s. 233; Jankowiak, 2022, s. 237), *stadóla* ‘stodoła’ > pol. *stodoła* ‘ts.’ (CF, s. 211; Jankowiak, 2022, s. 237), *zástaranka* ‘odgrodzona część gumna, gdzie przechowuje się snopy, słomę i siano’ (СПЗБ, t. 2, s. 254; CF, s. 216; Jankowiak, 2022, s. 238) czy *svir* ‘waga w studni z żurawiem’ > lit. *svirtis* ‘żuraw studzienny’ (СПЗБ, t. 4, s. 395; Jankowiak, 2022, s. 238).

W analizowanych gwarach można ponadto wyliczyć słownictwo typowe dla dialektu południowo-zachodniego języka białoruskiego, np. *bič* ‘bijak, krótsza część cepa’ (ДАБМ, Kapra 258; CF, s. 98; Jankowiak, 2022, s. 260), *siédalo* ‘grzęda dla kur’ (Крыўіцкі, 2003, s. 174; Jankowiak, 2022, s. 261), dialektu północno-wschodniego: *późnia* ‘sianokos’ (СПЗБ, t. 4, s. 35; ЛАБНГ, t. 2, Kapra 223; CF, s. 161; Jankowiak, 2022, s. 265, 2025, s. 148) czy gwar środkowobiałoruskich: *uzréch* ‘mijak, źle zaorany lub opuszczony skrawek ziemi’ (ЛАБНГ, t. 2, Kapra 141; CF, s. 18; Jankowiak, 2022, s. 262).

2. Podsumowanie

Analizowane gwary charakteryzuje funkcjonowanie licznych leksemów nazywających ten sam desygnat, np.: *býdla*, *żyvióla*, *skot* i *skacína* (ДАБМ, Kapra 293). Narzecza tego pogranicza znajdują się na skrzyżowaniu kilku arealów: stref dialektalnych (północno-zachodnia, zachodnia, wschodnia, przygraniczna), jak też maszywów dialektalnych: dialekt południowo-zachodni, dialekt północno-wschodni oraz gwary środkowobiałoruskie.

Wiele leksemów zostało zaadaptowanych przez miejscową ludność na przestrzeni setek lat i uznawane są za „swoje”, chociaż pierwotnie mogą pochodzić z różnych języków (białoruskiego, litewskiego, łotewskiego, polskiego). Brak granic na przestrzeni setek lat sprzyjał powstawaniu wspólnoty komunikatywnej, której leksyka jest pierwszym etapem (por. Bednarczuk, 2010, ss. 25–26).

Pojawienie się granic po rozpadzie ZSRR, odmienna sytuacja socjolingwistyczna w poszczególnych krajach, procesy globalizacyjne oraz przemiany cywilizacyjne i techniczne na wsi wraz ze śmiercią najstarszej generacji respondentów przyczyniają się do zaniku wielu leksemów, które są zastępowane nowym słownictwem.

Należy także podkreślić, że szereg leksemów występujących w polszczyźnie północnokresowej pokrywa się arealnie z nazwami tych samych przedmiotów w miejscowych gwarach białoruskich. Kompleksowe badania w tym zakresie nie były jeszcze przeprowadzane przez polonistów i białorutenistów i będą obiektem badań autora niniejszego artykułu w nadchodzących latach.

Skróty

BorEt – *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Boryś, 2005).

LEV – *Latvijas etimoloģijas vārdnīca* (Karulis, 2001).

LKŽDB – *Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė* (b.d.).

ДАБМ – *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы* (Аванесаў, 1963).

ЖС – *Жывёльны свет: Тэматычны слоўнік* (Кунцэвіч & Крывіцкі, 1999).

ЛАБНГ – *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак* (Мацкевіч, 1993–1998).

РС – *Раслінны свет: Тэматычны слоўнік* (Кунцэвіч & Крывіцкі, 2001).

СГ – *Сельская гаспадарка: Тэматычны слоўнік* (Кунцэвіч & Курцова, 2010).

СПЗБ – *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча* (Мацкевіч, 1979–1986).

ЭСБМ – *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы* (Т. 1–) (Мартынаў і ін., 1978–).

Bibliografia

Wykaz ekscerpowanych źródeł

Boryś, W. (2005). *Słownik etymologiczny języka polskiego* [BorEt]. Wydawnictwo Literackie.

Karulis, K. (2001). *Latvijas etimoloģijas vārdnīca* [LEV]. Avots.

Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė [LKŽDB]. (b.d.). <http://etimologija.baltnexus.lt/>

Аванесаў, Р. І. (Red.). (1963). *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы* [ДАБМ]. Выдавецтва Акадэміі навук БССР.

Кунцэвіч, Л. П., & Крывіцкі, А. А. (1999). *Жывёльны свет: Тэматычны слоўнік* [ЖС]. Беларуская навука.

Кунцэвіч, Л. П., & Крывіцкі, А. А. (2001). *Раслінны свет: Тэматычны слоўнік* [РС]. Беларуская навука.

Кунцэвіч, Л. П., & Курцова, В. М. (2010). *Сельская гаспадарка: Тэматычны слоўнік* [СГ]. Беларуская навука.

- Мартынаў, В. У., Цыхун, Г. А., & Антропаў, М. П. (Ed.). (1978–). *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы* [ЭСБМ] (Т. 1–). Навука і тэхніка.
- Мацкевіч, Ю. Ф. (Ed.). (1979–1986). *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе награнічча* [СПЗБ]. Навука і тэхніка.
- Мацкевіч, Ю. Ф. (Ed.). (1993–1998). *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак* [ЛАБНГ]. Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа Акадэміі навук Беларусі.

Literatura

- Barszczewska, N., & Jankowiak, M. (2012). *Dialektologia białoruska*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy). <https://hdl.handle.net/20.500.12528/623>
- Bednarczuk, L. (2010). *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Lexis.
- Jankowiak, M. (2018). *Současná běloruská nářečí v Lotyšsku: Charakteristika, výběr textů / Współczesne gwary białoruskie na Łotwie: Charakterystyka, wybór tekstów*. Slovanský ústav AV ČR.
- Jankowiak, M. (2022). *Lexikum běloruských nářečí v Litvě: Jazykové dědictví balto-slovanského pomezí / Leksyka gwar białoruskich na Litwie: Dziedzictwo językowe pogranicza bałtycko-słowiańskiego*. Slovanský ústav AV ČR.
- Jankowiak, M. (2023). *Współczesne gwary białoruskie na Litwie: T. 1. Rejon orański / Šiuolaikinės baltarusių šnektos Lietuvoje: T. 1. Varėnos rajonas*. Lietuvių kalbos institutas.
- Jankowiak, M. (2025). *Běloruská nářečí v Lotyšsku jako příklad lexikálního dědictví balto-slovanského pomezí / Gwary białoruskie na Łotwie jako przykład leksykalnego dziedzictwa pogranicza bałtycko-słowiańskiego*. Slovanský ústav AV ČR.
- Зинкявичюс, З. (1996). *Восточная Литва в прошлом и настоящем*. Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Крывіцкі, А. А. (2003). *Дыялекталогія беларускай мовы*. Вышэйшая школа.

Bibliography (Transliteration)

Sources of Excerpts

- Avanesaŭ, R. I. (Ed.). (1963). *Dyialektalahichny atlas belaruskaj movy* [DABM]. Vydavectva Akademii navuk BSSR.
- Boryś, W. (2005). *Słownik etymologiczny języka polskiego* [BorEt]. Wydawnictwo Literackie.
- Karulis, K. (2001). *Latvijas etimoloģijas vārdnīca* [LEV]. Avots.

- Kuntsëvich, L. P., & Kryvitski, A. A. (1999). *ZHyviol'ny svet: Tëmatychny sloŭnik* [ZHS]. Belarускаia navuka.
- Kuntsëvich, L. P., & Kryvitski, A. A. (2001). *Raslinny svet: Tëmatychny sloŭnik* [RS]. Belarускаia navuka.
- Kuntsëvich, L. P., & Kurtsova, V. M. (2010). *Sel'skaia haspadarka: Tëmatychny sloŭnik* [SH]. Belarускаia navuka.
- Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė* [LKŽDB]. (n.d.). <http://etimologija.balt nexus.lt/>
- Martynaŭ, V. U., Tsykhun, H. A., & Antropaŭ, M. P. (Eds.). (1978–). *Ėtymalahichny sloŭnik belarускаi movy* [ĖSBM] (Vols. 1–). Navuka i tĕkhnika.
- Matskevich, IU. F. (Ed.). (1979–1986). *Sloŭnik belaruskikh havorak paŭnochna-zakhodniaŭ Belarusi i iae pahranychcha* [SPZB]. Navuka i tĕkhnika.
- Matskevich, IU. F. (Ed.). (1993–1998). *Leksichny atlas belaruskikh narodnykh havorak* [LABNH]. Instytut movaznaŭstva imia Iakuba Kolasa Akademii navuk Belarusi.

Literature

- Barszczewska, N., & Jankowiak, M. (2012). *Dialektologia białoruska*. Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk (Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy). <https://hdl.handle.net/20.500.12528/623>
- Bednarczuk, L. (2010). *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Lexis.
- Jankowiak, M. (2018). *Současná běloruská nářečí v Lotyšsku: Charakteristika, výběr textů / Współczesne gwary białoruskie na Łotwie: Charakterystyka, wybór tekstów*. Slovanský ústav AV ČR.
- Jankowiak, M. (2022). *Lexikum běloruských nářečí v Litvě: Jazykové dědictví balto-slovanského pomezí / Leksyka gwar białoruskich na Litwie: Dziedzictwo językowe pogranicza bałtycko-słowiańskiego*. Slovanský ústav AV ČR.
- Jankowiak, M. (2023). *Współczesne gwary białoruskie na Litwie: Vol. 1. Rejon orański / Šiuolaikinės baltarusių šnektos Lietuvoje: Vol. 1. Varėnos rajonas*. Lietuvių kalbos institutas.
- Jankowiak, M. (2025). *Běloruská nářečí v Lotyšsku jako příklad lexikálního dědictví balto-slovanského pomezí / Gwary białoruskie na Łotwie jako przykład leksykalnego dziedzictwa pogranicza bałtycko-słowiańskiego*. Slovanský ústav AV ČR.
- Kryvitski, A. A. (2003). *Dyialektalohiia belarускаi movy*. Vysheishaia shkola.
- Zinkavičius, Z. (1996). *Vostochnaia Litva v proshlom i nastoiashchem*. Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Agricultural Vocabulary in Belarusian Sub-Dialects of the Baltic-Slavic Borderland

Summary

This article presents vocabulary related to rural economy used in Belarusian sub-dialects in Lithuania and Latvia. The Belarusian sub-dialects of this borderland are characterised by a considerable diversity and abundance of lexemes naming one designatum. This also applies to statements of individual respondents (i.e. at the idiolectal level). The discussion concerns selected lexemes arranged according to particular areas – the north-western, western and eastern dialectal zones, and the border zone. In the dialects under study, we can distinguish old borrowings from Baltic languages and dialects (occurring in a relatively large area), as well as younger ones (occurring in Lithuania, Latvia and the border zone). With the collapse of the USSR, the emergence of international borders, the changing sociolinguistic situation and the transformations in the countryside, the lexicon has been changing, and many words are disappearing with the death of the oldest generation of respondents.

Keywords: Belarusian dialects; vocabulary; agricultural vocabulary; borrowings; Baltic-Slavic borderland

Słownictwo z zakresu gospodarki rolnej w gwarach białoruskich pogranicza bałtycko-słowiańskiego

Streszczenie

Artykuł omawia słownictwo z zakresu gospodarki rolnej używane w gwarach białoruskich na Litwie i Łotwie. Gwary białoruskie tego pogranicza charakteryzują się znaczną różnorodnością oraz obfitością leksemów nazywających jeden desygnat. Dotyczy to także wypowiedzi pojedynczych respondentów (czyli poziomu idiolektu). Omówiono wybrane leksemy uporządkowane według obszarów występowania – z północno-zachodniej strefy dialektalnej, zachodniej, wschodniej oraz strefy przygranicznej. W badanych dialektach można wyróżnić stare zapożyczenia z języków i dialektów bałtyckich (występujące na stosunkowo dużym obszarze), jak i młodsze (występujące na Litwie, Łotwie i w strefie przygranicznej). Wraz z rozpadem ZSRR, pojawieniem się granic, zmieniającą się sytuacją socjolingwistyczną i przekształceniami na wsi, leksyka ulegała zmianom, a wiele słów zanika wraz ze śmiercią najstarszego pokolenia respondentów.

Słowa kluczowe: gwary białoruskie; leksyka; słownictwo z zakresu gospodarki rolnej; zapożyczenia; pogranicze bałtycko-słowiańskie

Irena Jaros

Uniwersytet Łódzki, Łódź

irena.jaros@uni.lodz.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6397-5890>

Gwarowy, staropolski wyraz *srom* ‘wstyd, hańba’ i jego derywaty na tle innych języków słowiańskich

W polskich gwarach do dzisiaj napotkać możemy wyrazy i ich znaczenia, których momentu powstania i rozpowszechnienia w polszczyźnie należy poszukiwać w zamierzonych dziejach naszego języka. Do takich leksemów można zaliczyć wyraz *srom*, który w pierwotnym znaczeniu ‘wstyd, hańba’, znany był w staropolszczyźnie (zob. SS^tp, ss. 386–387). Stał się on podstawą do powstania wielu derywatów należących do różnych części mowy, np. przymiotników *sromny*, *sromisty*, czasownika *sromać się* stanowiącego podstawę dla rzeczownika *sromota* o tym samym znaczeniu ‘wstyd, hańba’, od którego tworzone kolejne derywaty, np. *sromocić* (*się*), *sromotać*, *sromotny*, *sromotliwy*, *sromotliwość*, *sromotnik* itp. Z uwagi na prasłowiański rodowód omawianego rzeczownika (< **sormъ*), zarówno on, jak i powstałe od niego formacje słowotwórcze mają innosłowiańskie odpowiedniki charakteryzujące się rdzeniami kontynuującymi postać prasłowiańską, por. np. bułg., chorw., mac. *sram* i słow., serb. *sramota* ‘wstyd’. Zagadnieniem godnym omówienia staje się więc – obok genezy wyrazu i powstałych od niego formacji słowotwórczych – jego rozwój semantyczny oraz zasięg geograficzny w polszczyźnie z uwzględnieniem szerszego – ogólnosłowiańskiego tła. Materiał polskojęzyczny egzemplifikujący poruszaną problematykę pochodzi z dzieł drukowanych, tzn. z historycznych (L; SJAM; SS^tp; SW; SWil) i współczesnych słowników języka polskiego (SJPD; SJPSz; PSWP; USJP), ze słowników i monografii gwarowych (KąśO; KąśP; Kutyla, 2016; Lorentz, 1912; Maciejewski, 1969; Nowak, 2012; Ramułt, 1893; SGPKarł; SychtaKasz) oraz źródeł niedrukowanych, publikowanych w Internecie, tzn. *Wielkiego słownika języka polskiego* (WSJP PAN), kartoteki *Słownika gwar polskich* (KartSGP PAN),

kartoteki *Słownika języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku* (KSJPXVII/XVIII) oraz elektronicznego korpusu tekstów barokowych (KorBa). W celu uwzględnienia słowiańskiego tła skorzystano z wybranych dostępnych współczesnych i historycznych słowników języków południowo-, wschodnio- i zachodniosłowiańskich. Przytaczane polskie formy gwarowe pochodzą z dość rozległego zakresu czasu – od końca XIX wieku (zob. np. Ramułt, 1893; SGPKarł) do początków wieku XXI (zob. Kutyla, 2016; Nowak, 2012). Trudno aktualnie ocenić, czy omawiane leksemy należą współcześnie do czynnego słownictwa użytkowników gwar, są jedynie przywoływane z pamięci, czy też są w ogóle zapomniane. Ze względu na ich historyczną proveniencję uznaję je za należące do dawnej, archaicznej warstwy leksyki gwarowej bez formułowania wniosków na temat ich żywotności w gwarach polskich.

W polszczyźnie oraz w innych językach słowiańskich występują dwie formy wyrazowe w znaczeniu ‘wstyd, hańba’, tzn. bezpośredni kontynuant psł. **sormъ* – rzeczownik rodzaju męskiego *srom* oraz jego żeński odpowiednik, odczasownikowy derywat *sromota*. Każdy z nich stał się ośrodkiem gniazda słowotwórczego zawierającego formacje słowotwórcze należące do różnych części mowy, tworzące bogaty zbiór leksemów. Forma *srom* od najdawniejszych czasów oznaczała w polszczyźnie oraz w innych językach słowiańskich ‘wstyd, niesławę, hańbę’ o czym przekonują zarówno słowniki etymologiczne (zob. Boryś, 2005, s. 573; Brückner, 1970, s. 511; Skok, 1973, ss. 314–315; Snoj, 1997, s. 600; Vasmer, 1955, s. 700), jak i dane historycznojęzykowe. Język polski zna omawiany wyraz od wieku XV w jego dwu podstawowych znaczeniach, tzn. 1) ‘wstyd, przykre uczucie wywołane świadomością złego postępowania, naganą a. lękiem przed naganą, przed znalezieniem się w nagannej sytuacji’ oraz 2) ‘gorszące postępowanie’ (SStp, ss. 386–387), np. *pocril iest srom licze moie* PFI¹. Notują go również źródła późniejsze, pochodzące z XVI, XVII i XVIII wieku, np. *Srom jest oną przednią cnotą, która jest wszystkich cnot stróżem* (L, s. 419, Górn, Dw 1566); *Tam bez farby przyznaią co należy komu / Kto pochwały kto godzien za swe złości sromu* (KSJPXVII/XVIII, W.Pot, Wojna Ch. 1670); *bez wiecznego sromu nie mogła moja ręka nie skrócić mu życia* (KSJPXVII/XVIII, Morsztyn Cyd 1752), *Ludźmi iesteśmy zrućmy srom z twarzy, á przyznaymy się iak często nam się przytrafia wpadać w gwałtowności* (KorBa, PawlikPod 1788).

¹ Przy cytatach pochodzących ze słowników, kartotek i korpusów tekstów zachowano zamieszczone w nich skróty źródeł, po których podano ich rok wydania.

Równie licznie poświadczony jest w dziełach historycznych odrzeczownikowy czasownik *sromać* (*się*) ‘przeżywać uczucie wstydu’, ‘wstydzić się’ (zob. KSJPXVII/XVIII; KorBa; SStp, s. 387; L, t. 5, s. 419), np. *Bilasta oba naga Adam, Gewa, a nye sromalasta sze* (SStp, BZ), oraz jego derywaty prefiksalne, np. *zasromać*: *Pan ów, który meczet zbudował i opatrzył, rozgniewać go i zasromać nie chcąc, rzekł mu: [...]* (KorBa, SaadiOtwSGul, między 1610 a 1625). Dziewiętnastowieczne słowniki języka polskiego (L; SW; SWil) zamieszczają wszystkie z przedstawionych wyżej leksemów oraz przymiotniki: *sromy*, *sromny* ‘wstydlivy, pełen sromu, zawstydzony; haniebny’ (SW, ss 374–375; SWil, s. 1554), *sromowaty* (L, ss. 419–420; SW, s. 375). W *Słowniku języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego (SJPD), zawierającym słownictwo polskie od połowy wieku XVIII do połowy wieku XX, wyrazy *srom*, *sromać* opatrzone zostały kwalifikatorem *przestarzały*, zaś przymiotniki *sromy* i *sromny* kwalifikatorem *dawny* (SJPD, ss. 670–671). Zostały one zastąpione przez odpowiadające im znaczeniowo formy: *wstyd*, *wstydzić się*, *zawstydzony*, co potwierdzają współczesne leksykony języka polskiego rejestrujące tylko wyraz *srom*, gdzie na pierwszej pozycji artykułu hasłowego znajduje się znaczenie anatomiczne: ‘narząd płciowy, zewnętrzna część układu płciowego kobiet i samiec ssaków’ (zob. np. WSJP PAN). Drugie znaczenie, tzn. ‘wstyd, hańba, niesława’, w słownikach języka polskiego publikowanych od połowy XX wieku najczęściej opatrzone jest kwalifikatorem *przestarzały* (SJPSz, s. 291) lub *dawny* (PSWP, s. 139), czasami uzupełnionym o kwalifikator *książkowy* (SJPD, s. 670) lub *podniosły* (USJP, s. 502)². Początkowo eufemistyczna nazwa wstydlivej części ciała kobiety i mężczyzny, co poświadczają historyczne źródła, np. *Słownik języka polskiego* S.B. Lindego (L): *za diamencik srom druga przeda*, Górnicki, Dw (L, s. 419) i tzw. *Słownik warszawski* (SW), w którym pojawia się *srom* w znaczeniu ‘członek wstydlivy męski’ oraz *srom niewieści* ‘łono niewieście’ (SW, s. 374), stała się współcześnie terminem anatomicznym, podstawą do powstania i utrwalenia w polszczyźnie przymiotnika *sromowy* (zob. PSWP, s. 140; SJPD, s. 671; SJPSz, s. 291; USJP, s. 502; WSJP PAN) funkcjonującego tylko w odniesieniu do wyrazu *srom* w jego nowym znaczeniu.

² Narodowy Korpus Języka Polskiego (NKJP) zawiera po kilkanaście przykładów użycia wyrazów *srom* ‘wstyd, hańba’ oraz *sromać* ‘wstydzić, hańbić’ w powieściach polskich autorów.

Za synonim podstawowego wyrazu *srom* ‘wstyd, hańba’ należy uznać, występujący w staropolszczyźnie odczasownikowy derywat: *sromanie* ‘wstyd, uczucie wstydu’ (SStp, s. 387) oraz rzeczownik o znaczeniu ‘wstyd, hańba’ będący sufiksalnym derywatem od czasownika *sromać*, powstałym za pomocą formantu *-ota*: *sromota*, który tworzył przede wszystkim rzeczowniki abstrakcyjne, m.in. odczasownikowe nazwy czynności i stanów (SStp, ss. 274–275). Według *Słownika staropolskiego* (SStp, ss. 390–391) występował on w kilku znaczeniach: ‘uczucie wstydu, stan zawstydzenia’; ‘zniesławienie, zniewaga, obraźliwe wyśmiewanie się’, ‘zła opinia’, ‘czyn gorszący’, ‘dokuczliwe naleganie’, np. *Trzeci grzech jest nyeczistota, then czloviekowy jest sromota*, ok. 1500 roku (SStp, s. 390). Wtórnie wyraz *sromota* był również używany w konkretnych znaczeniach, tzn. ‘wstydliva część ciała’ (SStp, s. 391), np. *Włosy na sromocie* (SW, s. 375, Mur XVI w.) i *Dzik go ranił u sromoty* (SW, s. 375, Troc XVIII w.) oraz ‘oszpecenie, okaleczenie’, np. *Ienze bi vcinil sromoto komvskole swych [...] myesczan, iakos iest vczinil, takes ma bicz gemu* (SStp, s. 391, BZ). Wyraz ten dość często pojawia się w tekstach pochodzących z XVI–XIX wieku, zazwyczaj w znaczeniu ‘wstyd, hańba, niesława, poniżenie, pohańbienie’, np. *W rzeczach uczciwych, gdy się jeden na drugiego sili, niemasz sromoty żadný, dać się zwyciężyć* (L, s. 419, Gorn Sen 1593); *Widzićie mile Działki / jáka to hánbá y sromotá / kiedy się kto oźrze y opije* (KorBa, GdacKon 1681); [...] *y letkje blachy mieli, w polu iak Polacy nie w chałupach bezpiecni zostaiąc, nie wpadali z sromotą w ręce* (KorBa, ChmielAteny 1754); *Wtenczas dla nich bez straty największa sromota* (SJAM, s. 294, Warc 1822); *Ożenił się z kobietą, która goryczą i sromotą schylek jego żywota zatrula* (SJPD, s. 671, Rzew Pam 1839), zob. SWil, s.v. *sromota*. Analizując cytaty, pochodzące z dość rozległego czasu – XV–XIX wiek – wyraźnie widać, że ewolucja znaczenia tego wyrazu szła w kierunku ‘hańby, poniżenia’, co należy łączyć z upowszechniającymi się od XVI wieku leksemami *wstyd*, *wstydzić się*, *wstydlivy* (Boryś, 2005, s. 713; Długosz-Kurczabowa, 2018, s. 729) oraz zmianą znaczenia wyrazu *srom*.

Rzeczownik *sromota* stał się podstawą do utworzenia w staropolszczyźnie czasownika *sromocić*, funkcjonującego w dwóch znaczeniach: ‘wstydzić, zawstydzać, zniesławiać, hańbić, znieważać, wyśmiewać’, np.: *Sromocą mię przeciwnicy moi, mówiąc: Gdzież Bóg twój?* (SW, s. 375, Bud XVI w.); oraz ‘[kobietę] gwałcić, bezczeszczyć, hańbić’: *Kazął ją żołnierzom swoim sromocić i nieczystość z nią pełnić* (L, s. 419; SW, s. 375, Skar XVI/XVII w.); przymiotnika *sromotny* ‘haniebny, zelżywy, hańbiący’: *Nie tak sromotna rzecz jest nieszlachcicowi, nie czynić spraw pocziwych, jak szlachcicowi* (L, s. 419,

Górn Dw 1566) i pochodzącego od niego przysłówka *sromotnie* ‘haniebnie, niesławnie, niecznie’ (SJPD, s. 671): *teżę nocy zaniechawszy szturmowania, wszyscy sromotnie uciekli* (KorBa, DembPrzew 1623); oraz rzeczowniki: *sromotność* ‘haniebnosć, naruszenie sromu, czyli wstydu’ i *sromotnik* ‘plugawiec, sprośnik’ (L, s. 419, Mącz 1564).

Nie wszystkie z wymienionych derywatów leksemu *sromota* zachowały się w standardowej polszczyźnie. Słowniki języka polskiego powstałe w XX i XXI wieku albo nie zamieszczają leksemu *sromota* w ogóle (zob. SJPDunaj; SJPSz; USJP; WSJP PAN), albo opatrują go kwalifikatorem *przestarzały* (PSWP, s. 140) i *książkowy* (SJPD, s. 671), czym wskazują na możliwość wykorzystania omawianego wyrazu w celach stylizacyjnych. Narodowy Korpus Języka Polskiego (NKJP) poświadcza używanie wyrazu przez autorów powieści oraz przez internautów na różnych forach dyskusyjnych. Przymiotnik *sromotny* oraz przysłówki *sromotnie* występują współcześnie przede wszystkim w utartych wyrażeniach w znaczeniu: ‘haniebnny, niechlubny, niesławny / haniebnie, niechlubnie, niesławnie’³, np. *Mecz zakończył się sromotną porażką „Czerwonych”* (SJPD, s. 671, Brand M. Wypr 1953); *Sromotna ucieczka z pola walki* (USJP, s. 502); *Sromotna ugoda, walka. Sromotny postęp* (SJPDunaj, s. 1053); *Sromotny czyn, postęp, rozejm* (PSWP, s. 140; zob. także SJPSz, s. 291); *Zostać sromotnie pobitym. Sromotnie przegrać* (SJPSz, s. 291; USJP, s. 502); *Zostać sromotnie wypędzonym* (SJPDunaj, s. 1053); *Zginąć sromotnie* (PSWP, s. 140). Narodowy Korpus Języka Polskiego rejestruje po kilkaset cytatów z przymiotnikiem *sromotny*, -a, -e oraz przysłówkiem *sromotnie*, pochodzącymi z dzieł literackich, publicystyki oraz polszczyzny potocznej, którą reprezentują wypowiedzi uczestników tematycznych for internetowych. Znane w historycznej polszczyźnie atrybutywne określenie człowieka *sromotnik* stało się współcześnie nazwą *sromotnika wstydliwego* (*Phallus impudicus* L.) oraz syntetyczną nazwą trującego *muchomora sromotnikowego* (*Amanita phalloides*), używaną powszechnie w polszczyźnie ogólnej oraz w jej odmianach terytorialnych.

Wiele ciekawych spostrzeżeń przynosi analiza słownictwa gwarowego, w którego zasobach dłużej przechowuje się leksyka powstała

³ W *Słowniku języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego (SJPD) oraz w *Praktycznym słowniku współczesnej polszczyzny* (PSWP) odnajdujemy również drugie znaczenie ‘nieskromny, gorszący, bezwstydnny, sprośny’ z kwalifikatorem *przestarzały* i cytatami, np. *Drudzy tańce rozpoczynali mieszając do tego wszystkiego pienia sromotne* (SJPD, s. 671, Rul Wspomn); *„Życie” uchodziło przeważnie za ognisko wszelkiej deprawacji, cynizmu i sromotnego wyuzdania* (SJPD, s. 671, Przybysz. Współ); *Syn soltysa pędził tak sromotny żywot, że szybko dostał się na języki całej wsi* (PSWP, s. 140).

w minionych wiekach. Do takich wyrazów niewątpliwie należą omawiane formy *srom* i *sromota* w znaczeniu ‘wstyd, hańba, niesława’ oraz ich derywaty, których repartycja na polskim obszarze etnicznojęzykowym wykazuje cechy charakterystyczne dla peryferii językowych. Źródła gwarowe potwierdzają ich występowanie przede wszystkim na Kaszubach, zwłaszcza w ich części północnej. *Słownik gwar kaszubskich* B. Sychty (SychtaKasz) notuje zarówno leksem *srom*, zob. *ni m’ec sromu* ‘nie mieć wstydu’; *palęc sę ze sromu* (zwrot: *palić się ze wstydu* ‘bardzo się wstydzić’) (SychtaKasz, t. 5, s. 144; zob. Lorentz, 1912, s. 1084), jak i utworzony od niego przymiotnik *sromisti* ‘wstydlivy, nieśmiały’: *Stax běl bě ju dǎvno žeňali, ale on je [...] srom’isti [...]* oraz czasownik *sromac sę* ‘wstydzić się’: *ne sromǎš tē sę?* (zob. także Lorentz, 1912, s. 1085; Ramułt, 1893, s. 201) i jego prefiksalne derywaty, np. *osromac sę* ‘zawstydzić się’, *vesromac* ‘wywstydzić’: *Alem go vēsrmǎł; zasromac (sę)* ‘zawstydzić (się)’: *Tim tē go nǎbaržē zasromǎš; Tak sę zasromǎł, jakbě mu xto v pēsķ dǎł* (SychtaKasz, t. 5, s. 144). W kaszubszczyźnie funkcjonuje kilka rzeczowników atrybutywnych utworzonych od wyrazu *srom*, zob. *sromajk* ‘człowiek nieśmiały’ i forma żeńska: *sromajka*: *Naš Boles to je tak’i sromajk, on zarǎ ucěkǎ pǎd lēžami; srom’išk* ‘dziecko nieśmiałe’: *ne bōj sę sromišku, a pōj do cotk’i* (SychtaKasz, t. 5, s. 144). Na uwagę zasługuje forma *sromiōtk’i*, pl.t., zaliczona przez autora słownika do neologizmów, nazywająca kąpielówki, zob. *Bez srom’ōtkōv bēm sę ne kōpǎł* (Przymorze, dzisiaj dzielnica Gdańska). Można się domyślać, że geneza tej nazwy wiąże się z przenośnym, anatomicznym znaczeniem wyrazu *srom*, które przez Sychtę nie zostało w słowniku uwzględnione.

Z kaszubszczyzny pochodzą również formacje: *sromota* ‘wstyd, hańba, poniżenie’: *M’e běla sromota zō ce* ‘Wstydziłem się za ciebie’; *sromotni* ‘haniebny, niechlubny, sromotny’: *Na tak’ē sromotnē varunk’i ne możēs sę zgozec; sromotnie*: *Zg’iñeš sromotñe, ežle m’e ne postlēxǎš; sromocēc sę* ‘sromocić się, wstydzić się’: *Oñi terǎ do nas ne xozō, bo sę sromocō* i *vēsromocēc* ‘wysromocić, wywstydzić kogo’: *Tak jesmē jix vēsmrocělē, že sę sromajō lēdzōm na očē pokazac* (SychtaKasz, t. 5, s. 144) oraz *sromocēx* ‘sromociuch, dziecko nieśmiałe’: *Nō, poj le do m’e, te mǎli sromocēxu* (SychtaKasz, t. 7, s. 288). W starszych źródłach kaszubskich – w słownikach Friedricha Lorentza oraz Stefana Ramułta – odnajdujemy zarówno wyraz *sromota* (Lorentz, 1912, s. 1084; Ramułt, 1893, s. 202), jak i jego derywaty: przymiotnik *sromotliwy* (Lorentz, 1912, ss. 1084–1085), *sromætlēvy*, *jak młodē žēvčq* (Ramułt, 1893, s. 202); przysłówek: *sromotliwie* ‘wstydliwie’ (Lorentz, 1912, s. 1085), *Wǣna zdržǎ nō mjq*

sromætlévje (Ramułt, 1893, s. 202) oraz rzeczowniki: *sromotność*, *sromotliwość* ‘wstydlivość’ (Lorentz, 1912, s. 1085), *ževčécô sromætlévæsc* (Ramułt, 1893, s. 202).

Na terenie Polski północnej i północno-wschodniej zanotowano przykłady omawianych form także w gwarach ziemi chełmińsko-dobrzyńskiej, np. **sromać** ‘wstydzić się’ (SGPKarł, Zb II 10); we wsi Siemoń: *sromota* ‘wstyd’: *tu sum ni może futrować, to jemu sromota* (Maciejewski, 1969, s. 213). Z Warmii pochodzi cytat: *Oj poczekoj zapłacisz, sromoty doczekasz, konika stracisz*, a z północnego Mazowsza: *tedy macie [bydłatko] krom zadnej sromoty suchą łodygą po słabiźnie parząc...*; *Nie zostaziulem swojej dzifcyny w zodnyj srumocie*, Lipowy Las, pow. ostrołęcki; *sorom* ‘wstyd’, z pieśni ludowej: **Sorum** *druźbowie znajcie, po pięć złotych na czepek dajcie*, Pszczółczyn, pow. wysokomazowiecki (KartSGP PAN).

Drugim obszarem gwarowym na terenie Polski charakteryzującym się występowaniem form *srom*, *sromota* oraz ich derywatów jest Śląsk, zwłaszcza jego część północna i graniczące z nią gwary południowej i wschodniej Wielkopolski oraz południowa Małopolska, głównie ziemia krakowska, wieluńska, gwary orawskie i podhalańskie.

Dość dużą egzemplifikacją wyrazu *srom*, *sromota* i jego derywatów charakteryzują się gwary północnośląskie, np. **sromota** Dziadowa Kłoda, pow. oleśnicki; **srumota** Dąbrowa, pow. nasmysłowski (zob. AJŚ, mp. 732, pkt 10, 13); z pow. opolskiego: *Ale niy wydzierzała tyj srómoty, kieróm my ji wyrzódziyli [...] i uciykła*, Chrzastkowice; **sramota** Siołkowice; **sromota** ‘wstyd, hańba’ Narok, Karczów (KartSGP PAN). Przykłady znajdujące się w kartotece SGP (KartSGP PAN) pochodzą również z miejscowości położonych w innych rejonach Śląska, tzn. na południu, np. w powiecie głubczyckim: *aż srumota m’e b’ere* Baborów; w pow. wodzisławskim: **srūmotā** ‘wstyd’, Olza; w pow. bytomskim: *Nie zostawił mię / Mój najmilszy / W żadnej srumocie* (z pieśni); *sromotnie: A na chacharów to jest bardzo zawzięty i korze ich sromotnie*, Pawłowice, pow. pszczyński; **sromota** ‘hańba, zgorszenie’: *Zrobił sromote przy ludziak*, Śląsk Żywiecki (Nowak, 2012, s. 280). Z okolic Opola pochodzi nazwa **sromnik** odnosząca się do grzyba nazywanego *sromotnikiem smrodliwym* ‘łac. *Phallus impudicus*’. Jego wygląd⁴ miał wpływ na strukturę słowotwórczą wyrazu (*srom*-/-*nik*), w której temat słowotwórczy nawiązuje do dawnej nazwy męskiego organu płciowego, a przyrostek *-nik* jest charakterystyczny m.in. dla

⁴ Zarówno nazwa naukowa, jak i ludowa nawiązuje do kształtu grzyba, przypominającego męski narząd płciowy.

osobowych i atrybutywnych nazw osób (por. *sromotnik* 'plugawiec, sprośnik' L, s. 419, 'daw. bezecnik, bezwstydnik, wszetecznik' SJPD, s. 671).

Omawiane wyrazy znane są również w sąsiadującej ze Śląskiem od wschodu Małopolsce południowej, np. *sromać się* Przeciszów, pow. oświęcimski, *srom* 'wstyd', Targowisko, pow. wielicki; *srumota* Danków, pow. kłobucki (AJŚ, mp. 732, pkt. 15); *Nauc się Hanuś Maminej roboty byś niemiała potem u ludzi sromoty* Mszana Górna, limanowskie; *sromota* 'wstyd' Strzybnica, pow. tarnogórski; *sromota* 'hańba wstyd', *sromotny* 'niechlubny, niesławny, skandaliczny, haniebny, niehonorowy' Kamień, pow. rzeszowski (Kutyła, 2016, s. 248); *sromota* 'zawstydzenie, wstyd': *Wty razy świynto na zymie upadła płacyncy, tako jom sromota ogarnyna, ze ani nie poźrała, kie jyj z oców świynci z dusom do nieba zniknyni; sromotnie* 'tak lichy, że aż wstyd' (KąśP, s. 313); *Joj chłopce kie cie ta mamusia tak udandolyła, wyzirás strásnie sromotnie*, Jabłonka, Orawa (KąśO, s. 380).

Nieliczne przykłady występowania wyrazu *sromota* zanotowano na terenie Wielkopolski wschodniej i południowej, pozostającej pod wpływem gwar małopolskich i śląskich: [...] *bo straciła zielony wianeczek. Sromoty by "óna Wam zadała, żeby bez niego biegła*, Kokanin, pow. kaliski; *Tuńec to nie robota, ale kto nie um 'i to srumota*, Kramsk, pow. koniński; *srumota* 'wstyd' Szelejewo, pow. gostyński; Ludwików, pow. ostrowski (AJŚ, mp. 732, pkt 3, 8).

Występujące w polszczyźnie leksemy *srom* i *sromota* 'wstyd, hańba' wraz z powstałymi od nich formacjami słowotwórczymi mają swoje odpowiedniki w innych językach słowiańskich. Ich wspólną cechą jest rdzeń kontynuujący prasłowiańską postać **sormъ*. Wśród języków zachodniosłowiańskich poza językiem polskim i kaszubskim znane są jedynie w języku łużyckim, por. *srom*, *sromanje* 'wstyd, hańba', *sromota* 'wstyd, hańba, nagość', *sromny* 'nieśmiały, zawstydzający, haniebny', *sromotny* 'wstydlivy, haniebny, bezwstydný', *sromaś (se)* 'wstydzić się, przynosić hańbę' (<https://www.dolnoserbski.de>; *Dolnoserbsko-nimske słowniki*, b.d.). Współcześnie formy te występują przede wszystkim w standardowych językach południowosłowiańskich, np. w języku bułgarskim: *срам*, *срамът*, *срамà* 'wstyd, hańba', *срамен* 'nieśmiały, haniebny, niegodziwy', *срамотà*, 'wstyd, hańba', *срамотиà* 'coś, co powoduje wielki wstyd'; 'nagie części ciała' (<https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg>; *Речник на българския език (онлайн)*, b.d.); w języku słoweńskim, np.: *sram* 'genitalia, zwłaszcza żeńskie, srom; wstyd'; *sramôta* 'wstyd, hańba', przest. 'genitalia'; *sramoten* 'haniebny', *sramotilen* 'żenujący, obraźliwy' *sramotilec*

‘bezwstydnik’ (<https://fran.si>; *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, 2014); w języku chorwackim, np.: *srâm* ‘wstyd, nieśmiałość, to, co zawstydzia’; *srâman* ‘haniebny, wstydlivy’, *sramôta* ‘wstyd, hańba, *srâmotan* ‘haniebny, obsceniczny’; *sramôtiti* ‘zawstydzić’; *srâmotnik*, *bèsrâmnik* ‘bezwstydnik’; *srâmnno*, *srâmotno* ‘wstydliwie, haniebnie’ (<https://hjp.znanje.hr>; *Rječnik hrvatskoga jezika*, b.d.); w języku macedońskim, np.: *срам*, *срамеж* ‘wstyd’, *срамота* ‘wstyd, hańba, czyn obraźliwy’, *срамотилак* ‘hańba’, *срамен* ‘to, co powoduje wstyd, intymna część ciała’, *срамомен* ‘wstydlivy’ (<http://drmj.eu>; *Дигитален речник на македонскиот јазик*, b.d.) oraz w języku serbskim, np.: *срѣм* ‘wstyd’, *срамота* ‘wstyd, hańba’, *срѣман*, *срѣмотан* ‘ten, kto przynosi wstyd’, *срѣмотник* ‘bezwstydnik’, *срѣмотница* ‘bezwstydnica’, *срѣмотити* ‘przynosić wstyd, hańbę’ itp. (PCJ, s. 1236).

O tym, że psł. rzeczownik **sormъ* występował prawie na terenie całej Słowiańszczyzny⁵, przekonują również źródła wschodniosłowiańskie. Słowniki współczesnego języka rosyjskiego notują np. leksemy: *сором* ‘wstyd’, *соромиться* ‘wstydzić się’, *соромник* ‘bezwstydnik’, *соромница* ‘bezwstydnica’, *соромный* ‘wstydlivy’, *соромно* ‘wstydliwie’ (БСРЯ, ss. 103–104) oraz przestarzałe, używane lokalnie formy *срам* ‘wstyd’, ‘wstydlive części ciała’ (Кузнецов, 1998; ССРЯ, s. 628), *срамец* ‘bezwstydnik’; również gwarowe *срамота* ‘wstyd, hańba’ (ССРЯ, ss. 628–630) czy przymiotnik *соромливый* ‘wstydlivy, skromny’ (СРНГ, ss. 30, 305). W historii języka rosyjskiego (XV–XVI wiek) forma *соромъ* używana była również w znaczeniu ‘genitalia’ (СРЯ XI–XVII, s. 183).

Podobny stan zachowują omawiane leksemy w języku białoruskim i ukraińskim. Wyraz *сóрам* razem z formą *сарама́та* oznacza w białoruskim ‘wstyd i hańbę’ (ТСБМ, s. 733). Starsze dane, również gwarowe, potwierdzają funkcjonowanie na Białorusi formy *сóрам* oraz *сарамо́к* i *сарамаце́не* jako ‘narząd rozrodczy, genitalia’ (zob. СБГ, s. 367; СЭБМ), *срамнік* ‘bezwstydnik’ (Бялькевіч, 1970, s. 418), *сарама́тлівы* ‘wstydlivy’ (СБГ, s. 367). Obok nich funkcjonują we współczesnym języku białoruskim również formacje słowotwórcze: *сарама́тны* ‘wstydlivy’, *сарама́тнік* ‘bezwstydnik’ i *сарама́тніца* ‘bezwstydnica’, *бессара́мны* ‘bezwstydný’ (ТСБМ, ss. 111, 733). Słowniki języka ukraińskiego notują formacje: *сором* ‘wstyd, hańba’ i ‘zewewnętrzne narządy płciowe człowieka’, *соромо́та*; ‘wstyd, hańba’, *со́ромний* ‘bezwstydný’, *со́ромне* i *безсо́ромно*

⁵ Form *srom*, *sromota* ‘wstyd, hańba’ i pochodnych nie znają jedynie język czeski i słowacki.

‘bezwstydnie’, *безсоромный* ‘bezwstydny’, *безсоромник* ‘bezwstydnik’ (BCYM, s. 1358; CYM, t. 1, s. 147, t. 9, ss. 464–466).

Przegląd zachowanych kontynuantów psł. wyrazu **sorm* ‘wstyd’ na obszarze Polski i pozostałej Słowiańszczyzny skłania do pewnych wniosków na temat ich rozwoju semantycznego oraz zasięgu terytorialnego. Pierwotne znaczenie wyrazu rodzaju męskiego *srom* ‘wstyd, hańba’ od XV wieku ewoluowało w kierunku zawężenia swojego zakresu znaczeń, m.in. z powodu równoległego rozpowszechniania się w polszczyźnie ogólnosłowiańskiego rzeczownika *wstyd* (zob. Długosz-Kurczabowa, 2018, s. 729), który od XVI wieku z powodzeniem go zastępował, oraz pojawienia się rzeczownika rodzaju żeńskiego *sromota* o podobnej semantyce. Jedno z wtórnych znaczeń wyrazu *srom*, którym m.in. w staropolszczyźnie nazywano wstydlive części ciała ludzkiego, a więc ‘to, co wstyd czyni’ [por. dawne ros. *соромъ* (СРЯ XI–XVII), biał. *с́о́рам* (СБГ), ukr. *сoрoм* (CYM)], rozpowszechniło się na tyle, że stało się we współczesnym języku polskim terminem anatomicznym. Podobny rozwój semantyczny tego wyrazu obserwujemy w innych językach słowiańskich, zwłaszcza w języku słoweńskim, w którym postać *sram* utrwaliła się w podobnym znaczeniu jak w języku polskim. Wyraz *sromota*, który pierwotnie również funkcjonował jako eufemizm nazw miejsc intymnych (zob. SStp, por. słoweńskie *sramota*) ograniczył swój zakres znaczeniowy, przesuwając – jak się wydaje – swoją dominantę semantyczną w kierunku oznaczania postępków odbieranych jako hańbiące, znieważające.

Do ciekawych a zarazem ważnych wniosków skłania obserwacja zasięgów terytorialnych omawianych leksemów, zarówno w postaci podstawowej, niederywowanej, jak i wyrazów derywowanych oraz stopień ich rozpowszechnienia w różnych odmianach języka. Na terenie Polski ich repartycja skupia się na dwóch obszarach – na północy (Kaszuby z przyległym terenem ziemi chełmińsko-dobrzyńskiej, Warmii oraz północnego Mazowsza) i na południu (południowa Małopolska i Śląsk z pograniczem śląsko-wielkopolskim). Utrzymywanie się leksemów o rdzeniu *-srom-* i znaczeniu ‘wstyd, hańba’ na peryferiach polskiego obszaru etnicznojęzykowego potwierdza ich archaiczny charakter. Świadczy o nim również zakres i stopień zachowania omawianych derywatów w polszczyźnie ogólnej. Właściwie tylko przymiotnik *sromotny* i przysłówek *sromotnie* są do dzisiaj używane w swoim pierwotnym znaczeniu dzięki ich obecności w utartych, znanych połączeniach wyrazowych. Pozostałe formy albo wycofały się z polszczyzny, albo, jak *srom* i *sromotnik*, zmieniły swoje denotaty.

Interesujące spostrzeżenia przynosi także uwzględnienie szerszego – słowiańskiego – tła interpretacyjnego. Przedstawiony stan zachowania form

srom, sromota i powstałych od nich derywatów w innych językach słowiańskich jest zdecydowanie lepszy niż w języku polskim. Zwraca uwagę przede wszystkim bogactwo form funkcjonujących w językach południowo-słowiańskich i wschodniosłowiańskich, gdzie relacje semantyczne między wyrazami podstawowymi a derywatami są nadal żywe. Zjawisko to różni się zdecydowanie od sytuacji w języku polskim, co czyni z naszego obszaru etnicznojęzykowego wyjątkowy przykład terenu peryferycznego w stosunku do całej Słowiańszczyzny.

Skróty

- AJŚ – *Atlas językowy Śląska* (T. 4/1) (Zaręba, 1974).
 KąsO – *Słownik gwary orawskiej* (2. wyd., T. 2) (Kąś, 2011).
 KąsP – *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej* (T. 10) (Kąś, 2019).
 KorBa – *Elektroniczny korpus tekstów polskich z XVII i XVIII w. (do 1772 r.)* (b.d.).
 KartSGP PAN – *Kartoteka Słownika gwar polskich* (b.d.).
 KSJPPXVII/XVIII – *Kartoteka Słownika XVII wieku i 1. połowy XVIII wieku* (b.d.).
 L – *Słownik języka polskiego* (3. wyd., T. 5) (Linde, 1951).
 NKJP – *Narodowy Korpus Języka Polskiego* (Bańko i in., b.d.).
 PSWP – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny* (T. 40) (Zgółkowa, 2003).
 SGPKarł – *Słownik gwar polskich* (T. 5) (Karłowicz, 1907).
 SJAM – *Słownik języka Adama Mickiewicza* (T. 8) (Górski, 1974).
 SJPD – *Słownik języka polskiego* (T. 8) (Doroszewski, 1966).
 SJPDunaj – *Słownik języka polskiego* (Dunaj, 1996).
 SJPSz – *Słownik języka polskiego* (T. 3) (Szymczak, 1999).
 SStp – *Słownik staropolski* (T. 8) (Urbańczyk, 1977–1981).
 SW – *Słownik języka polskiego* (T. 6) (Karłowicz i in., 1915).
 SWil – *Słownik języka polskiego* (T. 1–2) (Zdanowicz i in., 1861).
 SychtaKasz – *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej* (T. 1–7) (Sychta, 1967–1976).
 USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego* (T. 4) (Dubisz, 2003).
 WSJP PAN – *Wielki słownik języka polskiego* (Żmigrodzki, b.d.).
- БСРЯ – *Большой академический словарь русского языка* (T. 27) (Герд, 2006).
 ВСУМ – *Великий тлумачний словник сучасної української мови* (Бусел, 2005).
 РСЈ – *Речник српскога језика* (Вујанић і in., 2011).
 СБГ – *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча* (T. 4) (Мацкевіч, 1984).

- СРНГ – *Словарь русских народных говоров* (Cz. 40) (Кузнецова, 2006).
 СРЯ XI–XVII – *Словарь русского языка XI–XVII вв.* (Cz. 26) (Богатова, 2002).
 ССРЯ – *Словарь современного русского литературного языка* (Т. 14) (Балахонova & Войнова, 1963).
 СУМ – *Словник української мови: Академічний тлумачний словник* (Т. 1–11) (Білодід, 1970–1980).
 СЭБМ – *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы* (Т. 12) (Мартынаў, 2008).
 ТСБМ – *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы* (Капылов, 2016).

Bibliografia

- Bańko, M., Górski, R. L., Lewandowska-Tomaszczyk, B., Łaziński, M., Pęzik, P., & Przepiórkowski, A. (b.d.). *Narodowy Korpus Języka Polskiego* [NKJP]. Pobrano 27 sierpnia 2024, z <http://www.nkjp.pl>
- Boryś, W. (2005). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Wydawnictwo Literackie.
- Brückner, A. (1970). *Słownik etymologiczny języka polskiego* (2. wyd.). Wiedza Powszechna.
- Długosz-Kurczabowa, K. (2018). *Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dolnoserbsko-nimske słowniki. (b.d.). Serbski institut. Pobrano 30 sierpnia 2024, z <https://www.dolnoserbski.de>
- Doroszewski, W. (Red.). (1966). *Słownik języka polskiego* [SJPD] (T. 8). Wiedza Powszechna.
- Dubisz, S. (Red.). (2003). *Uniwersalny słownik języka polskiego* [USJP] (T. 4). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dunaj, B. (Red.). (1996). *Słownik języka polskiego* [SJPDunaj]. Wydawnictwo Wilga.
- Elektroniczny korpus tekstów polskich z XVII i XVIII w. (do 1772 r.)* [KorBa]. (b.d.). Pobrano 28 sierpnia 2024, z https://korba.edu.pl/query_corpus/
- Górski, K. (Red.). (1974). *Słownik języka Adama Mickiewicza* [SJAM] (T. 8). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Karłowicz, J. (1907). *Słownik gwar polskich* [SGPKarł] (T. 5). Nakładem Akademii Umiejętności.
- Karłowicz, J., Kryński, A., & Niedźwiedzki, W. (1915). *Słownik języka polskiego* [SW] (T. 6). Nakładem prenumeratorów.
- Kartoteka Słownika gwar polskich* [KSGP PAN]. (b.d.). Pobrano 20 lipca 2024, z <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/37156?language=pl>
- Kartoteka Słownika XVII wieku i 1. połowy XVIII wieku* [KSJXPXVII/XVIII]. (b.d.). Pobrano 20 sierpnia 2024, z <https://www.rcin.org.pl/dlibra/publication/20029#structure>

- Kąś, J. (2011). *Słownik gwary orawskiej* [KąśO] (2. wyd., T. 2). Księgarnia Akademicka.
- Kąś, J. (2019). *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej* [KąśP] (T. 10). Małopolskie Centrum Kultury SOKÓŁ w Nowym Sączu.
- Kutyła, J. (2016). *Słownik gwary lasowiackiej Kamienia i okolicy na Rzeszowszczyźnie*. Wydawnictwo Oświatowe FOSZE.
- Linde, B. S. (1951). *Słownik języka polskiego* (3. wyd., T. 5). Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Lorentz, F. (1912). *Slovinzisches Wörterbuch: zweiter Teil. P–Z: Orts- und Personennamen, Nachträge, Unsichere Wörter*. Pobrano 25 sierpnia 2024, z <https://bibliotekacyfrowa.eu/dlibra/doccontent?id=7830>
- Maciejewski, J. (1969). *Słownik chelmińsko-dobrzyński (Siemoń, Dulsk)*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe – Oddział w Poznaniu.
- Nowak, J. K. (2012). *Słownik gwary górali żywieckich* (2. wyd.). Wydawnictwo Żywia.
- Ramułt, S. (1893). *Słownik języka pomorskiego, czyli kaszubskiego*. Nakładem Akademii Umiejętności.
- Rječnik hrvatskoga jezika*. (b.d.). Hrvatski jezični portal. Pobrano 24 sierpnia 2024, z <https://hjp.znanje.hr>
- Skok, P. (1973). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (T. 3). Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika*. (2014). FRAN: Slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. Pobrano 25 sierpnia 2024, z <https://fran.si/iskanje?FilteredDictionaryIds>
- Snoj, M. (1997). *Slovenski etimološki slovar*. Mladinska knjiga.
- Sychta, B. (1967–1976). *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej* [SychtaKasz] (T. 1–7). Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Szymczak, M. (Red.). (1999). *Słownik języka polskiego* [SJPSz] (T. 3). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Urbańczyk, S. (Red.). (1977–1981). *Słownik staropolski* [SStp] (T. 8). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Vasmer, M. (1955). *Russisches etymologisches Wörterbuch* (T. 2). Carl Winter Universitätsverlag.
- Zaręba, A. (1974). *Atlas językowy Śląska* [AJŚ] (T. 4/1). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Zdanowicz, A., Bohusz Szyszko, M., Filipowicz, J., Tomaszewicz, W., Czepie-liński, F., Korotyński, W., & Trentowski, B. (Red.). (1861). *Słownik języka polskiego* [SWil] (T. 1–2). Pobrano 25 lipca 2024, z <http://eswil.ijp-pan.krakow.pl/>
- Zgółkowa H. (Red.). (2003). *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny* (T. 40). Wydawnictwo Kurpisz.

- Żmigrodzki, P. (Red.). (b.d.). *Wielki słownik języka polskiego* [WSJP PAN]. Pobrano 25 sierpnia 2024, z <https://wsjp.pl/>
- Балахонова, Л. И., & Войнова, Л. А. (Red.). (1963). *Словарь современного русского литературного языка* [ССРЯ] (Т. 14). Pobrano 30 sierpnia 2024, z <https://iling.spb.ru/publications/2252>
- Білодід, І. К. (Red.). (1970–1980). *Словник української мови: Академічний тлумачний словник* [СУМ] (Т. 1–11). Pobrano 24 sierpnia 2024, z http://ukrlit.org/slovnky/slovnuk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh
- Богатова, Г. А. (Red.). (2002). *Словарь русского языка XI–XVII вв.* [СРЯ XI–XVII] (Т. 26). Наука.
- Бусел, В. Т. (Red.). (2005). *Великий тлумачний словник сучасної української мови* [ВСУМ]. Перун. Pobrano 30 sierpnia 2024, z <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000989>
- Бялькевіч, І. К. (1970). *Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны*. Навука і тэхніка.
- Вујанић, М., Гортан-Премк, Д., Дешић, М., Драгићевић, Р., Николић, М., Ного, Љ., Павковић, В., Рамић, Н., Стијовић, Р., Радовић-Тешић, М., & Фекете, Е. (Red.). (2011). *Речник српскога језика* [РСЈ]. Матица српска. <https://archive.org/details/recnik-srpskoga-jezika-2011>
- Герд, А. С. (Red.). (2006). *Большой академический словарь русского языка* [БСРЯ] (Т. 27). Наука. Pobrano 29 sierpnia 2024, z <https://iling.spb.ru/publications/2631>
- Дигитален речник на македонскиот јазик*. (b.d.). Pobrano 25 sierpnia 2024, z <http://drmj.eu/search>
- Капылов, И. Л. (2016). *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы* [ТСБМ]. Pobrano 24 stycznia 2022, z https://knihi.com/none/Tlumacalny_slounik_bielaruskaj_litaraturnaj_movy.html
- Кузнецов, С. А. (Red.). (1998). *Большой толковый словарь русского языка, Норинт*. Pobrano 30 sierpnia 2024, z <https://gramota.ru/biblioteka/slovari/bolshoj-tolkovyj-slovar>
- Кузнецова, О. Д. (Red.). (2006). *Словарь русских народных говоров* [СРНГ] (Т. 40). Наука. Pobrano 30 sierpnia 2024, z <https://iling.spb.ru/publications/4293>
- Мартынаў, В. У. (Red.). (2008). *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы* [СЭБМ] (Т. 12). Беларуская навука. Pobrano 30 sierpnia 2024, z <https://verbum.by/esbm>
- Мацкевіч, Ю. Ф. (Red.). (1984). *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча* [СБГ] (Т. 4). Навука і тэхніка.
- Речник на българския език (онлайн)*. (b.d.). Институт за български език. Pobrano 20 sierpnia 2024, z <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg>

Bibliography (Transliteration)

- Balakhonova, L. I., & Voïnova, L. A. (Eds.). (1963). *Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo iazyka* [SSRIA] (Vol. 14). Retrieved August 30, 2024, from <https://iling.spb.ru/publications/2252>
- Bańko, M., Górski, R. L., Lewandowska-Tomaszczyk, B., Łaziński, M., Pęzik, P., & Przepiórkowski, A. (n.d.). *Narodowy Korpus Języka Polskiego* [NKJP]. Retrieved August 27, 2024, from <http://www.nkjp.pl>
- Bial'kevich, I. K. (1970). *Kraiovy sloŭnik uskhodniaŭ Mahilioŭshchyny*. Navuka i tēkhnika.
- Bilodid, I. K. (Ed.). (1970–1980). *Slovnnyk ukrains'koï movy: Akademichnyï tŭmachnyï slovnnyk* [SUM] (Vols. 1–11). Retrieved August 24, 2024, from http://ukrlit.org/slovnnyk/slovnnyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh
- Bogatova, G. A. (Ed.). (2002). *Slovar' russkogo iazyka XI–XVII vv.* [SRIA XI–XVII] (Vol. 26). Nauka.
- Boryś, W. (2005). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Wydawnictwo Literackie.
- Brückner, A. (1970). *Słownik etymologiczny języka polskiego* (2nd ed.). Wiedza Powszechna.
- Busel, V. T. (Ed.). (2005). *Velykyï tŭmachnyï slovnnyk suchasnoï ukrains'koï movy* [VSUM]. *Perun*. Retrieved August 30, 2024, from <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000989>
- Digitalen rečnik na makedonskiot jazik*. (n.d.). Retrieved August 25, 2024, from <http://drmj.eu/search>
- Długosz-Kurczabowa, K. (2018). *Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dolnoserbsko-nimske słowniki*. (n.d.). Serbski institut. Retrieved August 30, 2024, from <https://www.dolnoserbški.de>
- Doroszewski, W. (Ed.). (1966). *Słownik języka polskiego* [SJPD] (Vol. 8). Wiedza Powszechna.
- Dubisz, S. (Ed.). (2003). *Uniwersalny słownik języka polskiego* [USJP] (Vol. 4). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dunaj, B. (Ed.). (1996). *Słownik języka polskiego* [SJPDunaj]. Wydawnictwo Wilga. *Elektroniczny korpus tekstów polskich z XVII i XVIII w. (do 1772 r.)* [KorBa]. (n.d.). Retrieved August 28, 2024, from https://korba.edu.pl/query_corpus/
- Gerd, A. S. (Ed.). (2006). *Bol'shoï akademicheskiï slovar' russkogo iazyka* [BSRIA] (Vol. 27). Nauka. Retrieved August 29, 2024, from <https://iling.spb.ru/publications/2631>
- Górski, K. (Ed.). (1974). *Słownik języka Adama Mickiewicza* [SJAM] (Vol. 8). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kapylov, I. L. (2016). *Tŭmachal'ny sloŭnik belaruskaj litaraturnaï movy* [TSBM]. Retrieved January 24, 2022, from https://knihi.com/none/Tlumacalny_slounik_bielaruskaj_litaraturnaj_movy.html

- Karłowicz, J. (1907). *Słownik gwar polskich* [SGPKarł] (Vol. 5). Nakładem Akademii Umiejętności.
- Karłowicz, J., Kryński, A., & Niedźwiedzki, W. (1915). *Słownik języka polskiego* [SW] (Vol. 6). Nakładem prenumeratorów.
- Kartoteka Słownika gwar polskich [KSGP PAN]. (n.d.). Retrieved July 20, 2024, from <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/37156?language=pl>
- Kartoteka Słownika XVII wieku i 1. połowy XVIII wieku [KSJXPXVII/XVIII]. (n.d.). Retrieved August 20, 2024, from <https://www.rcin.org.pl/dlibra/publication/20029#structure>
- Kąś, J. (2011). *Słownik gwary orawskiej* [KąśO] (2nd ed., Vol. 2). Księgarnia Akademicka.
- Kąś, J. (2019). *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej* [KąśP] (Vol. 10). Małopolskie Centrum Kultury SOKOŁ w Nowym Sączu.
- Kutyła, J. (2016). *Słownik gwary lasowiackiej Kamienia i okolicy na Rzeszowszczyźnie*. Wydawnictwo Oświatowe FOSZE.
- Kuznetsov, S. A. (Ed.). (1998). *Bol'shoj tolkovyj slovar' russkogo iazyka*. Norint. Retrieved August 30, 2024 from <https://gramota.ru/biblioteka/slovari/bolshoj-tolkovyy-slovar>
- Kuznetsova, O. D. (Ed.). (2006). *Slovar' russkikh narodnykh govorov* [SRNG] (Vol. 40). Nauka. Retrieved August 30, 2024, from <https://iling.spb.ru/publications/4293>
- Linde, B. S. (1951). *Słownik języka polskiego* (3rd ed., Vol. 5). Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Lorentz, F. (1912). *Slovinzisches Wörterbuch: zweiter Teil. P-Z: Orts- und Personennamen, Nachträge, Unsichere Wörter*. Retrieved August 25, 2024, from <https://bibliotekacyfrowa.eu/dlibra/doccontent?id=7830>
- Maciejewski, J. (1969). *Słownik chelmińsko-dobrzyński (Siemoń, Dulsk)*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe – Oddział w Poznaniu.
- Martynaŭ, V. U. (Ed.). (2008). *Ėtymalahichny sloŭnik belaruskaj movy* [SĖBM] (Vol. 12). Belarusaia navuka. Retrieved August 30, 2024, from <https://verbum.by/esbm>
- Matskevich, I. U. F. (Ed.). (1984). *Sloŭnik belaruskich havorak paŭnochna-zachodniaj Belarusi i iae pahranichcha* [SBH] (Vol. 4). Navuka i tĕkhnika.
- Nowak, J. K. (2012). *Słownik gwary górali żywieckich* (2nd ed.). Wydawnictwo Żywia.
- Ramułt, S. (1893). *Słownik języka pomorskiego, czyli kaszubskiego*. Nakładem Akademii Umiejętności.
- Rechnik na bŭlgarskiia ezik (onlain)*. (n.d.). Institut za bŭlgarski ezik. Retrieved August 20, 2024, from <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg>
- Rječnik hrvatskoga jezika*. (n.d.). Hrvatski jezični portal. Retrieved August 24, 2024, from <https://hjp.znanje.hr>
- Skok, P. (1973). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (Vol. 3). Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

- Slovar slovenskego knjižnega jezika*. (2014). FRAN: Slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. Retrieved August 25, 2024, from <https://fran.si/iskanje?FilteredDictionaryIds>
- Snoj, M. (1997). *Slovenski etimološki slovar*. Mladinska knjiga.
- Sychta, B. (1967–1976). *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej* [SychtaKasz] (Vols. 1–7). Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Szymczak, M. (Ed.). (1999). *Słownik języka polskiego* [SJPSz] (Vol. 3). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Urbańczyk, S. (Ed.). (1977–1981). *Słownik staropolski* [SSp] (Vol. 8). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Vasmer, M. (1955). *Russisches etymologisches Wörterbuch* (Vol. 2). Carl Winter Universitätsverlag.
- Vujanić, M., Gortan-Premk, D., Dešić, M., Dragičević, R., Nikolić, M., Nogo, Lj., Pavković, V., Ramić, N., Stijović, R., Radović-Tešić, M., & Fekete, E. (Eds.). (2011). *Rečnik srpskoga jezika* [RSJ]. Matica srpska. <https://archive.org/details/recnik-srpskoga-jezika-2011>
- Zaręba, A. (1974). *Atlas językowy Śląska* [AJŚ] (Vol. 4/1). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Zdanowicz, A., Bohusz Szyszko, M., Filipowicz, J., Tomaszewicz, W., Czepie-liński, F., Korotyński, W., & Trentowski, B. (Eds.). (1861). *Słownik języka polskiego* [SWil] (Vols. 1–2). Retrieved July 25, 2024, from <http://eswil.ijp-pan.krakow.pl/>
- Zgólkowa H. (Ed.). (2003). *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny* (Vol. 40). Wydawnictwo Kurpisz.
- Żmigrodzki, P. (Ed.). (n.d.). *Wielki słownik języka polskiego* [WSJP PAN]. Retrieved August 25, 2024, from <https://wsjp.pl/>

The Dialectal and Old Polish Word *srom* ‘shame, disgrace’ and Its Derivatives Against the Background of Other Slavic Languages

Summary

This article presents the lexeme *srom* ‘shame, disgrace’, known in Polish dialects and in historical Polish since the fifteenth century, and its derivatives, e.g. *sromny*, *sromać się*, *sromota*, *sromotny*, *sromocić się*, *sromotnik*. They have equivalents in other Slavic languages, with a characteristic root continuing the Proto-Slavic form **sormъ*. They occur today primarily in standard South and East Slavic languages. A characteristic feature of the words *srom*, *sram* in Slavic languages is also their partially common semantic development. Unlike other Slavic languages, Polish

has preserved few examples of derivatives of the word *srom*. They occur in local dialects and in fixed word combinations in literary Polish (e.g. *sromotna klęska*). This phenomenon proves the archaic nature of the words in question in Polish and confirms the peripheral nature of our ethnolinguistic area in relation to the entire Slavic area.

Keywords: dialectology; history of the Polish language; lexis; semantic development in Slavic languages

Gwarowy, staropolski wyraz *srom* 'wstyd, hańba' i jego derywaty na tle innych języków słowiańskich

Streszczenie

W artykule opisano leksem *srom* 'wstyd, hańba', znany w polskich gwarach i staropolszczyźnie od XV wieku, oraz jego derywaty, np. *sromny*, *sromać się*, *sromota*, *sromotny*, *sromocić się*, *sromotnik*. Mają one w innych językach słowiańskich ekwiwalenty z rdzeniem kontynuującym prasłowiańską postać **sormъ*. Występują głównie w standardowych językach południowosłowiańskich i wschodniosłowiańskich. Charakterystyczną cechą wyrazów *srom*, *sram* w językach słowiańskich jest także częściowo wspólny rozwój semantyczny. W odróżnieniu od innych języków słowiańskich język polski zachował niewiele przykładów derywatów wyrazu *srom*. Występują one w gwarach i w utartych wyrażeniach w polszczyźnie literackiej (np. *sromotna klęska*). Zjawisko to świadczy o archaiczności omawianych wyrazów w języku polskim i potwierdza peryferyjność naszego obszaru etnicznojęzykowego w stosunku do terenu całej Słowiańszczyzny.

Słowa kluczowe: dialektologia; historia języka polskiego; leksyka; rozwój semantyczny w językach słowiańskich

Wpływ tekstów cerkiewnosłowiańskich na twórczość arabograficzną Tatarów litewskich

W odniesieniu do Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego „wypada mówić o synkrytyzmie religijnym, gdyż dochodzi do unifikacji heterogenicznych stanowisk doktrynalnych i religijnych w procesie wzajemnego oddziaływania religii” (Мишкинене, 2014, s. 302)¹. W tekstach tych można odnaleźć, choć nieznaczne, ślady języka cerkiewnosłowiańskiego – języka kultowego dla wschodniosłowiańskich chrześcijan obrządku prawosławnego – najprawdopodobniej wywodzące się z bezpośredniej komunikacji z okoliczną ludnością miejscową, której wielu przedstawicieli wyznawało prawosławie. Ponadto w rękopisach tych można znaleźć także ślady języków pisanych Słowian wschodnich, które to języki powstały nie bez wpływu cerkiewnosłowiańskiego. Jednostki takiego typu rejestrowane są przez odpowiednie słowniki historyczne w dziełach o treści zarówno religijnej, jak i świeckiej.

Takie ślady znajdziemy w tekście pierwszego tłumaczenia Koranu na język słowiański – tefsirze z Olity (Kulwicka-Kamińska & Łapicz, 2022). W celu identyfikacji jednostek cerkiewnosłowiańskich konieczne jest użycie wskaźników zarówno fonetycznych, słotwórczych (obecność niektórych formantów), jak i semantycznych – przynależność leksemu do określonej grupy semantycznej, powiedzmy, do słownictwa religijnego.

Głównym kryterium kwalifikacji leksemu do języka cerkiewnosłowiańskiego są oczywiste cechy fonetyczne słownictwa południowosłowiańskiego. Niepełnogłos kontynuantu psł. rdzenia **tort-* pozwala na włączenie do tej grupy wyrazu *xram* (por. Цыхун, 2016, s. 163).

¹ Tłumaczenie moje – A.K.

Aleksander Brückner określił go mianem „wynalazku naszych modernistów” (Brückner, 1985, s. 183), zwracając tym samym uwagę na jego późne pojawienie się w języku polskim. Rzeczywiście, ani w SP XVI, ani w ESJP leksem ten nie został odnotowany, natomiast jest zapisany w ГСБМ (t. 36, s. 154).

Nie zawsze formy z niepełnogłosem mogą stanowić kryterium rozpoznania jednostki cerkiewnosłowiańskiej. Kontynuanty psł. **tert-* w językach południowosłowiańskich (cerkiewnosłowiański) i zachodniosłowiańskich (polski) różnią się długością samogłosek. W pierwszym przypadku pojawiło się długie [ē], które zapisywano literą Ъ (*jać*). Zapis w tefsirze nie pozwala jednak dokładnie określić charakteru samogłoski w formie *bremennō* (przysłówek ‘w ciąży’); ponadto w badanym okresie różnice w długości wyrównują się, więc ГСБМ (t. 2, s. 214) już nie podaje pisowni z Ъ. Należy zauważyć, że zarówno białoruski, jak i polski słownik historyczny przedstawiają formy przymiotnika z tym rdzeniem, ale nie odnotowano tam form przysłówkowych.

Kolejna cecha fonetyczna – l-epenteticum w ostatniej sylabie – jest nietypowa dla języków zachodniosłowiańskich, co pozwala uznać formę *korabl* za zapożyczenie, choć w tym przypadku trudno odróżnić od języka cerkiewnosłowiańskiego języki wschodniosłowiańskie, wykazujące podobny proces fonetyczny (por. *корабль* w ГСБМ, t. 15, s. 304).

Proces fonetyczny, nieobecny w językach zachodniosłowiańskich – **kj > *č* – również sugeruje, że forma *čŭžažemcōw* przenika do tekstu pod wpływem cerkiewnosłowiańskim. Po raz pierwszy takie słowo pojawia się w *Ruskiej Prawdzie* Włodzimierza Monomacha, tj. pod koniec XIII wieku (Срезневский, 1912, s. 1550). Można jednak założyć jej przenikanie do tekstu tefsiru przez język starobiałoruski (por. ГСБМ, t. 37, s. 27), gdyż podobnej formy nie ma w języku ukraińskim.

Wskaźnikiem przynależności słowa do cerkiewnosłowiańskiego zasobu leksykalnego może być także struktura słowotwórcza. Wiadomo, że wiele wyrazów złożonych powstało podczas tłumaczenia Pisma Świętego w wyniku kalkowania greckich kompozytów. Do takich słów zaliczamy w naszym tekście *złowiernyj* i *miłosierdnyj*, które odnotowane są już w zabytkach staro-cerkiewno-słowiańskich wąskiego kanonu (Цейтлин, 1986, ss. 237, 243). Leksem *czarodziejstwo* wywodzi się od rzeczownika *чародѣу*, odnotowanego także przez CC (s. 776). Do tekstu tefsiru mógł trafić ze starobiałoruskiego, a co najbardziej prawdopodobne, z języka mówionego, gdyż zapis (*čarozejstwo*) zawiera cechę fonetyczną języka białoruskiego – [3] zamiast [d’], co nie znajduje odzwierciedlenia w tekstach

książkowych (ГБСМ, t. 18, s. 278). ЭССЯ zalicza kompozyt *lechko-sierdnyj* (ЭССЯ, t. 17, s. 74) do prasłowiańskiego zasobu leksykalnego, ale jest on reprezentowany jedynie w językach serbskim i chorwackim, w cerkiewnosłowiańskim, w dialektach rosyjskich i tylko w białoruskim języku książkowym (ГБСМ, t. 16, s. 322; СлРЯ XI–XVII², t. 8, s. 191), co pozwala także zastanowić się nad możliwością jego pierwotnego pojawienia się w literaturze prawosławnej. Leksem *słoworeczenie* zbudowany jest według tej samej zasady połączenia rdzeni i nie występuje w żadnym ze słowników języka rosyjskiego ani cerkiewnosłowiańskiego; przytacza go jedynie ГБСМ (t. 31, s. 431) jako termin prawniczy w znaczeniu ‘ustne oświadczenie lub dowód’.

Formant *-ot(a)*, tworzący rzeczowniki o znaczeniu abstrakcyjnego atrybutu, spotykamy już w wyrazach pochodzących z zabytków staro-cerkiewno-słowiańskich wąskiego kanonu (Цейтлин, 1986, s. 175). W tekście tefsiru reprezentuje je rzeczownik *ciemnota*, któremu w języku polskim odpowiada utworzony od przymiotnika rzeczownik *ciemność*³. Należy zaznaczyć, że w CC rzeczownika *темнота* nie ma, a СлРЯ XI–XVII podaje pierwsze jego użycie w tłumaczeniu z języka polskiego tekstu *Похождение в Святую Землю князя Радивила Сиротки* (СлРЯ XI–XVII, t. 29, s. 209), w którym stanowi on ekwiwalent słowa *ciemność*. Nie ma jednak wątpliwości co do jego cerkiewnosłowiańskiego pochodzenia, czego pośrednim potwierdzeniem jest użycie go w tekstach starobiałoruskich tylko przez Franciszka Skarynę (ГБСМ, t. 33, s. 263), w którego twórczości, mimo silnych wpływów wschodniosłowiańskich, przeważa składnik języka cerkiewnego.

Istnieje jeszcze jeden derywat o znaczeniu abstrakcyjnym, który poza tekstem tefsiru ma dość ograniczone rozpowszechnienie – wyraz *kajata* ‘pokuta’. Historyczny słownik języka białoruskiego (ГБСМ, t. 15, s. 12) też odnotowuje go tylko w biblijnych przekładach Franciszka Skaryny, mimo że czasownik motywujący *каяться* i inny jego derywat *каianie* są znacznie bardziej rozpowszechnione (tamże). Również w СлРЯ XI–XVII (t. 7, s. 101), przy szerokiej reprezentacji słów *каяти/каяться* i *каianie*, wyraz *каята* występuje tylko dwukrotnie w jednym tekście – *Праздник кабацких ярыжек* (XVII wiek). Inne słowniki historyczne języków wschodniosłowiańskich nie odnotowują tego słowa. W tekście tefsiru

² *Словарь русского языка XI–XVII вв.* zawiera dane z języka księgowego i pisanego, głównie cerkiewnosłowiańskiego, zwłaszcza dla przykładów wczesnych datowań.

³ Derywat ten występuje także w tekście tefsiru.

występuje także *nomina agentis kajatnik*, o którym nie wspomina żaden słownik historyczny.

Wydaje się, że przynależność wyrazu do słownictwa abstrakcyjnego, przejawiająca się w jego strukturze słowotwórczej, przekonująco przemawia za przynajmniej książkowym charakterem takiej jednostki. Na przykład w tekście tefsiru jest obecny rzeczownik *strogość*, którego nie ma w СЛРЯ XI–XVII; występuje on dopiero w CAP (cz. 6, s. 883). Ale *строгость* jest wymieniana w historycznym słowniku języka białoruskiego (ГСБМ, t. 32, s. 485) i słusznie można uznać to słowo za należące do białoruskiej mowy książkowej tamtych czasów – odpowiedni przymiotnik (*строгі*) odnotowuje wiele słowników gwarowych (Varlyha, 1970, s. 127; СБГПЗБ, t. 4, s. 599), jednakże rzeczownik oznaczający pojęcie abstrakcyjne występuje jedynie w tekstach książkowych. To samo można powiedzieć o słowie *zieloność*, rzeczowniku abstrakcyjnym o znaczeniu abstrakcyjnego atrybutu, co odnotowują słowniki w tekstach książkowych, zarówno białoruskich (ГСБМ, t. 12, s. 204), jak i rosyjskich (СЛРЯ XI–XVII, t. 5, s. 370). Nie spotyka się też w gwarach, lecz w słownikach historycznych języka białoruskiego i rosyjskiego rzeczownik odczasownikowy *пахане* (*паханье/пахание*) (ГСБМ, t. 24, s. 51; СЛРЯ XI–XVII, t. 14, s. 175).

Derywacja nie zawsze musi być wyraźnym wskaźnikiem przynależności wyrazu do określonego języka, w naszym przypadku cerkiewnosłowiańskiego. Na przykład czasownik *nadziejati się* występujący w tekście tefsiru został utworzony od ogólnosłowiańskiego imienia **naděja* przy użyciu ogólnosłowiańskiego formantu **-ati*. Nie odnotowują go jednak polskie słowniki historyczne, gdyż rozpowszechnia się on w językach południowosłowiańskich i wschodniosłowiańskich, przy czym także w mowie gwarowej (ЭССЯ, t. 21, ss. 235–236). Odnotowuje się go już w zabytkach staro-cerkiewno-słowiańskich wąskiego kanonu (CC, s. 347), a mianowicie w tekstach ewangelicznych. Sugeruje to możliwość jego przenikania do języka potocznego oraz mowy gwarowej z tekstów książkowych, przynajmniej we wtórnym, abstrakcyjnym znaczeniu, co wyjaśniałoby również jego rozprzestrzenianie się wyłącznie na terytorium Slavia Orthodoxa. Natomiast cecha fonetyczna języka białoruskiego – [ʒ] zamiast [d'] (*nazejōŋ śe*) – może wskazywać na jego przenikanie z białoruskiego języka mówionego, gdyż ta cecha fonetyczna nie znalazła odzwierciedlenia w języku pisanym (ГСБМ, t. 18, s. 373)⁴.

⁴ Nie można też wykluczyć kontaminacji z pol. *nadzieja*.

Wprowadzenie elementu obcojęzycznego do polskiego tekstu tefsiru może nastąpić na poziomie semantycznym. I tak przymiotnik *dwulicznij* występuje w ESJP, ale tylko w znaczeniu ‘mający dwie twarze’. W polskim korpusie historycznym tekstów barokowych (KorBa) omawiany przymiotnik występuje także w charakterystyce Janusa, dwulicowego bóstwa rzymskiego. Natomiast w tekście tefsiru pojawia się on (por. *nedōwjerki dwulične menščizni i nedōwjerki dwulične newjesti*), a także utworzone od niego rzeczowniki (w *nix sercax dwuličnōść nedōwerstwo jest; dwuličnicam i newernikōm*) w znaczeniu przenośnym ‘kłamliwy, obłudny’. Historyczny słownik języka białoruskiego odnotowuje także jeden przykład użycia przysłowka *двулично* w znaczeniu przenośnym (ГБМ, t. 7, s. 298), natomiast przymiotnik *двуличный* ma znaczenie ‘dwustronny (o tkaninie)’, w tym samym znaczeniu znajdujemy go w słowniku ukraińskim (СЛУМ XVI – I пол. XVII ст., t. 7, s. 213)⁵. W tekstach rosyjskich przymiotnik *двуличный* pojawia się w znaczeniu przenośnym w XVIII wieku (СЛРЯ XVIII, t. 6, s. 59), co odnotowuje także polski *Słownik wileński* (SWil, s. 118). Można przypuszczać, że w strukturze semantycznej omawianego leksemu zaczęło już kształtować się znaczenie przenośne, lecz takie teksty nie trafiły do kartoteki słownikowej.

Ślady języka cerkiewnosłowiańskiego odnaleźć można również na poziomie leksykalnym – należy do nich słowo *czerniec* (forma w tekście *černcūw*) ‘mnich’ (ГБМ, t. 36, s. 351, t. 3, s. 1565). Najwyraźniej można tu zaliczyć także formę *saranča* ‘szarańcza’, gdyż używa się jej w kontekście mówiącym o karach Bożych, a jednocześnie wykazuje nietypową dla języka polskiego formę fonetyczną, która też występuje w tekstach białoruskich (ГБМ, t. 31, ss. 62–63) i rosyjskich (СЛРЯ XI–XVII, t. 23, s. 64)⁶. Jednak kwalifikując leksykę do zasobu cerkiewnosłowiańskiego, należy wziąć pod uwagę obecność innych źródeł wpływu niż bezpośrednio język cerkiewnosłowiański albo źródła wschodniosłowiańskie. Dlatego trudno jest uwzględnić na naszej liście cśl. *prorok*, ponieważ – jak słusznie zauważa G.A. Cychun, „możliwe, że do języka polskiego trafił on z języka czeskiego w czasie przyjęcia chrześcijaństwa” (Цыхун, 2016, s. 164).

Podsumowując, można stwierdzić, że elementy cerkiewnosłowiańskie, określone na podstawie analizy ich cech fonetycznych, struktury

⁵ W polskim korpusie tekstów barokowych również odnotowane jest podobne użycie, zob. *dwuliczna kitajka*.

⁶ W przypadku niektórych słów nie można określić, czy należą one do ukraińskiego języka książkowego ze względu na brak odpowiednich tomów słownika historycznego.

słowotwórczej i semantyki, występują w tekście tefsiru w dość ograniczonej liczbie. Niektóre cechy fonetyczne, a także dane z odpowiednich tekstów odzwierciedlone w słownikach historycznych wskazują na dominujące pochodzenie tych elementów z języka starobiałoruskiego, zarówno z jego odmiany książkowej, jak i z języka mówionego.

Skróty

- ESJP – *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku* (b.d.).
KorBa – *Elektroniczny korpus tekstów polskich z XVII i XVIII w. (do 1772 r.)* (b.d.).
SP XVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku* (T. 1–) (Mayenowa i in., 1966–).
SWil – *Słownik języka polskiego* (T. 1–2) (Zdanowicz i in., 1861).
ГСБМ – *Гістарычны слоўнік беларускай мовы* (T. 1–37) (Жураўскі & Булыка, 1982–2017).
САР – *Словарь Академии Российской* (Сз. 6) (Лепехин i in., 1794).
СБГПЗБ – *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча* (T. 4) (Мацкевіч, 1984).
СлРЯ XI–XVII – *Словарь русского языка XI–XVII вв.* (T. 1–) (Бархударов i in., 1975–).
СлРЯ XVIII – *Словарь русского языка XVIII в.* (T. 1–) (Сорокин, 1984–).
СЛУМ XVI – I пол. XVII ст. – *Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.* (T. 1–) (Гринчишин & Чікало, 1994–).
СС – *Старославянський словарь (по рукописям X–XI веков)* (Благова i in., 1994).
ЭССЯ – *Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд* (T. 1–) (Трубачев & Журавлев, 1963–).

Bibliografia

- Brückner, A. (1985). *Słownik etymologiczny języka polskiego* (4. wyd.). Wiedza Powszechna.
Elektroniczny korpus tekstów polskich z XVII i XVIII w. (do 1772 r.) [KorBa]. (b.d.). <https://korba.edu.pl>
Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku [ESJP]. (b.d.). <https://sxvii.pl/#>
Kulwicka-Kamińska, J., & Łapicz, C. (Red.). (2022). *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego: XVI-wieczny przekład Koranu na język polski: Wydanie krytyczne zabytku polskiej kultury narodowej* (T. 1–3). Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

- Mayenowa, M. R., Peplowski, F., Mrowcewicz, K., Potoniec, P., Wilczewska, L., & Woronczakowa, L. (Red.). (1966–). *Słownik polszczyzny XVI wieku* [SP XVI] (T. 1–). Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk.
- Varlyha, A. (1970). *Krajovy slovník Lahojščyny*. Zaranka.
- Zdanowicz, A., Bohusz Szyszko, M., Filipowicz, J., Tomaszewicz, W., Czepie-liński, F., Korotyński, W., & Trentowski, B. (Red.). (1861). *Słownik języka polskiego* [SWil] (T. 1–2). Wydany staraniem i kosztem Maurycego Orgelbranda.
- Бархударов, С. Г., Богатова, Г. А., Кривко, Р. Н., & Филин, Ф. П. (Red.). (1975–). *Словарь русского языка XI–XVII вв.* [СлРЯ XI–XVII] (Т. 1–). Наука.
- Благова, Э., Вечерка, Р., & Цейтлин, Р. М. (Red.). (1994). *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)* [СС]. Русский язык.
- Гринчишин, Д., & Чикало, М. (Red.). (1994–). *Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.* [СЛУМ XVI – пол. XVII ст.] (Т. 1–). Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Жураўскі, А., & Булыка, А. (Red.). (1982–2017). *Гістарычны слоўнік беларускай мовы* [ГСБМ] (Т. 1–37). Навука і тэхніка; Беларуская навука.
- Крывіцкі, А. А. (Red.). (1987). *Тураўскі слоўнік*. Навука і тэхніка.
- Лепехин, И. И., Румовский, С. Я., Озерецковский, Н. Я., Фонвизин, Д. И., Державин, Г. Р., & Болтин, И. Н. (Red.). (1794). *Словарь Академии Российской* [САР] (Сз. 6). Императорская Академия Наук.
- Мацкевіч, Ю. Ф. (Red.). (1984). *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе награнічча* [СБГПЗБ] (Т. 4). Навука і тэхніка.
- Мишкинене, Г. (2014). О текстологии рукописных Kitabов литовских татар: погребальный обряд (на материале рукописных источников). W Н. Морозова & М. Чистякова (Red.), *Славянская письменность Великого Княжества Литовского: Характерные черты и специфические особенности* (ss. 301–325). Институт литовского языка.
- Сорокин, Ю. С. (Red.). (1984–). *Словарь русского языка XVIII в.* [СлРЯ XVIII] (Т. 1–). Наука, Ленинградское отделение / Санкт-Петербургское отделение.
- Срезневский, И. И. (1912). *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам* (Т. 3). Издание Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук.
- Трубачев, О. Н., & Журавлев, А. Ф. (1963–). *Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд* [ЭССЯ] (Т. 1–). Наука.
- Цейтлин, Р. М. (1986). *Лексика древнеболгарских рукописей X–XI вв.* Издательство Болгарской академии наук.
- Цыхун, Г. А. (2016). Сляды беларускамоўнага субстрату ў тэфірах, створаных на тэрыторыі былога ВКЛ. W М. Krajewska, J. Kulwicka-Kamińska,

& A. Szulc (Red.), *Święte księgi judaizmu, chrześcijaństwa i islamu w słowiańskim kręgu kulturowym: Prace dedykowane Profesorowi Czesławowi Łapiczowi: T. 1. Księgi wyznawców islamu: Kitabistyka* (ss. 161–168). Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Bibliography (Transliteration)

- Barkhudarov, S. G., Bogatova, G. A., Krivko, R. N., & Filin, F. P. (Eds.). (1975–). *Slovar' russkogo iazyka XI–XVII vv.* [SIRIA XI–XVII] (Vols. 1–). Nauka.
- Blagova, È., Večerka, R., & TSeitlin, R. M. (Eds.). (1994). *Staroslavianskii slovar' (po rukopisiam X–XI vekov)* [SS]. Russkii iazyk.
- Brückner, A. (1985). *Słownik etymologiczny języka polskiego* (4th ed.). Wiedza Powszechna.
- Elektroniczny korpus tekstów polskich z XVII i XVIII w. (do 1772 r.)* [KorBa]. (n.d.). <https://korba.edu.pl>
- Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku* [ESJP]. (n.d.). <https://sxvii.pl/#>
- Hrynchyshyn, D., & Chikalo, M. (Eds.). (1994–). *Slovnynk ukrains'koi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.* [SIUM XVI–I pol. XVII st.] (Vols. 1–). Instytut ukraińoznawstwa im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy.
- Kryvitski, A. A. (Ed.). (1987). *Turaŭski sloŭnik*. Navuka i tэхhnika.
- Kulwicka-Kamińska, J., & Łapicz, C. (Eds.). (2022). *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego: XVI-wieczny przekład Koranu na język polski: Wydanie krytyczne zabytku polskiej kultury narodowej* (Vols. 1–3). Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Lepekhin, I. I., Rumovskii, S. IA., Ozeretskovskii, N. IA., Fonvizin, D. I., Derzhavin, G. R., & Boltin, I. N. (Eds.). (1794). *Slovar' Akademii Rossiiskoi* [SAR] (Pt. 6). Imperatorskaia Akademiia Nauk.
- Matskevich, IU. F. (Ed.). (1984). *Sloŭnik belaruskikh havorak paŭnochna-zakhodniaŭ Belarusi i iae pahranichcha* [SBHPZB] (Vol. 4). Navuka i tэхhnika.
- Mayenowa, M. R., Peplowski, F., Mrowcewicz, K., Potoniec, P., Wilczewska, L., & Woronczakowa, L. (Eds.). (1966–). *Słownik polszczyzny XVI wieku* [SP XVI] (Vols. 1–). Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk.
- Mishkinene, G. (2014). O tekstologii rukopisnykh kitabov litovskikh tatar: Pogrebal'nyi obriad (na materiale rukopisnykh istochnikov). In N. Morozova & M. Chistiakova (Eds.), *Slavianskaia pis'mennost' Velikogo Kniazhestva Litovskogo: Kharakternye cherty i spetsificheskie osobennosti* (pp. 301–325). Institut litovskogo iazyka.

- Sorokin, Iu. S. (Ed.). (1984–). *Slovar' russkogo iazyka XVIII v.* [SIRIA XVIII] (Vols. 1–). Nauka, Leningradskoe otdelenie / Sankt-Peterburgskoe otdelenie.
- Sreznevskii, I. I. (1912). *Materialy dlia slovaria drevnerusskogo iazyka po pis'mennym pamiatnikam* (Vol. 3). Izdanie Otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti Imperatorskoï akademii nauk.
- Trubachev, O. N., & Zhuravlev, A. F. (1963–). *Ėtimologicheskii slovar' slavianskikh iazykov: Praslavianskii leksicheskii fond* [ĖSSIA] (Vols. 1–). Nauka.
- TSeitlin, R. M. (1986). *Leksika drevnebolgarskikh rukopisei X–XI vv.* Izdatel'stvo Bolgarskoï akademii nauk.
- Tsykhun, H. A. (2016). Sliady belaruskamoŭnaha substratu ŭ tefsirakh, stvoranykh na terytoryi byloha VKL. In M. Krajewska, J. Kulwicka-Kamińska, & A. Szulc (Eds.), *Święte księgi judaizmu, chrześcijaństwa i islamu w słowiańskim kręgu kulturowym: Prace dedykowane Profesorowi Czesławowi Łapiczowi: Vol. 1. Księgi wyznawców islamu: Kitabistyka* (pp. 161–168). Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Varlyha, A. (1970). *Krajovy sloŭnik Łahojščyny*. Zaranka.
- Zdanowicz, A., Bohusz Szyszko, M., Filipowicz, J., Tomaszewicz, W., Czepiełński, F., Korotyński, W., & Trentowski, B. (Eds.). (1861). *Słownik języka polskiego* [SWił] (Vols. 1–2). Wydany staraniem i kosztem Maurycego Orgelbranda.
- ZHuraŭski, A., & Bulyka, A. (Eds.). (1982–2017). *Histaryчны sloŭnik belaruskaj movy* [HSBM] (Vols. 1–37). Navuka i tэхnika; Belaruskaja navuka.

The Influence of Church Slavonic Texts on the Arabographic Works of Lithuanian Tatars

Summary

In texts by Lithuanian Tatars, lexemes originating from East Slavic languages do not always have folk origins, but may belong to the book language, primarily Church Slavonic. This is evidenced by both their semantics (abstract concepts, designations of foreign realities, religious vocabulary, etc.) and dictionary entries. Such elements can also be identified on the basis of characteristic features at the word-formation and phonetic levels. The article is devoted to the influence of Church Slavonic on the first translation of the Quran into Slavic languages – the tafsir of Lithuanian Tatars.

Keywords: Lithuanian Tatars; Slavic languages; Church Slavonic; tafsir; translation of the Quran

Wpływ tekstów cerkiewnosłowiańskich na twórczość arabograficzną Tatarów litewskich

Streszczenie

Leksemy w tekstach Tatarów litewskich pochodzące z języków wschodniosłowiańskich nie zawsze mają pochodzenie ludowe, lecz mogą należeć do języka książkowego, przede wszystkim cerkiewnosłowiańskiego. Świadczy o tym zarówno ich semantyka (pojęcia abstrakcyjne, określenia obcych rzeczywistości, słownictwo religijne itd.), jak i zapisy słownikowe. Elementy takie można również zidentyfikować na podstawie charakterystycznych cech na poziomie słowotwórczym i fonetycznym. Artykuł poświęcony jest wpływowi języka cerkiewnosłowiańskiego na pierwsze tłumaczenie Koranu na języki słowiańskie – tefsir Tatarów litewskich.

Słowa kluczowe: Tatarzy litewscy; języki słowiańskie; język cerkiewnosłowiański; tefsir; tłumaczenie Koranu

Влияние церковнославянских текстов на арабографическое творчество литовских татар

Резюме

Лексемы, попадающие в тексты литовских татар из восточнославянских языков, не всегда имеют народное происхождение, а могут принадлежать к книжному языку, прежде всего церковнославянскому. Это становится ясным как из семантики таких слов (абстрактные понятия, обозначения чужих реалий, религиозная лексика и т. д.), так и из их словарной фиксации. Подобные элементы можно также опознать по характерным чертам на словообразовательном и фонетическом уровне. Статья посвящена церковнославянскому влиянию на первый перевод Корана на славянские языки – тefsир литовских татар.

Ключевые слова: литовские татары; славянские языки; церковнославянский язык; тefsир; перевод Корана

Joanna Kulwicka-Kamińska

Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

Joanna.Kulwicka-Kaminska@umk.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8566-9181>

Czesław Łapicz

Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

lapicz@umk.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8878-8087>

Z metodologii datowania rękopisów Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego

Badacze tatarskich rękopisów napotykać liczne trudności związane z ich chronologizacją. W metodologii badań kitabistycznych konieczne jest bowiem uwzględnianie co najmniej trzech aspektów:

1. Datowania początków tatarskich manuskryptów, czyli czasu powstania protografów, co wiąże się z wyjaśnianiem genezy tego piśmiennictwa oraz poszukiwaniem odpowiedzi na pytanie o język pierwszych przekładów słowiańskich: czy był nim język polski, czy białoruski?

2. Datowania poszczególnych zachowanych do dzisiaj manuskryptów. Sprowadza się to głównie do ustalenia daty sporządzenia konkretnych rękopiśmiennych kopii, gdyż wszystkie znane tatarskie rękopisy są kopiami wcześniejszych podstaw źródłowych, sięgających zapewne aż do zaginionych protografów. Tworzą one swoiste łańcuchy powiązań ze sobą genetycznie odpisów.

3. Datowania poszczególnych jednostek treściowych wchodzących w skład dostępnych dziś rękopiśmiennych zabytków. Chodzi m.in. o to, że w datowaniu konkretnego rękopisu trzeba też uwzględnić fakt, iż nierzadko w jednej księdze jest kilka intrologatorskich składek tekstowych o różnych charakterach pisma, czyli pisanych przez kilku różnych kopistów¹; składki te mogły powstawać w różnym czasie i w różnych miejscach².

¹ Przykładowo, w kitabie Milkamanowicza wyróżniono trzy style pisarskie (za Łapicz, 1986).

² Dobrym tego przykładem jest np. historia badania tzw. Kitabu Łuckiewicza (por. Miśkinienė, 2009).

Ustalenie następstwa i zależności zachowanych rękopisów na osi czasowej: podstawa (lub podstawy) kopiowania → kopia (lub kopie) jest niezwykle trudne, niekiedy wręcz niemożliwe. Wiąże się z tym także nieostry podział na typy i rodzaje piśmiennictwa Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej: WKŁ), gdyż identyczne jednostki treściowe mogą być obecne zarówno np. w tefsirach, kitabach, jak i w chamaïlach³. Świadomość tych faktów istnieje od badań i ustaleń Antona K. Antonowicza, prekursora współczesnej kitabistyki, który wykazał, że czas utworzenia konkretnej kopii niekoniecznie jest tożsamy z czasem powstania zawartych w niej składowych jednostek treściowych (Антонович, 1968).

Niezależnie jednak od wielu trudności kitabiści dokonują bądź pewnego, bądź przynajmniej hipotetycznego lub przybliżonego datowania rękopisów, opierając swe wnioski na różnych kryteriach. Dokonamy zatem krótkiego przeglądu najważniejszych kryteriów, metod i sposobów chronologizacji tatarskich rękopisów.

Historia islamu w WKŁ a datowanie piśmiennictwa

Można przyjąć, że islam na ziemiach bałtycko-słowiańskich istnieje już od siedmiu wieków. Fakt ten trzeba uwzględnić, zadając pytanie o czas i przyczyny powstania tatarskich rękopisów, których prototypy wprawdzie zaginęły, ale przetrwały liczne ich kopie. Antonowicz twierdził, że stało się to nie później niż do połowy XVI wieku: „[...] можно думать, что и первые белорусские тексты возникли не позже середины 16 в.” (Антонович, 1968, ss. 11–12). Według badacza tłumaczy się to sytuacją socjolingwistyczną w WKŁ. Jednak żaden z rękopisów z pierwszej połowy XVI wieku – ani w ogóle z wieku XVI – nie zachował się do naszych czasów. Późniejsze badania historyczno-filologiczne pozwoliły realnie przesunąć czas początków piśmiennictwa Tatarów WKŁ na drugą połowę XVI lub nawet na początek XVII wieku (Łapicz, 1986, ss. 39–60). W naszych rozważaniach dotyczących metod chronologizacji piśmiennictwa Tatarów WKŁ te właśnie ustalenia przyjmujemy jako czasowy punkt odniesienia dla jego początków i genezy.

³ Tefsiry – rękopisy zawierające przekład Koranu na polszczyznę północnokresową z elementami komentarza, zapisane alfabetem arabskim; kitaby – księgi o różnej objętości i treści, zwykle o charakterze religijnym; chamaïły – najpopularniejszy rodzaj tatarskiego piśmiennictwa, klasyfikowany jako modlitewniki.

Język rękopisów

Cechą charakterystyczną języka rękopisów religijnych Tatarów WKL jest jego złożoność chronologiczna. Ponieważ czas powstania zaginionych protografów nie jest tożsamy z czasem powstania ich zróżnicowanych treściowo i formalnie kopii (wieki XVII–XX), konkretne rękopisy, zależnie od czasu ich rzeczywistego zaistnienia oraz zawartości, zwykle kumulują cechy i fakty z różnych okresów historii języka polskiego i białoruskiego, tak jak z różnych okresów mogą pochodzić poszczególne skopiowane jednostki treściowe tworzące konkretny manuskrypt. Dlatego np. zabytki z XIX czy XX wieku mogą zawierać fakty językowe sięgające nawet wieku XVI, które w łańcuchu odpisów były przenoszone do kolejnych kopii. Świadomość tej właśnie specyfiki piśmiennictwa muzułmanów WKL jest szczególnie ważna, pozwala bowiem – na podstawie czasowego umiejscowienia konkretnych cech językowych w historii języków białoruskiego i polskiego – wnioskować o czasie (i miejscu) powstania nie tylko oryginałów, ale także zróżnicowanych czasowo kopii.

Kolofony

Kolofony w zasadzie zawierają najbardziej wiarygodny przekaz o dacie sporządzenia rękopisu, miejscu oraz o autorach i/lub kopistach. Zwykle data ta odnosi się do roku, miesiąca i dnia ukończenia kopii, choć skądinąd wiadomo, że benedyktyńska praca nad konkretnym rękopisem, zwłaszcza nad tefsirem, mogła trwać miesiące i lata. Niekiedy kopista podawał daty pracy nad konkretnym rękopisem „od...[rozpoczęcia] – do....[zakończenia]”. Informacja zawarta w kolofonie bywa bardzo konkretna i precyzyjna, np. w kitabie Eljasiewicza podana data powstania rękopisu 5 czerwca 1206 h. odpowiada dacie dziennej ery chrześcijańskiej 29 stycznia 1792 roku. Oryginalne rozwiązanie mamy np. w tefsirze z Olity, w którym kolofon zawiera dwie daty: „Od narodzenia Jsi Proroka 1723. roku Dopifany ten Sty Tieffjyr, a Poprawiony przez Jbrahima Januszewskiego Jmama Winkfznupskiego 1836. roku Dnia 12./24. Sierpnia czyli auguſta w Winkfznupiach oraz temu Lat 113 od napisania poprawiony” (Kulwicka-Kamińska & Łapicz, 2022, ss. 1022–1023). Jeden kolofon odnosi się do rzeczywistego kopisty, natomiast drugi sporządził późniejszy korektor rękopisu, tworząc wtórny kolofon dopiero w 1836 roku, a więc 113 lat po pierwszym. Niestety, w zachowanych rękopisach muzułmanów WKL

nie zawsze kolofon zawierający nazwisko autora lub kopisty, datę i miejsce powstania manuskryptu został sporządzony. Jego brak niekiedy wynika także z faktu, że kolofony zwykle umieszczano na początkowych lub końcowych kartach oprawionych rękopisów; w procesie użytkowania karty te najszybciej były zacytywane lub tracone. Tam, gdzie taka nota (lub glosa) informacyjna została sporządzona i przetrwała, zwykle rękopis jest datowany precyzyjnie według używanych w WKL kalendarzy: juliańskiego, gregoriańskiego i/lub muzułmańskiego. Data podana w kalendarzu muzułmańskim (rok hidżry) może być przeliczona na datę kalendarza europejskiego; jest to możliwe (z dokładnością do jednego roku) na podstawie odpowiedniego wzoru $[R = H - (H : 33) + 621]^4$ lub przy wykorzystaniu specjalistycznych tabel przeliczeniowych.

Kolofony zwykle odnoszą się do całego rękopisu. Najczęściej były sporządzane w języku polskim (północnokresowym), a także w białoruskim oraz – rzadko – w rosyjskim, alfabetem arabskim, łacińskim i cyrylicą. Zdarzają się jednak także kolofony arabskie, tureckie, a nawet arabsko-tureckie.

Glosy

Źródło bogatych informacji o autorach (kopistach) rękopisu, właścicielach, o dacie i kosztach sporządzenia lub nabycia oraz o miejscu przechowywania manuskryptu mogą stanowić pozatekstowe (zewnątrzne) zapiski (glosy) prywatne, kronikarsko-rodzinne, okazjonalne, donacyjne, właścicielskie; często zawierają one zapisy dat rodzinnych wydarzeń: narodzin, śmierci, ślubów itp. Czyniono je na wolnych stronach, także wewnętrznych okładkach ksiąg, które zapewne traktowano jako dostępny i trwały materiał kronikarski. Podane w tych zapiskach daty wydarzeń, ich miejsca i uczestnicy dokumentują zarazem istnienie rękopisu przed datą sporządzenia pozatekstowej notatki oraz wskazują ich właściciela. Nierzadko autorami glos było kilku kolejnych właścicieli rękopisów, dlatego zapiski mogły być sporządzane w różnym czasie, w różnych językach i alfabetach. W glosach są ślady nie tylko dużej rangi wyznaniowej ksiąg, ale

⁴ Objaśnienie wzoru: R jest datą kalendarza europejskiego, H – datą kalendarza muzułmańskiego (hidżry), zaś liczba 33 wyraża liczbę lat księżycowych, w czasie których kalendarz muzułmański wyprzedza chrześcijański o jeden pełny rok (Bielawski, 1971, s. 268).

także ich wartości materialnej, gdyż niekiedy na zakup lub zamówienie kopii księgi składała się cała gmina muzułmańska.

Znaki wodne (filigrany)

Pozwalają ustalić datę (rok) produkcji papieru, tzn. taką, przed którą rękopis nie mógł powstać⁵. Natomiast po tej dacie jako czas sporządzenia kopii może być brany pod uwagę względnie szeroki zakres czasowy. Przykładem tego jest choćby datowanie chamaïlu z Lipska. Do lat ostatnich powielane było domniemanie, że powstał on na przełomie XVI i XVII wieku i uznawano go za najstarszy znany, choć bezpośrednio nie-datowany, rękopis Tatarów WKL. Przeprowadzone przed kilku laty przez Michaïła Tarełkę badania filigranów tego zabytku wykazały, że rękopis powstał jednak nie wcześniej niż w drugiej połowie XVII wieku, gdyż filigrany datują papier na lata 1640–1693 (Тарелка, 2016, ss. 49–59). Tym samym chamaïl z Lipska nie jest najstarszym zachowanym rękopisem Tatarów WKL.

Zmienność grafii i ortografii

Przy braku kolofonu współcześni badacze tych zabytków muszą posilkować się kryteriami pomocniczymi, które pozwalają na mniej lub bardziej dokładne, względne lub bezwzględne datowanie rękopisu. Na przykład na podstawie porównania charakteru pisma (ustalenie cech grafologicznych) oraz specyfiki grafii i ortografii niektórych rękopisów możliwe jest bądź potwierdzenie, bądź wykluczenie jednego i tego samego autorstwa porównywanych rękopisów, a tym samym wnioskowanie o ich powstaniu w zbliżonym lub odległym czasie.

Teksty tłumaczone głównie z arabskiego i tureckiego na języki słowiańskie, białoruski i/lub polski, zapisywano specjalnie przystosowanym alfabetem arabskim. System graficzny temu służący ulegał ewolucji w czasie, kopiści starali się bowiem doskonalić i porządkować sposób zapisu. Wprowadzali więc w tym celu nowe znaki, lepiej przystosowane do słowiańskiej fonetyki, która przecież także ewoluowała. Dzięki temu

⁵ Filigrany można identyfikować na podstawie specjalistycznych katalogów (np. Laucevičius, 1967; Siniarska-Czaplicka, 1983).

zmiennosc grafii jest jednym ze wskaźników czasu powstania rękopisu, co znaczy, że czas i rodzaj tych zmian ma znaczenie przy ich chronologizacji. Antonowicz wykazał na przykład, że w rękopisach z XVII–XVIII wieku nie odróżniano (z nielicznymi wyjątkami) graficznie fonemów [o] oraz [u], zapisując je tym samym grafemem arabskim *dammq* lub *wāwem* z *dammq*. W rękopisach z wieków XIX–XX ich rozróżnianie było już konsekwentne, gdyż do zapisu fonemu [o] wprowadzono nowy grafem, *wāw* z *fathq*. Ta zmiennosc grafii jest widoczna np. w tefsirze z Olity; rękopis ten powstał wprawdzie w roku 1723, lecz 113 lat później był poprawiany i uzupełniany, dlatego widać w nim jak w laboratorium ewolucję grafii: w tekście pierwotnym nie odróżniano w zapisie [u] od [o], natomiast w tekście późniejszym graficzne rozróżnienie tych fonemów jest już konsekwentne. Trzeba jednak zauważyć, że ta innowacja graficzna nie mogła zaistnieć w wyniku spontanicznej, doraźnej decyzji autora lub kopysty; przestawianie się na nową formę zapisu było raczej procesem rozłożonym w czasie. Dokumentuje to np. grafia kitabu Mikamanowicza (1782–1783), w którym tradycyjne graficzne utożsamianie fonemów [o] i [u] jest jeszcze niemal równie częste, jak innowacyjne ich odróżnianie w zapisie. Nowe fakty graficzne mają związek z ewolucją języków białoruskiego i polskiego, zwłaszcza z kształtowaniem się polszczyzny północnokresowej na substracie białoruskim.

Inne metody datowania

Przy datowaniu rękopisów Tatarów WKL kitabiści posilkują się także innymi metodami. Na przykład niekiedy właściwie zinterpretowane sygnały zawarte w narracji zabytku pozwalają ustalić bądź ścisły, bądź przybliżony czas powstania konkretnej kopii. Taką precyzyjną wskazówką dotyczącą czasu powstania kitabu Milkamanowicza okazał się wpleciony w tekst narracji fragment: „teraz jest rok tysiąc sto dziewięćdziesiąty siódmy” hidżry; od tej daty kopista przeliczył daty przyszłych apokaliptycznych wydarzeń zapowiedzianych szejchowi Ahmedowi przez proroka Muhammada w tzw. trzecim objawieniu (*wiesyjecie*). Przeliczenie tej daty na kalendarz europejski według podanego wcześniej wzoru wykazało, że owo „teraz” jest rokiem 1781. Jednak wymieniony w tekście rok 1197 h., który dla autora był „teraz”, rozpoczął się dokładnie 6 grudnia 1782 r. ch., można więc twierdzić, że rękopis powstał w latach 1782/83, co zresztą potwierdziły uwzględnione w badaniach inne kryteria, np. cechy

grafii i ortografii, dane językowe, świadectwo właściciela itp. (Jankowski & Łapicz, 2000, ss. 11–13; Łapicz, 1986, ss. 74–82).

Przy datowaniu rękopisu bierze się pod uwagę również cechy paleograficzne oraz kodykologiczne. Jako ostatni przykład przywołamy nasze próby identyfikacji tzw. tefsiru z Grodna, będącego *de facto* retransliterowanym na alfabet arabski i przetworzonym na tradycyjny tefsir polskim przekładem Koranu drukowanym w 1858 roku w Warszawie pod nazwiskiem Jana Murzy Tarak-Buczackiego. W literaturze przedmiotu brak jakichkolwiek informacji o rękopisie grodzieńskim, o jego pochodzeniu, autorze itp. Okazało się jednak, że typ jego oprawy prowadzi do kolekcji rękopisów muzułmańskiej parafii w Słonimiu na Białorusi, gdzie znajdują się inne rękopisy w identycznych oprawach.

Przyjęte i wyszczególnione przez nas kryteria pokazują, jak trudne jest datowanie tatarskich rękopisów. Przy podejmowaniu prób ich chronologizacji należy bowiem brać pod uwagę większość z tych przesłanek, jeśli nie wszystkie.

Bibliografia

- Bielawski, J. (1971). *Mały słownik kultury świata arabskiego*. Wiedza Powszechna.
- Jankowski, H., & Łapicz, C. (Tłum. & Oprac.). (2000). *Klucz do rajy: Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku*. Dialog.
- Kulwicka-Kamińska, J., & Łapicz, C. (2022). *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego: XVI-wieczny przekład Koranu na język polski. Wydanie krytyczne zabytku polskiej kultury narodowej. T. 3: Transliteracja*. Wydawnictwo Naukowe UMK.
- Laucevičius, E. (1967). *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.* Leidykla „Mintis”.
- Łapicz, C. (1986). *Kitab Tatarów litewsko-polskich (paleografia, grafia, język)*. Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Miškinienė, G. (Ed.). (2009). *Ivano Luckevičiaus kitabas – Lietuvos totorių kultūros paminklas / Китаб Ивана Луцкевича – памятник народной культуры литовских татар*. Lietuvių kalbos institutas.
- Siniarska-Czaplicka, J. (1983). *Katalog filigranów czerpalni Rzeczypospolitej zebrany z papieru druków tłoczonych w latach 1500–1800*. Stowarzyszenie Inżynierów i Techników Przemysłu Papierniczego.
- Антонович, А. К. (1968). *Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система*. Министерство высшего и среднего специального образования Литовской ССР.

Тарэлка, М. У. (2016). Лейпцыгскі канвалют — беларускататарскі рукапіс XVII стагоддзя (кадыкалагічнае апісанне). *Здабыткі*, 19, 49–59.

Bibliography (Transliteration)

- Antonovich, A. K. (1968). *Belorusskie teksty, pisannye arabskim pis'mom, i ikh grafiko-orfograficheskaja sistema*. Ministerstvo vysshego i srednego spetsial'nogo obrazovaniia Litovskoï SSR.
- Bielawski, J. (1971). *Mały słownik kultury świata arabskiego*. Wiedza Powszechna.
- Jankowski, H., & Łapicz, C. (Trans. & Eds.). (2000). *Klucz do raju: Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku*. Dialog.
- Kulwicka-Kamińska, J., & Łapicz, C. (2022). *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego: XVI-wieczny przekład Koranu na język polski: Wydanie krytyczne zabytku polskiej kultury narodowej. Vol. 3: Transliteracja*. Wydawnictwo Naukowe UMK.
- Łapicz, C. (1986). *Kitab Tatarów litewsko-polskich (paleografia, grafia, język)*. Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Laucevičius, E. (1967). *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.* Leidykla "Mintis".
- Miškinienė, G. (Ed.). (2009). *Ivano Luckevičiaus kitabas – Lietuvos totorių kultūros paminklas / Kitab Ivana Lutskevicha – pamiatnik narodnoï kul'tury litovskikh tatar*. Lietuvių kalbos institutas.
- Siniarska-Czaplicka, J. (1983). *Katalog filigranów czerpalni Rzeczypospolitej zebrany z papieru druków tłoczonych w latach 1500–1800*. Stowarzyszenie Inżynierów i Techników Przemysłu Papierniczego.
- Tarëłka, M. U. (2016). Лейпсыгскі канваліут – беларускататарскі рукапіс XVII стагоддзя (кадыкалагічнае апісанне). *Здабыткі*, 19, 49–59.

On the Methodology of Dating the Manuscripts of the Tatars of the Grand Duchy of Lithuania

Summary

This article is devoted to the chronological classification of the manuscripts of the Tatars – Muslims of the former Grand Duchy of Lithuania. As discussed, the following temporal markers should be taken into account: the date of the creation of the protograph(s), the date of the exemplar used for copying a given manuscript and the date of the later copy itself, as well as the chronology of the individual textual units contained in extant monuments, particularly tefsirs, kitabs and chamails.

The exemplar used for copying may in fact comprise several earlier manuscripts, produced at different times and in different locations, by different authors (copyists) with varying degrees of religious competence and distinct scribal preferences. As a result, successive copies may accumulate and simultaneously document linguistic features that differ both temporally and geographically.

Keywords: Tatars of the former Grand Duchy of Lithuania; kitabistics; manuscript dating methodology; graphy and orthography; glosses

Z metodologii datowania rękopisów Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego

Streszczenie

Artykuł poświęcono chronologizacji rękopisów Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ustalono, że w tym przypadku należy brać pod uwagę następujące daty: czas powstania protografów, czas powstania podstawy do kopiowania konkretnego zabytku oraz czas powstania późniejszej kopii, a także jednostki treściowe wchodzące w skład aktualnie dostępnych poszczególnych zabytków, zwłaszcza tefsirów, kitabów i chamailów. Co więcej, podstawą kopii może być nawet kilka wcześniejszych rękopisów, pochodzących z różnych czasów i miejsc, sporządzonych przez różnych autorów (kopistów) o różnych kompetencjach religijnych i preferencjach pisarskich. Z tej przyczyny kolejne kopie mogą kumulować i jednocześnie dokumentować fakty językowe różniące się pod względem czasowym i przestrzennym.

Słowa kluczowe: Tatarzy byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego; kitabistyka; metodologia datowania rękopisów; grafia i ortografia; glosy

К вопросу о методологии датирования рукописей татар Великого княжества Литовского

Резюме

Статья посвящена хронологии рукописей татар-мусульман бывшего Великого княжества Литовского. Установлено, что в этом случае следует учитывать следующие даты: время создания протографов, время создания основы для копирования конкретного памятника и время создания более поздней копии, а также содержательных элементов, входящих в состав доступных в настоящее время отдельных памятников, особенно тefsиров, kitabов и хамаилов. При

этом основой для копирования могут быть даже несколько более ранних рукописей разного времени и места создания, составленные разными авторами (переписчиками) с различной религиозной компетенцией и писательскими предпочтениями. Поэтому очередные копии могут накапливать и в то же самое время документировать языковые факты, отличающиеся во временном и пространственном аспектах.

Ключевые слова: татары бывшего Великого княжества Литовского; китабистика; методология датировки рукописей; графика и орфография; голоса

Halina Kurek

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

halina.kurek@uj.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9578-7293>

Polska fleksja nominalna XXI wieku – przyczyny, mechanizmy i skutki rozpadania się systemu przypadkowego (na przykładzie rzeczownika)

W języku polskim termin *fleksja nominalna* odnosi się do klasy wyrazów, które podlegają deklinacji, a więc: rzeczowników, przymiotników, liczebników oraz zaimków (Kowalik, 2024, s. 97). Spośród funkcji gramatycznych, które kumulują one w swych końcówkach fleksyjnych, najważniejsze jest wyrażanie „gramatycznej kategorii przypadku” (Laskowski, 1978a, s. 169; Kurek, 2019, s. 43). Jest to kategoria o funkcji tekstowej służąca „do sygnalizowania relacji, jakie zachodzą między członami wypowiedzenia” (Kowalik, 2024, s. 97). Z formalnego punktu widzenia wyróżnia się dwie grupy form przypadkowych: 1) syntetyczne – identyfikujące przypadek za pomocą końcówki fleksyjnej oraz 2) analityczne, w których poza końcówką fleksyjną wykładnikiem przypadku jest także przyimek (Kowalik, 2024, ss. 97).

Do czasów powojennych polska fleksja imienna wykazywała względną stabilność (Bajerowa, 1978, ss. 13–25). Tendencje innowacyjne, ograniczające odmiennność wyrazów, zaczęły się w niej pojawiać dopiero w trzecim ćwierćwieczu XX wieku i objęły głównie nazwy własne – antroponimy i toponimy (Grybosiowa, 1981, s. 141). Bardzo szybkie i głębokie zmiany w polskiej fleksji obserwować można natomiast od przełomu XX i XXI wieku. Nasiliła się wtedy skłonność „do rozszerzania się zakresu nieodmienności wyrazów” (Satkiewicz, 2001, s. 99) oraz tendencja, utrwalająca się w uzusie społecznym, „do częściowego eliminowania odmiany nominalnej” (Handke, 1994, s. 41; Kurek, 2019, s. 37).

Procesy odchodzenia od deklinacji, określane też mianem nominatywizacji, zmierzają do zastąpienia form przypadkowych wyrazów końcówkami mianownika jako ich neutralnego, nienacechowanego i hierarchicznie

najważniejszego reprezentanta. Mają charakter pozajęzykowy i wiążą się ze zmianami politycznymi oraz społeczno-ekonomicznymi, jakie nastąpiły w Polsce po roku 1989 oraz z wszechobecną globalizacją i amerykanizacją języka polskiego. W niniejszym artykule do ich opisu posłużył mi *polski język codzienny* przełomu XX i XXI wieku, stanowiący ostatnią fazę rozwoju polszczyzny, którą zapoczątkował okres transformacji ustrojowej po roku 1989. Według Kwiryny Handke *polski język codzienny*¹ to wypowiedzi mówione, zapisane lub mówiono-pisane „w znacznej mierze o charakterze publicznym [pojawiające się – uzup. H.K.] w konkretnych sytuacjach i kontekstach [...] głównie w mediach” (Handke, 2008, s. 273). Materiałem badawczym wykorzystanym w niniejszej pracy była więc zarówno polszczyzna zapisana, jak i mówiona, oficjalna i potoczna, obejmująca różne gatunki tekstów (por. Kurek, 2019).

Ograniczanie fleksyjności języka polskiego widoczne jest we wszystkich częściach mowy odmieniających się przez przypadki, ale najłatwiej dostrzec je można w obrębie rzeczowników, czyli leksemów o największej frekwencji tekstowej, głównie w nazwach własnych, ale coraz częściej również w appellativach.

W polszczyźnie „przypadek [...] ma teoretycznie siedem wartości” (Kowalik, 2024, s. 97). Spośród nich przypadki gramatyczne: mianownik, dopełniacz i biernik w strukturze zdania prymarnie pełnią funkcję syntaktyczną, a przypadki konkretne: celownik, narzędnik i miejscownik – semantyczną.

Jedynym przypadkiem rzeczownika, który nie wchodzi w związki syntaktyczne z innymi składnikami wypowiedzenia i którego morfemy fleksyjne nie pełnią też funkcji semantycznej – jest wołacz. Nie dziwi więc, że w XXI wieku w polskiej fleksji nominalnej obserwować można kończący się już proces wypierania przez mianownik końcówek wołacza, ponieważ nie powoduje to żadnych zmian w systemie opozycji obu przypadków (Perlin, 2004, s. 177), por.:

- To ty akurat **Stanisława moja żona** uzupełniłaś moją wizję (Posiedzenie Komisji Etnolingwistyki, 12.2020);
- Szanowny Panie Prof. **Włodzimierz Kurek** (pismo urzędowe);
- **Wujek** | możesz mi podać wodę?²
- **Mama** | zamówię sobie pierogi.

¹ Termin *polshczyzna codzienna* wprowadzili: B. Dunaj, R. Przybylska i K. Sikora (Dunaj i in., 1999, s. 227), ale zakres jego użycia był bardzo szeroki.

² Pionowa kreska | oznacza krótką pauzę w mówieniu.

Tym samym XXI wiek to także początek funkcjonowania zmodyfikowanego mianownika, z przejętą od wołacza dodatkową funkcją – adresatywną, zwracania się i apelowania do odbiorcy (Kurek, 2021, s. 266).

Od przełomu wieków XX i XXI we fleksji polskiego rzeczownika błyskawicznie rozwija się też kolejne zjawisko – zastępowania końcówek dopełniacza końcówkami biernika. Jest to pośredni etap szerszego procesu zmierzającego ku nominatywizacji fleksji omawianego leksemu, ponieważ „w wielu sytuacjach i kontekstach mówiącym wystarczają formy mianowników” (Handke, 2008, s. 278). Jak każde następujące po sobie zmiany, zawsze przyczynowo powiązane, również ten proces miał już kilka faz. Początkowo biernik zaczął przejmować funkcję dopełniacza w konstrukcjach zaprzeczonych, por.:

- Nie szanuje się ani **martyrologię**, ani **statystykę** (TVP Info, 8.12.2015);
- Nie można dostarczyć **protokół** z 30 IX 2020 r. (poczta UJ, raport);
- To nie zniechęciło **te osoby** (TVN 24, *Fakty po południu*, 25.10.2021);
- Nie znaleźliście **te pieniądze** w Orlenie (Radio Zet, obrady Sejmu, 6.11.2023);
- Jeżeli **Pan Bóg** nie będzie w centrum naszego życia (msza św. *online*, klasztor jasnógórski, 2.06.2024).

W rezultacie doprowadziło to do wzrostu jego frekwencji i poszerzenia się zakresu występowania. Używanie końcówek biernika w dopełniaczu stopniowo się też automatyzowało. W efekcie wymusiło więc drugą fazę procesu, czyli nieuświadomianą zmianę rekcji czasowników – z dopełniaczowej na biernikową, przyporządkowując nadrzędny człon czasownikowy do podrzędnika (Kurek, 2021, s. 266), por.:

- Będą kapłani, którzy będą udzielać **komunię świętą** do ust (Polsat News, msza św., 7.06.2020);
- Trzeba stopniowo dolewać **sok z cytryny** (Kuchnia+, 7.03.2021);
- **Kasę** można używać tylko w warunkach sporadycznych (Canal+, *Daleko od miasta*, 18.04.2021).
- Między innymi używano **drony** (TVN 24, serwis informacyjny, 30.11.2023);
- Nie zawaham się skierować **ustawę** do Trybunału Konstytucyjnego (TVN, obrady Sejmu, przemówienie prezydenta RP, 13.11.2023);
- Dostarczają one **dobre owoce** (Internet, msza św. *online*, 27.04.2024).

Stopniowo biernik zaczął też przejmować funkcję dopełniacza częstokowego, przede wszystkim w grupach z czasownikiem, ale również z rzeczownikiem, por.:

- I zaciągnie ten front trochę **chłodniejsze powietrze** (Polsat, *Wydarzenia 24*, 2.11.2023);

- Kto będzie miał na tyle **odwagę** (TVN 24, *Kropka nad i*, 29.01.2021);
- Wczoraj kupiłam litr **mleko** (Zasłyszane, Sułkowice, 05.2024).

Na skutek znacznego zwiększenia się frekwencji końcówek biernikowych coraz częściej zaczęły one zawłaszczać funkcję dopełniacza również w określnikach adnominalnych grup imiennych typu: *zeszyt ucznia, budowa domu*, por.:

- Skontaktuj się z dostawcą **ten komputer**, aby uzyskać więcej info (Informacja o braku dostępu do pliku) (Kurek, 2021, s. 266);
- Postępowanie o orzeczenie **stan własności** (Mowa apelacyjna);
- Dzisiaj brak **zupa pomidorowa, surówka z białej** (Ogłoszenie w barze, Pomorze).

Rozwijający się proces objął też struktury składniowe typu: *przymek + grupa imienna* w dopełniaczu, której funkcję przejęła jednostka biernikowa, por.:

- Został podłączony **do respirator** (TVN 24, *Dzień po dniu*, 7.04.2020);
- Sprawdź długoterminową prognozę pogody **dla Myślenice** (Pogoda Onet, <https://pogoda.onet.pl>, 4.07.2024);
- Nowa wiadomość **od Jakość Kształcenia na UJ**.

Podczas masowego przejmowania końcówek dopełniacza przez biernik na zasadzie hiperpoprawności zdarzają się też zjawiska odwrotne, świadczące o ciągłym braku stabilizacji form obu przypadków, por.:

- Tutaj do wyboru mam **takiego długiego jaskra** (Canal+Domo, *Grunt to ogród*, 22.08.2021);
- Soczewica dodaje **takiego dodatkowego kopa** energii (Canal+Family, 6.11.2023);
- Jak to dziś tradycyjnie wypieka się **podlaskiego sękacza** (TVP 1, *Okrasa łamie przepisy*, 22.12.2023).

W tym miejscu można sobie jednak zadać pytanie, czy w wypadku synkretyzmu form fleksyjnych biernika i mianownika rzeczowników: 1) liczby pojedynczej rodzaju nijakiego i męskiego nieżywo-tnego oraz 2) liczby mnogiej rodzaju nijakiego, żeńskiego i męskiego żywo-tnego nieosobowego oraz męskiego nieżywo-tnego nie należałoby uznać, że przypadkiem, który przejmuje funkcję dopełniacza, jest mianownik, czyli neutralny i nienacechowany reprezentant danego rzeczownika, a biernik jest tylko pośrednim etapem procesu? Potwierdza to zresztą ogromna liczba przykładów, w których: 1) w miejscu końcówek dopełniacza nie wprowadzono form biernikowych, lecz mianownikowe, por.:

- W roli pana **marszałek** to już należy ważyć słowa (TVN 24, *Wstajesz i wiesz*, 6.03. 2019);
- Klub parlamentarny **Koalicja Obywatelska** (TVN 24, obrady Sejmu, 28.11.2023);
- Przypominamy o wizycie w Poradnia Onkologiczna **u Marta Weiss** (SMS, Centrum Medycyny Profilaktycznej, 2.07.2024);
- Przypominamy o wizycie w Pracownia USG **u Andrzej Kisiel** (SMS, Centrum Medycyny Profilaktycznej, 2.07.2024);

2) dopełniacz ewoluuje w kierunku struktur przyimkowych – *dla* + mianownik, por.:

- Badania lekarskie **dla pan Marian**;
- Nieodpłatne badanie słuchu **dla seniorzy** odbędzie się... (Przychodnia, Kraków);

a także 3) mianownik przejmuje funkcję końcówek biernikowych, por.:

- Proszę odebrać **gotowa kawa**;
- Zapraszamy **na kolacja pożegnalna**;
- W akademiku znowu spotkam **mój sąsiad**.

Zebrany materiał pokazuje, że poza wołaczem, dopełniaczem i biernikiem mianownik zawłaszcza też funkcję końcówek fleksyjnych miejscownika, por.:

- Zebranie odbędzie się w **Klub Urocz** (Ogłoszenie na klatce schodowej, Kraków, 2010);
- Przypominamy o wizycie w **Poradnia Onkologiczna** (SMS, Centrum Medycyny Profilaktycznej, 2.07.2024);
- Przypominamy o wizycie w **Pracownia USG** (SMS, Medycyny Profilaktycznej, 2.07.2024).
- Jesteśmy już w **Trzebinia**. – Powiedz mu | że zadzwonimy | jak już będziemy w **Balin** (Rozmowa w pociągu, 2024).

W odróżnieniu jednak od dopełniacza i biernika w miejscowniku dodatkowymi wykładnikami kategorii przypadku są zawsze przyimki i to one, pomimo mianownikowych form fleksyjnych, wyraźnie sygnalizują związki składniowe pomiędzy członami wypowiedzenia (Laskowski, 1978b, s. 266).

W XXI wieku wzrasta też frekwencja końcówek mianownikowych w celowniku i narzędniku, czyli przypadkach pełniących funkcję semantyczną, por.:

- Gratuluję **ojciec chrzestny** (Cel.) (TVP 1, *Jaka to melodia*, 17.06.2014);
- Jednocześnie informuję, że **pokrzywdzony** [...] istnieje możliwość wydania kserokopii dokumentów;

- Ponadto komisja konkursowa postanowiła przyznać wyróżnienie **Pani Anna Kurek** (Ogłoszenie wyników konkursu, 27.01.2022).

Wyrażnie widoczny jest również kolejny etap rozwoju analitycznych form celownikowych, zwłaszcza z przyimkiem *dla*. W miejscu konstrukcji: *daj to dla mamy, dobry wieczór dla państwa* (Kołodziejek, 2010, s. 162) funkcjonujących w polszczyźnie od lat siedemdziesiątych XX wieku (Handke, 2008, s. 279), w ostatnim czasie zaczęły się też pojawiać formy z końcówkami mianownika, por.:

- Jest potrzebny tylko **dla klienci indywidualni** (Centrum handlowe, Kraków);
- Oddaję książkę **dla Ola** (Notatka).

W ostatniej dekadzie zdecydowanie nasilił się także proces zawłaszczania przez mianownik końcówek narzędnika, choć na nieustabilizowane już formy tego przypadku pomagają też wskazywać przyimki podstawowe: *nad, za, przed, z, za* oraz wtórne: *między, pomiędzy* (Laskowski, 1978b, s. 266)³, por.:

- Na przestrzeni lat współpraca z „**Ruch Literacki**”, „**Teksty Drugie**”, „**Pamiętnik Literacki**”, **rocznik naukowy** „Przestrzenie Teorii”[...], **internetowe pismo** „Uni Gender”, **pismo** Wydziału Polonistyki „Wielogłos” (*Encyklopedia osobistości Rzeczypospolitej Polskiej VI*, 2020, s. 162);
- Że Bóg jest **ponad śmierć** (Polsat News, msza św., 12.04.2020);
- Myślę | że praca | którą ja wykonuję | jest **praca absorbująca** (TVP Rozrywka, *Szansa na sukces*, 31.08.2021);
- **Pomiędzy Kąty Wrocławskie a Pietrzychowice** (TVP Info, *Serwis*, 19.11.2023).

Podsumowując niniejsze rozważania, należałoby stwierdzić, że opisywane zjawisko rozpadania się polskiego systemu przypadkowego rzeczownika przybiera już charakter masowy, a ze względu na jego zakres, regularność i duże podobieństwo zmian w obrębie nazw własnych i wyrazów pospolitych fleksyjny typ polszczyzny w przyszłości prawdopodobnie zmierzać będzie ku typowi syntetyczno-analitycznemu.

³ Przyimki: *nad, za* i *przed* łączą się też z biernikiem, przyimek *z* – z dopełniaczem, *za* – z biernikiem oraz dopełniaczem, natomiast przyimki wtórne: *między* i *pomiędzy* – z biernikiem (Laskowski, 1978b, s. 266).

Bibliografia

- Bajerowa, I. (1978). Zmiany fleksyjne języka polskiego we współczesnym trzydziestolecu na tle zmian fleksyjnych języka dawniejszego (XVIII w., XIX w.). *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 35, 13–25.
- Dunaj, B., Przybylska, R., & Sikora, K. (1999). Język na co dzień. W W. Pisarek (Red.), *Polszczyzna 2000: Oędzie o stanie języka na przełomie tysiącleci* (ss. 227–251). Ośrodek Badań Prasoznawczych, Uniwersytet Jagielloński.
- Grybosiowa, A. (1981). Norma i uzus w powojennej fleksji nazw własnych. *Studia Polonistyczne*, 9, 141–148.
- Handke, K. (1994). Przyczyny ograniczania fleksji nominalnej we współczesnej polszczyźnie. W E. Wrocławska (Red.), *Uwarunkowania i przyczyny zmian językowych* (ss. 41–48). Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk (Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy).
- Handke, K. (2008). *Socjologia języka*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kołodziejek, E. (2010). *Walczymy z bykami: Poradnik językowy PWN*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kowalik, K. (2024). Fleksja. W M. Grochowski (Red.), *Przewodnik językowo-encyklopedyczny po gramatyce semantycznej języka polskiego w ujęciu historycznym: T. 1. Artykuły problemowe* (ss. 89–130). Instytut Języka Polskiego PAN.
- Kurek, H. (2019). *Przemiany fleksji nominalnej w polszczyźnie przełomu wieków XX i XXI (na przykładzie imion i nazwisk oraz appellativów)*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kurek, H. (2021). Fleksja nominalna współczesnej polszczyzny – upraszczanie się czy początki rozpadu systemu przypadkowego? *Prace Językoznawcze*, 23(2), 263–271. <https://doi.org/10.31648/pj.6590>
- Laskowski, R. (1978a). Kumulacja funkcji gramatycznych. W S. Urbańczyk (Red.), *Encyklopedia wiedzy o języku polskim* (s. 169). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Laskowski, R. (1978b). Przyimek. W S. Urbańczyk (Red.), *Encyklopedia wiedzy o języku polskim* (ss. 265–266). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Perlin, J. (2004). *Metodologia językoznawstwa diachronicznego*. Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Satkiewicz, H. (2001). Rozwój fleksji w polszczyźnie XX wieku. W S. Dubisz & S. Gajda (Red.), *Polszczyzna XX wieku: Ewolucja i perspektywy rozwoju* (ss. 95–101). Dom Wydawniczy ELIPSA.

Polish Nominal Inflection of the Twenty-First Century:
Causes, Mechanisms and Results of the Disintegration
of the System of Grammatical Cases
(Based on the Example of the Noun)

Summary

In the Polish language of the twenty-first century, one can notice the completion of the process of displacing the vocative endings by the nominative, as well as the massive and increasing phenomenon of nominativisation of the genitive case. Admittedly, genitive forms are being replaced by accusative endings, but – since they are often equal to the nominative – the phenomenon can be considered in terms of indirect impact of this case. The process of nominativisation also affects the accusative with inflectional endings other than nominative, as well as preposition + case (grammatical and specific) combinations. Slightly less frequently, the nominative form replaces the dative and the instrumental, i.e. cases with a semantic function and lower textual frequency. The phenomenon described above already occurs on a mass scale, and, due to its scope, regularity and high similarity of changes within proper names and appellatives, it can be argued that as regards Polish nominal inflection, the first quarter of the twenty-first century has seen the beginning of the process of disintegration of the case system, which means that the inflectional type of Polish will move towards the synthetic-analytical type.

Keywords: nominal inflection; nominativisation; simplification of the system; causes of simplification; mechanisms of simplification

Polska fleksja nominalna XXI wieku –
przyczyny, mechanizmy i skutki rozpadania się
systemu przypadkowego (na przykładzie rzeczownika)

Streszczenie

W XXI wieku w języku polskim obserwować można kończący się proces wypierania przez mianownik końcówek wołacza, a także masowe i nasilające się zjawisko nominatywizacji dopełniacza. Co prawda formy dopełniacza zastępuje się końcówkami biernikowymi, ale ponieważ często są one równe mianownikowi, zjawisko można uznać za pośrednie oddziaływanie tego przypadku. Procesowi nominatywizacji ulegają też: biernik różniący się fleksyjnie od mianownika oraz połączenia przyimek + przypadek (gramatyczny i konkretny). Nieco rzadziej formą mianownika zastępuje się celownik i narzędnik, czyli przypadki o funkcji semantycznej i niższej frekwencji tekstowej. Opisywane zjawisko ma już charakter

masowy, a ze względu na jego zakres, regularność i duże podobieństwo zmian w obrębie nazw własnych i appellativów, można twierdzić, że w pierwszej ćwierci XXI wieku w polskiej fleksji nominalnej rozpoczął się proces rozpadania się systemu przypadkowego, co oznacza, że fleksyjny typ polszczyzny zmierzać będzie ku typowi syntetyczno-analitycznemu.

Słowa kluczowe: fleksja nominalna; nominatywizacja; upraszczanie systemu; przyczyny upraszczania; mechanizmy upraszczania

Tadeusz Lewaszkiewicz

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

lewthead@interia.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0676-9841>

Misja Konstantego (Cyryla) i Metodego na Morawach a problem ich wcześniejszego udziału w tłumaczeniu w Sołuniu najważniejszych ksiąg kościelnych

W licznych publikacjach naukowych, popularnonaukowych oraz w tekstach publicystycznych od dawna powtarza się informację, że Rościśław, książę państwa wielkomorawskiego, poprosił przed 863 rokiem cesarza bizantyńskiego Michała III, aby przysłał mu nauczycieli, którzy zajęliby się przygotowaniem Morawian do stanu duchownego. Cesarz mógł wybrać do realizacji tej misji tylko ludzi, którzy znali język słowiański używany na obszarze jego panowania. W tym bowiem czasie dobrze wiadano o tym, że dialekty słowiańskie niewiele się różniły na obszarze całej Słowiańszczyzny. I właśnie sprawa znajomości na zadowalającym poziomie języka/dialektu słowiańskiego w latach 862–863 przez Konstantego (Cyryla) i Metodego jest głównym przedmiotem artykułu.

Problem słowiańskiej kompetencji językowej Cyryla i Metodego w latach 862–863

Według *Żywota Metodego* (rozd. V), napisanego przez jego uczniów, cesarz Michał III miał powiedzieć do braci sołuńskich: „Wy bowiem, jesteście solunianie, a wszyscy solunianie mówią czysto po słowiańsku” (Małecki, 1947, s. 11). Podobnie brzmiały słowa cesarza w późniejszym tłumaczeniu: „Wy obaj bowiem jesteście sołunianami, a sołunianie wszyscy biegle po słowiańsku mówią” (Mareš, 1994, s. 3).

Po pierwsze, nie wiadomo, czy cesarz rzeczywiście tak powiedział (autorzy żywotów i kronikarze średniowieczni często fantazjowali),

a po drugie, pogląd, że „sołunianie wszyscy biegle po słowiańsku mówią”, tj. również Cyryl i Metody, nie może być uznany za racjonalny.

Literatura naukowa dokumentuje wiele wypowiedzi o tym, że Cyryl i Metody rzekomo znali bardzo dobrze język słowiański okolic Sołunia. Ograniczę się do kilku przykładów: „Bracia byli prawdopodobnie Grekami, znali jednak doskonale język okolic Sołunia” (Brajerski, 1973, s. 52); „Od dzieciństwa posługiwali się dwoma językami, greckim i słowiańskim, ponieważ okolice miasta i częściowo samo miasto (robotnicy portowi) zamieszkane były przez Słowian” (Mareš, 1994, s. 3); „Chociaż byli Grekami, znali od dzieciństwa także język słowiański, bowiem nie tylko okolice Sołunia, ale i jego przedmieścia zamieszkałe były przez Słowian” (Moszyński, 1984, s. 87); „Cyryl i Metody, którzy wprowadzili byli Grekami, ale również władali biegle południowosłowiańskim macedońskim dialektem okolic Sołunia czyli Salonik [...]” (Moszyński, 1997, s. 47). A oto dłuższy cytat z pracy Leszka Moszyńskiego:

Konstanty wzięwszy do pomocy brata Metodego, energicznie przygotował się do nowego zadania. Stworzył nowy słowiański alfabet – głągolicę – i przetłumaczył na znany sobie od dziecka słowiański dialekt okolic Sołunia najważniejsze księgi kościelne, przede wszystkim *ewangeliarz-aprakos* (wybór lekcji ewangelijnych czytanych w niedziele i święta), *Psalterz*, *Dzieje Apostolskie* i wybrane modlitwy liturgiczne (Moszyński, 1984, s. 89).

Sławiści doskonale wiedzieli o kontaktach południowych Słowian z chrześcijaństwem greckim od VI wieku. Wystarczą dwa cytaty. Według L. Moszyńskiego:

Misja bizantyjska objęła najpierw średniowieczną Bułgarię. Formalny chrzest księcia Borysa–Michała odbył się w 864 lub 865 roku, ale niewątpliwie już wcześniej religia chrześcijańska musiała docierać do przodków dzisiejszych Bułgarów i Macedończyków, mających kontakty z chrześcijaństwem greckim już od VI wieku (Moszyński, 1997, s. 46).

Jeszcze bardziej radykalne i częściowo przesadzone jest stanowisko Andrzeja Bańkowskiego:

Te szczepy słowiańskie, które osiedliły się w pld. Grecji około 550, przyjęły tam chrześcijaństwo wcześniej niż Niemcy i wytworzyły tam swoją słowiańską terminologię chrześcijańską (bardzo różną od oficjalnej greckiej). Toteż kiedy Cyryl i Metody, nazwani tendencyjnie przez uczonych niemieckich pierwszymi (!) apostołami Słowian, wyruszyli na swą misję morawską, Słowianie w Grecji byli już chrześcijanami od 300 lat. I zapewne licznie towarzyszyli owym apostołom (nie znającym, jak Grekom przystało, ani jednego słowiańskiego słowa). [...] Zasługą

apostołów Moraw było wprowadzenie do liturgii języka słowiańskiego (przekładów dokonali towarzyszący im kapłani słowiańscy z Grecji). Słowianie w Grecji odprawiali liturgię po grecku (jak i Włosi w Rzymie papieskim do V). W liturgii słowiańskiej IX/X zastosowano słowiańskie terminy chrześcijańskie, utarte już w VI wieku (z czasem po części, pod presją Greków stołecznych, zastępowane greckimi w Bułgarii i na Rusi) (Bańkowski, 2000, ss. 116–117).

Przekonanie, że Cyryl i Metody mogli znać język słowiański z okolic Salonik wynikało nie tylko z tego, iż Słowianie zamieszkiwali przedmieścia Salonik i niektórzy przychodzili do pracy w mieście, ale również dlatego, że długo wierzono (również w środowiskach naukowych), iż ich matka, Maria, była Słowianką, która przekazała dzieciom mowę słowiańską. Taką wersję pochodzenia matki Apostołów i Nauczycieli Słowian szerzyli nie tylko Bułgarzy i Macedończycy, ale również inni Słowianie. Przypuszczenia dotyczące słowiańskiej narodowości matki misjonarzy nauka ostatecznie odrzuciła: „Przypuszczenia jednak, że matka ich, Maria, była Słowianką, nie udało się udowodnić” (Moszyński, 1984, s. 87). Jest mało prawdopodobne, żeby Leon, ojciec Cyryla i Metodego, wysokiej rangi oficer (Mareš, 1994, s. 3), poślubił Słowiankę lub kobietę z rodziny grecko-słowiańskiej. Wątpliwe jest także, aby dzieci wysokiego dostojnika cesarskiego bawiły się z dziećmi słowiańskimi, których w samych Salonikach właściwie nie było lub można je było spotkać wyjątkowo. W związku z tym należy sobie uzmysłować fakt, że Grecy (zwłaszcza dobrze sytuowani i wykształceni) gardzili Słowianami. Przyczyną było to, że Słowianie od VI wieku przez wiele dziesięcioleci najeżdżali Grecję, pustoszyli ją, mordowali Greków i palili ich domostwa, gwałcili kobiety i rabowali miejscową ludność. Grecy w popłochu opuszczali swoje siedziby, które zajmowali Słowianie. Osiedlili się oni w kilku tysiącach miejsc od północnej Grecji do Peloponezu. Niektóre obszary ich zasiedlenia były dość duże, nie było tam Greków lub stanowili oni niewielką liczbę mieszkańców. Cesarstwo (osłabione m.in. wojnami z Persami i Arabami) nie mogło sobie z nimi poradzić, ponieważ skutecznie stawiali zbrojny opór. Często rządzący się własnymi prawami i nie podlegali władzy administracyjnej, uchylali się od płacenia podatków itd. Mówiąc krótko – Grecy na Półwyspie Bałkańskim byli za słabi, aby usunąć Słowian ze swojego kraju i mścić się za doznane krzywdy. Do czasów Cyryla i Metodego byli skazani na koegzystencję z pogardzanymi Słowianami.

Cyryl i Metody mogli poznać przed misją morawską mowę słowiańską, ale istnieje prawdopodobieństwo graniczące z pewnością, że była to znajomość słaba lub najwyżej średnia, tj. w zasadzie na poziomie kodu

nierozwiniętego/ograniczonego (*restricted code*). A od takiej znajomości do samodzielnego i kompetentnego tłumaczenia tekstów biblijnych droga jest daleka.

Na początku drugiej połowy IX wieku większość Słowian w Grecji (a były to setki tysięcy ludzi) prawdopodobnie wyznawała chrześcijaństwo. Liturgia była grecka, ale wierni z pewnością słyszeli perykopy i kazania w języku słowiańskim, w tym też języku odmawiali *Ojciec nasz* i inne modlitwy. Niewątpliwie musieli funkcjonować w pełni lub częściowo dwujęzyczni kapłani słowiańscy i zapewne kapłani pochodzenia grecko-słowiańskiego oraz greckiego. Powstał wówczas niewątpliwie zasadniczy zrąb terminologii chrześcijańskiej; duchowni na żywo tłumaczyli perykopy z greckiego, dysponowali biblijnymi rękopisami greckimi ze słowiańskimi głosami lub odtwarzali z pamięci słowiańskie fragmenty biblijne.

Około 860 roku Cyryl i Metody udali się na wyprawę misyjną do Chazarów, skąd wrócili w 861 roku. Pierwszy z wymienionych braci chyba już wtedy zajął się przygotowaniami do misji wśród tych Słowian w Grecji, którzy byli jeszcze poganami. Prawdopodobnie wówczas skorzystal z pomocy w pełni dwujęzycznych kapłanów przy tłumaczeniu tekstów ewangelijnych z greckiego na słowiański. Być może były one już przynajmniej częściowo gotowe, gdy przybyło poselstwo z Moraw. Do połowy 863 roku przetłumaczono zapewne resztę tekstów. Pomocnicy Cyryla i Metodego w pracy translatorskiej towarzyszyli najprawdopodobniej braciom w drodze na Morawy¹. Trudno uwierzyć w to, że wyruszyli we dwóch wyłącznie z greckimi służącymi. Bez wątpienia podróżowali z ochroną, tj. z cesarskim oddziałem wojskowym.

Bracia sołunscy dzięki współpracy z dwujęzycznymi duchownymi (raczej głównie Słowianami) w ciągu roku lub dwóch lat zapewne znacznie pogłębili znajomość języka słowiańskiego i ostatecznie nauczyli się bardzo dobrze tej mowy podczas pobytu na Morawach. Tam też mogli skorygować wcześniejsze tłumaczenia najważniejszych ksiąg liturgicznych. Metody, żyjący do 885 roku, dzięki nabytej biegłości językowej dokonał wielkiego dzieła translatorskiego. Jak pisze L. Moszyński:

Przetłumaczył z języka greckiego na słowiański wszystkie księgi biblijne oprócz Machabejskich, reguły prawa kościelnego, tzw. *Nomokanon* i świeckiego – znany z odpisów staroruskiego *Zakonъ sudnyj ljudemъ* a także *Księgi Ojców*,

¹ Zdaniem L. Moszyńskiego Cyryl i Metody mogli udać się na Morawy już w 682 roku (Moszyński, 1997, s. 45).

tw. Pateryk. Jego dziełem jest też uzupełnienie ewangeliarza w pełne *tetraewangelium* (Moszyński, 1984, s. 90).

Niewątpliwie literacki język staro-cerkiewno-słowiański powstał jako wynik intelektualizacji dialektu salonicckiego na podstawie wzorców językowych wysokoprestiżowej greki (Lewaszkiewicz, 2021; Topolińska & Vidoeski, 1984).

Poniżej przypominę najważniejsze wydarzenia z dziejów sławizacji Grecji, które uprawdopodobnią hipotezę, że w powstaniu najstarszych tekstów słowiańskich w Sołuniu i być może na początku misji na Morawach poważny lub wręcz dominujący udział mieli w pełni dwujęzyczni Słowianie, równie kompetentne językowo osoby pochodzenia grecko-słowiańskiego lub ewentualnie dwujęzyczni Grecy. Oprócz tego zwrócę uwagę na potrzebę podjęcia bardziej gruntownych niż dotychczas badań historycznych, religioznawczych, socjologicznych i językoznawczych nad słowiańsko-greckimi stosunkami przed epoką Cyryla i Metodego oraz w następnych stuleciach.

Osadnictwo słowiańskie i chrześcijaństwo wśród Słowian w Grecji do czasów Cyryla i Metodego

W dziejach migracji Słowian na teren Grecji wyróżnia się dwa okresy. Już na początku VI wieku miały miejsce wyprawy o charakterze rabunkowym. Symbolicznymi wydarzeniami w intensywnym osadnictwie słowiańskim były najazdy z 578 i 581 roku (Lewicki & Swoboda, 1964, s. 153). Zbrojne najazdy Słowian w następnych latach spustoszyły Grecję i spowodowały w wielu miejscach jej kolonizację (np. wyparto właściwie całkowicie ludność grecką z Peloponezu).

W ciągu VII w. władztwo Słowian utrwaliło się w zupełności i sięgnęło do Peloponezu [...]. O decydującym stanowisku Słowian na terenie Grecji najbardziej świadczy brak jakichkolwiek prób podporządkowania sobie przez Bizancjum grup słow. żyjących na tym obszarze. [...] Dopiero w końcu VIII w., za regencji i panowania ces. Ireny (780–802), rozpoczęto podbój Słowian grec. [...] Ostateczny cios zadało Bizancjum Słowianom kilka lat później w bitwie pod Patras (r. 805 albo 807). Wg listu patriarchy knstpl. Mikołaja III z r. 1080 władztwo Słowian w Grecji trwało 218 lat i zakończyło się bitwą pod Patras [...] (Lewicki & Swoboda, 1964, s. 153).

Najdłużej plemiona słowiańskie zachowały niezależność na Peloponezie – w zasadzie prawie do połowy IX wieku. W następnych stuleciach

Słowianie ulegali asymilacji, ale mimo to do dzisiaj we współczesnej Grecji istnieje mniejszość słowiańska.

O intensywności dawnego osadnictwa słowiańskiego w Grecji świadczą liczne nazwy miejscowe pochodzenia słowiańskiego. Z badań Maxa Vasmera wynika, że na 1539 uwzględnionych nazw aż 717 ma etymologię słowiańską (Lewicki & Swoboda, 1964, s. 153; Vasmer, 1941/1970). Język grecki zapożyczył około 300 wyrazów słowiańskich, z których jednak niewiele poświadcza współczesny język nowogrecki (Sławski, 1964, s. 154).

Słowianie niewątpliwie dostrzegali wyższość kulturalną Greków nad sobą. Między innymi w związku z tym zapewne przejmowali dobrowolnie wiarę chrześcijańską lub byli zmuszani do zmiany wyznania na tych terenach, gdzie oddziaływała na nich władza cesarska. Najpóźniej chrześcijaństwo przyjęła ludność słowiańska na Peloponezie, tj. w ciągu IX wieku. Wydaje się jednak, że w IX wieku większość Słowian w Grecji wyznawała chrześcijaństwo, chociaż pogaństwo mogło częściowo zachować się nawet w pobliżu Sołunia. Nie można wątpić, że w ciągu prawie 300 lat ukształtowała się w społecznościach słowiańskich podstawowa terminologia chrześcijańska i funkcjonowały cytaty z tekstów biblijnych.

O potrzebie wszechstronnych badań nad Słowianami przed epoką Cyryla i Metodego oraz w późniejszym okresie

Uważam, że obecnie dysponujemy zbyt ogólnikową wiedzą o obszarach Grecji zasiedlonych w VI–IX wieku wyłącznie przez Słowian lub zamieszkanymi przez mieszaną ludność grecką i słowiańską. Rozważania o zakresie chrystianizacji plemion słowiańskich są również w dużym stopniu oparte na domysłach. Niektórzy badacze wątpią, czy przed IX wiekiem większość Słowian wyznawała chrześcijaństwo. Jednak tak najprawdopodobniej stało się po bitwie pod Patros (około 805–807 roku), kiedy Grecy uzyskali kontrolę nad Słowianami. W różnych miejscach Grecji niewątpliwie modlili się oni w kościołach w mowie ojczystej i słyszeli perykopy w tym języku. Jest nieprawdopodobne, aby uczestniczyli w nabożeństwach językowo wyłącznie greckich. Nic nie wiemy o istnieniu i działalności kapłanów na obszarach zamieszkałych przez Słowian. Zapewne w większości byli oni pochodzenia słowiańskiego lub słowiańsko-greckiego, niekiedy może posługę duszpasterską sprawowali także dwujęzyczni Grecy.

Pogłębione badania nad dziejami Słowian (szczególnie nad historią ich związków z chrześcijaństwem) należy rozpocząć od ustalenia, jaki jest stan archiwaliów z obszaru cesarstwa bizantyjskiego (tj. z dzisiejszej Grecji i Turcji) do połowy IX wieku i po jego upadku. Przedmiotem zainteresowania powinny być również archiwalia dotyczące chrześcijaństwa Słowian w Grecji, które z cesarstwa bizantyjskiego przynajmniej częściowo przekazywano do Rzymu do 1054 roku, tj. do całkowitego uniezależnienia się Konstantynopola od Rzymu.

Przypuszczam, że odpowiednich dokumentów jest sporo w archiwach i były one prawdopodobnie wykorzystane dotychczas w zbyt małym stopniu przez slawistów zajmujących się historią i językoznawstwem. Historycy greccy od uzyskania w XIX wieku niepodległości nie byli zainteresowani intensywnymi badaniami nad obecnością Słowian w ich kraju, ponieważ Grecy od VI wieku mają do nich stosunek co najmniej niechętny. Gdy chodzi o greckich językoznawców, to w zasadzie nie mają oni poważnych osiągnięć slawistycznych. Skromne rezultaty badań slawistyki historycznej (reprezentowanej przez Słowian i przedstawicieli narodów niesłowiańskich) w studiach nad Słowianami w Grecji (przede wszystkim nad chrystianizacją Słowian) były przede wszystkim konsekwencją tego, że badania w archiwach greckich i tureckich wymagały znajomości starogreckiego, greki bizantyjskiej i nowogreckiego w dwóch wariantach – demotyku i katharewusy. Specjaliści z takimi kompetencjami należą wśród slawistów – historyków i językoznawców – do wyjątków. Z pewnością spodziewano się także utrudnień w dostępie do archiwaliów, zwłaszcza do zasobów watykańskich.

Braki slawistyki historycznej i językoznawczej w poznaniu dawnych dziejów osadnictwa i języka słowiańskiego w Grecji powinny skłonić przyszłe pokolenia slawistów różnych specjalności do podjęcia pogłębionych badań archiwalnych. Jest mało prawdopodobne, aby słowiańskojęzyczni kapłani nie zamieszczali przez kilkadziesiąt lat słowiańskich głos w greckich tekstach biblijnych i w tekstach modlitw. Do zapisywania słowiańskich wyrazów i połączeń wyrazowych wystarczyłby alfabet grecki. Powstaje pytanie, czy jest możliwe, żeby w archiwaliach greckich i ewentualnie watykańskich nie zachowała się ani jedna glosa z pojedynczym wyrazem słowiańskim lub połączeniem wyrazowym? Nic na ten temat nie wiemy, ponieważ prawdopodobnie nigdy nie poszukiwano śladów zabytków słowiańskich we wczesnośredniowiecznych tekstach greckich. Studium M. Vasmera (Vasmer, 1941/1970) dotyczy tylko toponomastyki – dostęp do odpowiednich dokumentów był w tym wypadku

łatwiejszy². W bibliografii sławistycznej odnotowany jest artykuł Zbigniewa Gołąba (Gołąb, 1989), który traktuje o języku słowiańskim w Grecji w VII i VIII wieku. Mimo starań nie udało mi się dotrzeć do tej publikacji.

Podsumowanie

Nie ma dowodów, że Cyryl i Metody znali dobrze lub bardzo dobrze język słowiański okolic Salonik przed wyprawą na misję morawską w 862 lub 863 roku. Ich słowiańską kompetencję językową można ewentualnie określić jako słabą lub najwyżej średnią, a taki poziom znajomości języka wykluczał możliwość sprawnego tłumaczenia tekstów ewangelicznych. Prawdopodobnie bracia skorzystali z pomocy grupy dwujęzycznych kapłanów pochodzenia słowiańskiego, słowiańsko-greckiego lub nawet greckiego. Apostołów słowiańskich można zatem uznać tylko za kierowników i redaktorów najstarszych tłumaczeń ksiąg kościelnych. Perykopy zaczęto tłumaczyć na język słowiański chyba przed przybyciem poselstwa z Moraw w związku z planem upowszechniania chrześcijaństwa wśród części pogańskich Słowian cesarstwa bizantyjskiego.

Cyrylowi i Metodemu w wyprawie na Morawy towarzyszyło przynajmniej kilku lub może nawet kilkunastu w pełni dwujęzycznych współpracowników (zapewne głównie Słowian), ponieważ bracia nie byłiby w stanie samodzielnie wykształcić sporej grupy duchownych. Nie można wykluczyć, że osoby towarzyszące misjonarzom uczestniczyły również na Morawach w tłumaczeniu tekstów liturgicznych. Prawdopodobnie dzięki obecności współpracowników Cyryl i Metody osiągnęli na Morawach stan biegłości w znajomości mowy słowiańskiej.

Mogę spotkać się z zarzutem, że moje rozważania są w zbyt dużym stopniu oparte na domysłach. Uważam, iż moje domysły są jednak bardziej racjonalne niż dotychczasowe przypuszczenia dotyczące roli Cyryla i Metodego w powstaniu pierwocin języka staro-cerkiewno-słowiańskiego.

² Książka M. Vasmera (Vasmer, 1941/1970) jest niewątpliwie wybitnym dziełem, ale nie wyczerpuje ona problematyki językowych śladów słowiańskich w Grecji.

Bibliografia

- Bańkowski, A. (2000). *Etymologiczny słownik języka polskiego* (T. 1). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Brajerski, T. (1973). *Język staro-cerkiewno-słowiański*. Katolicki Uniwersytet Lubelski.
- Gołąb, Z. (1989). The language of the first Slavs in Greece: VII–VIII centuries. *Contributions – Macedonian Academy of Sciences and Arts, Section of Linguistics and Literary Sciences*, 14(2), 5–46.
- Lewaszkiwicz, T. (2021). Język grecki – główne źródło intelektualizacji przedklasycznej łaciny i słowiańskiego dialektu okolicy Salonik z IX wieku. W E. Skorupska-Raczyńska, A. A. Niekrewicz, & K. Taborska (Red.), *Antyczne wędrówki transdyscyplinarne: Silvestro Dworacki viro vere academico* (ss. 259–275). Wydawnictwo Akademii im. Jakuba z Paradyża.
- Lewicki, T., & Swoboda, W. (1964). Grecja – Słowianie w Grecji. W W. Kowalenko, G. Labuda, & T. Lehr-Spławiński (Red.), *Słownik starożytności słowiańskich* (T. 2, ss. 153–154). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Małecki, M. (1947). *Najstarszy literacki język Słowian*. Wydawnictwo Studium Słowiańskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Mareš, F. W. (1994). *Pierwszy słowiański język literacki i początki piśmiennictwa słowiańskiego*. Wydawnictwo i Drukarnia „Secesja”.
- Moszyński, L. (1984). *Wstęp do filologii słowiańskiej*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Moszyński, L. (1997). Przed chrystianizacją Polski (Narodziny słowiańskiej terminologii chrześcijańskiej i najstarszy przekład Biblii). *Slavia Occidentalis*, 54, 45–72.
- Sławski, F. (1964). Grecko-słowiańskie stosunki językowe. W W. Kowalenko, G. Labuda, & T. Lehr-Spławiński (Red.), *Słownik starożytności słowiańskich* (T. 2, ss. 154–155). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Topolińska, Z., & Vidoeski, B. (1984). *Polski – macedoński: Gramatyka konfrontatywna (zarys problematyki): Zesz. 1. Wprowadzenie*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Vasmer, M. (1970). *Die Slaven in Griechenland*. Zentral Antiquariat der Deutschen Demokratischen Republik. (Oryginalna praca opublikowana 1941).

The Mission of Constantine (Cyril) and Methodius in Moravia and the Question of Their Previous Involvement in the Translation of the Most Important Ecclesiastical Books in Solun

Summary

No proof exists that Constantine (Cyril) and Methodius had a very good command of the Slavic language spoken in the environs of Solun. They might have known it, at most, at the intermediate level, that is, the level of restricted code, insufficient to translate biblical texts competently and independently. The brothers might have only supervised and edited the translation work undertaken by bilingual priests of Slavic, Slavic-Greek and perhaps also Greek origin. There is a need to delve more deeply into the history of Christianity among the Slavs living in Greece in the sixth century and later.

Keywords: Constantine (Cyril) and Methodius; Slavic language of Solun; ecclesiastical books; Moravian mission; Christianity among Slavs in Greece

Misja Konstantego (Cyryla) i Metodego na Morawach a problem ich wcześniejszego udziału w tłumaczeniu w Sołuniu najważniejszych ksiąg kościelnych

Streszczenie

Nie ma dowodu, że Konstanty (Cyryl) i Metody dobrze znali język słowiański używany w okolicach Sołunia. Mogli go znać najwyżej na poziomie średnim, czyli na poziomie kodu nierozwiniętego/ograniczonego. Taka znajomość języka jest daleka od poziomu niezbędnego do kompetentnego i niezależnego tłumaczenia tekstów biblijnych. Bracia mogli jedynie nadzorować i redagować prace tłumaczeniowe podejmowane przez dwujęzycznych kapłanów pochodzenia słowiańskiego, słowiańsko-greckiego, a może także greckiego. Istnieje potrzeba pogłębionych badań historii chrześcijaństwa wśród Słowian żyjących w Grecji w VI wieku i później.

Słowa kluczowe: Konstanty (Cyryl) i Metody; język słowiański okolic Sołunia; księgi kościelne; misja morawska; chrześcijaństwo Słowian w Grecji

Julia Mazurkiewicz-Sułkowska

Uniwersytet Łódzki, Łódź

julia.mazurkiewicz@uni.lodz.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5579-3472>

Językowe wykładniki rezerwy prawdziwościowej w teczках służb bezpieczeństwa Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i Ludowej Republiki Bułgarii

Artykuł jest częścią projektu pt. *Język pracowników służb bezpieczeństwa¹ Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej oraz Ludowej Republiki Bułgarii na podstawie analizy dokumentów archiwalnych dotyczących inwigilacji środowiska inteligenckiego*. Celem całego projektu jest wielopłaszczyznowa analiza języka służb bezpieczeństwa w dwóch byłych krajach socjalistycznych. Język funkcjonariuszy SB przez lata nie mógł być badany ze względu na brak dostępu do tzw. teczek. Po odtajnieniu archiwów prace podjęli historycy i archiwiści. Cały czas jednak brakuje prowadzonych na szeroką skalę badań lingwistycznych, bez których nie możemy mówić o kompleksowej analizie dokumentów archiwalnych. Nie sposób objąć analizą wszystkich dostępnych materiałów, więc koniecznym okazało się ograniczenie ich zakresu. Zdecydowano więc, że badaniem zostaną objęte materiały dotyczące środowiska inteligenckiego. Wybór padł na inteligencję, ponieważ jest to warstwa społeczna z natury bardziej krytyczna wobec władzy, a jednocześnie bardzo różnorodna i wywierająca znaczący wpływ na opinie publiczną. Służby patrzyły na nią jak na potencjalny obiekt tzw. dywersji ideologicznej ze strony obcych służb, a w archiwach zachowała się duża ilość dokumentów dotyczących inwigilacji szeroko pojętego środowiska inteligencji. W Bułgarii za tzw. zabezpieczenie agenturalne inteligencji odpowiadał osobny resort w ramach służb bezpieczeństwa – dział „Inteligencja i młodzież”. W dokumentach tego resortu dokładnie opisano grupy społeczne, które zostały uznane za inteligencję. Są to: literaci, naukowcy, dziennikarze, artyści, muzycy, prawnicy, inżynierowie,

¹ Często nazywanych służbami specjalnymi.

lekarze, nauczyciele. W 2015 roku bułgarska Komisja ds. Ujawniania Dokumentów udostępniła w formie elektronicznej zbiór wybranych dokumentów wspomnianego działu z lat 1945–1987 składający się ze 144 dokumentów (raportów, sprawozdań, opinii, notatek służbowych, donosów) o łącznej objętości ponad 500 stron (Комисия за разкриване, 2015). Dokumenty te posłużyły za bułgarski materiał źródłowy. Polski materiał badawczy stanowiły następujące sprawy obiektowe dotyczące wyżej wymienionych środowisk (z tego samego okresu i o zbliżonej objętości):

- akta ws. apelu inteligencji do Polonii w 1955 roku;
- akta ws. środowiska historyków z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych: sprawy obiektowe „Akademia” (PAN), „Kooperanci” (Biuro Współpracy Naukowej z Zagranicą PAN), „Hanza” (Polskie Towarzystwo Historyczne), Tajemnica (Ministerstwo Nauki);
- akta Piwnicy pod Baranami – od 1975 roku (SO „Parawan”);
- akta Polskiego Radia i TVP w stanie wojennym;
- akta dotyczące Festiwalu Piosenki Prawdziwej w 1981 roku;
- Solidarność – SO „Klan” (I Krajowy Zjazd NSZZ „Solidarność”).

Z akt NSZZ „Solidarność” uwzględniono wyłącznie dokumenty dotyczące objętych badaniem grup inteligenckich.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że język funkcjonariuszy to styl, który można z jednej strony określić jako administracyjno-urzędowy, z właściwymi językowi urzędów państwowych formami bezosobowymi, szablonowością i standardowością. Z drugiej strony ma on jednak szereg cech obcych stylowi administracyjno-urzędowemu. Do takich należy między innymi duże nasycenie epitetami, metaforami, zwrotami nacechowanymi emocjonalnie, co zbliża język funkcjonariuszy do języka propagandy. Można w uproszczeniu stwierdzić, że analizowane teksty są hybrydą języka administracyjno-urzędowego i języka propagandy (Mazurkiewicz-Sułkowska, 2020b).

Jednym z najbardziej nieoczekiwanych wyników badań była konstatacja wyjątkowo wysokiej częstotliwości występowania w teczkach form wyrażających rezerwę funkcjonariuszy wobec prawdziwości przekazywanej im informacji². Takie zabiegi są typowe dla tzw. prasy brukowej, ale nie dla tekstów prawnych, administracyjnych i urzędowych, w których powinny one występować sporadycznie. Nie można zapominać, że spisywane w dokumentach SB treści najczęściej są wtórnymi komunikatami,

² Wyniki badań wstępnych (na podstawie analizy tylko dwóch teczek) zostały zaprezentowane w dwóch wcześniejszych artykułach (Mazurkiewicz-Sułkowska, 2023a, 2023b).

a jak wiadomo renarracja zawsze pociąga za sobą rezerwę prawdziwościową. W literaturze przedmiotu rozpatruje się te dwa pojęcia w obrębie takich kategorii jak modalność epistemiczna oraz ewidencjalność. Przy czym modalność epistemiczna świadczy o stopniu przekonania mówiącego do prawdziwości wygłaszanego sądu, natomiast do przekazania renarracji służą wykładniki ewidencjalności (Bojar, 1988, ss. 27–43; Grzegorzczkova, 2001, ss. 121–136). Najczęściej jednak te dwa pojęcia występują razem. W slawistycznej literaturze przedmiotu można spotkać się z określeniem *modalność imperceptywna*, które zawiera jednocześnie dwa wyżej wymienione elementy (Korytkowska & Roszko, 1997; Koseska-Toszeva i in., 2007; Mazurkiewicz-Sułkowska, 2020a, 2023a, 2023b). W swoim badaniu korzystam ze wspomnianego terminu *imperceptywność*, ponieważ pozwala on na syntetyczne wyrażenie obydwu istotnych dla badania składników struktury głębokiej (wtórność komunikatu oraz rezerwa prawdziwościowa). W języku polskim modalność imperceptywna realizowana jest przede wszystkim za pomocą wykładników leksykalnych typu *podobno, rzekomo, jakoby* (Czapiga, 2005; Korytkowska & Roszko, 1997; Puk, 2013) lub konstrukcji *mieć + bezokolicznik*, którą można uznać za paramorfologiczny wykładnik modalności imperceptywnej³ (Korytkowska & Roszko, 1997; Nowakowska, 2017, ss. 221–246). Język bułgarski z kolei do jednoczesnego wyrażania renarracji i rezerwy prawdziwościowej korzysta, podobnie jak polski, z markerów leksykalnych, np. *вероятно, може би, сигурно*, ale wykształcił on również odrębną kategorię morfologiczną wyrażającą zgramatyzalizowaną modalność imperceptywną, czyli formy narratywne (tak zwany tryb nieświadka) (Ефтимова, 2023; Куцаров, 1994; Макарецв, 2008; Ницолова, 2007, 2008). Formy te pozwalają również wyrazić gradację stopnia nasilenia rezerwy prawdziwościowej (zwykła forma narratywna – wzmocniona forma narratywna – dodatkowo wzmocniona forma z elementem *уж*). Wszystkie wymienione językowe środki wyrażania modalności imperceptywnej (leksykalne, morfologiczne i paramorfologiczne) zostały odnotowane w analizowanym materiale.

Bułgarskie dokumenty zaskakują tym, że bardzo często są one pisane w tzw. trybie nieświadka⁴. Właśnie te formy często dominują w notatkach

³ Nie należy mylić z homonimiczną konstrukcją wyrażającą modalność irrealną, por. *Anna miała ukraść pieniądze* ‘podobno ukradła pieniądze’ vs *Anna miała ‘zamierzała’ ukraść pieniądze, ale ktoś wszedł do pokoju i ją wystraszył*.

⁴ Nieprzypadkowy nazywanym potocznie trybem plotkarskim.

służbowych. Powstaje pytanie, czy pracownicy bułgarskich służb nie używali form narratywnych wyłącznie ze względu na ich funkcję renarracyjną, tj. czy nie zależało im głównie na podkreśleniu wtórności komunikatu, a nie rezerwy prawdziwościowej? Analiza materiału bułgarskiego nie potwierdza jednak tej tezy, ponieważ w momentach braku rezerwy prawdziwościowej, przy jednoczesnym zachowaniu renarracji, funkcjonariusz najczęściej decydował się na formy rezultatywnego czasu perfectum w indykatywie, który daje właśnie możliwość renarracji bez jednoczesnej rezerwy prawdziwościowej, por.:

– Вили Цанков **е написал** пиесата преди три-четири години... Съдържанието на пиесата **е било** от любовен характер.

Formy perfectu często są poprzedzone informacją o wiarygodności przekazu, por.:

– На източника е известно че **са били поканени** видни общественици.

– Установено е, че **е изпаднал** под влияние на идеологическата диверсия на противника.

Wszystkie odnotowane przypadki użycia form wyrażających modalność imperceptywną można podzielić na dwie grupy. Pierwszą stanowią przykłady, w których funkcjonariusz przekazuje zdobytą informację, ale nie jest do końca pewien co do jej prawdziwości. Przykłady takie można sparafrazować ‘Dowiedziałem się, że X, ale nie jestem tego pewien’. Drugą grupą stanowią przykłady, w których autor notatek chce podkreślić, że nie wierzy informatorowi i się z nim nie zgadza. Tu można przyjąć parafrazę ‘Dowiedziałem się, że X, ale wiem, że to nie jest prawda’.

Wykładniki rezerwy prawdziwościowej użyte w związku z brakiem pewności co do prawdziwości przekazywanej treści

Jak już wspomniano wyżej, formy narratywne dominują w wielu bułgarskich raportach, notatkach służbowych. Często prawie cała informacja jest pisana w tzw. trybie nieświadka:

– Лиам **бил много близък** с Арагон и чрез него **навлязъл** във френските литературни среди. **Знаел** добре френски език и добре **бил лансиран**.

W wielu dokumentach autorzy wykorzystują zarówno modalność indykatywną (do wyrażania informacji pewnej), jak i imperceptywną, por.:

– Объектите са известни писатели [...]. По различни поводи **са посещавали** западно посолство и **водили** разговори с дипломати [...]. **Подчертавали** своето преклонение пред културата на тази страна и **изразявали** ниҳилистично отношение към постиженията на НРБ [...].

Z przytoczonego wyżej przykładu wynika, że funkcjonariusz nie podawał w wątpliwość tego, że osoby inwigilowane odwiedzały ambasadę kraju zachodniego, natomiast nie jest już pewien informacji co do tematów poruszanych podczas tych wizyt.

Poza formami narratywnymi bułgarscy funkcjonariusze (raczej sporadycznie) używali także leksykalnych wykładników imperceptywności, por. „**Вероятно** искат да заминат за САЩ”.

Analiza polskich dokumentów prowadzi do podobnych wniosków. W aktach są bardzo często używane zarówno markery leksykalne, jak i paramorfologiczna konstrukcja *mieć* + *bezokolicznik*.

Markery leksykalne:

- [...] uzyskano informację, **jakoby** po mszy św. [...] przewidziane jest śniadanie [...].
- Działacze gdańskiego MKZ mają **ponoć** już przygotowane ulotki [...].
- Alkohol **podobno** został załatwiony przez GS w Żukowie.
- **Rzekomo** nie uwierzy, aż sam naocznie nie zobaczy zeznań [...].

Bardzo często jest wykorzystywana również wspomniana **konstrukcja paramorfologiczna** *mieć* + *bezokolicznik*, por.:

- **Miał tam spotkać się z ludźmi** (nie powiedziała z kim), z którymi [...].
- Kolportażu **miano dokonać** wśród delegatów [...].
- [...], który **ma być** według nich pracownikiem SB.
- [...] **miał stwierdzić**, że w tych organach większość zatrudnionych to ludzie na poziomie.

Czasami można w jednym zdaniu spotkać się z oboma opisanymi wyżej sposobami wyrażania rezerwy prawdziwościowej, por.:

- [...] **rzekomo** powzięła ten krok tylko dlatego, aby mieć dom i środki utrzymania, o czym **miała go powiadomić** listownie.

Jak już wspomniano, język bułgarski posiada środki morfologiczne i leksykalne do wyrażania gradacji rezerwy prawdziwościowej, którą w wielkim uproszczeniu można ująć w następujący sposób (niewzmocnione formy narratywne – wykładnik leksykalny – wzmocnione formy narratywne – formy narratywne dodatkowo wzmocnione leksemem *уж*).

Analiza pokazała, że polscy funkcjonariusze również często czuli potrzebę wzmocnienia rezerwy prawdziwościowej. W tym celu wykorzystywali jednocześnie wykładnik leksykalny i konstrukcję *mieć* + *bezokolicznik*, podkreślając w taki sposób dwukrotnie swoją wątpliwość w prawdziwość otrzymanego komunikatu:

- Powodem tego stanu **ma być podobno uгода**, na jaką Kuroń poszedł Wałęsą.
- Rząd federalny **jakoby miał wydać** zarządzenie [...].
- Jagodzińska **miała rzekomo narzekać**, że musiała tyle osób zapraszać do Polski [...].

Zdarza się, że na początku zdań zawierających formy wyrażające modalność imperceptywną pojawia się *expressis verbis* informacja o tym, że funkcjonariusz poddaje w wątpliwość prawdziwość przekazu, por.:

- [Posiadamy] *niepotwierdzone dane*, że Zachwatowicz Krystyna **pracować ma** w Piwnicy „Pod Jaszczurami” względnie w piwnicy „Pod Baranami” [...] **ma tam występować jako tancerka lub śpiewaczka**.

W dalszej części dokumentu jest zlecenie sprawdzenia, czy faktycznie artystka jest zatrudniona w jednej z „piwnic”.

Wykładniki rezerwy prawdziwościowej użyte w związku z brakiem wiary w prawdziwość przekazywanej treści

Drugą grupę tworzą przykłady, w których funkcjonariusz nie wierzy informatorowi i zależy mu na podkreśleniu tego faktu. Najczęściej w zdaniach takich jest mowa o poglądach, wartościach i przekonaniach nadawcy pierwszego komunikatu. Bardzo często pojawia się też informacja o renaracji (np. *według niego*) oraz podkreślenie, że przekazywana informacja jest plotką, por.:

- *Според тях*, социалистическата система **била претърпяла** «пълнен провал» [...].
- *Клеветил*, че в България **имало** «нови каторги», които **били** много страшни [...].
- [...] ze skłonnościami do solidaryzowania się z **rzekomo** pokrzywdzonymi Żydami [...].
- *Kłamstwem* była wypowiedź [...], **jakoby** związki zawodowe krajów socjalistycznych nie zostały na zjazd zaproszone.
- [...] krąży *plotka*, **jakoby** ściągnięto do Gdańska znaczne siły MO.

W tej kategorii często pojawiają się w materiale bułgarskim zdania ze wzmocnionym narratywem, a w polskim z użyciem cudzysłowu:

- *Други писатели [...] повтаряха клеветите [...], че уж в СССР господствували «бюрократични, помещически методи» [...].*
- *Wymieniony uważa się za „ofiara szykan politycznych”.*
- *[...] powołać komitet do badania „zbrodni sowieckich”.*
- *[...] jakoby w województwie kieleckim przygotowywany był „obóz koncentracyjny”.*

Deprecjonowanie pracy i twórczości osób inwigilowanych

Pracownicy służb bezpieczeństwa, pracując z przedstawicielami inteligencji, musieli sprawozdawać również obserwacje dotyczące pracy i twórczości obiektów inwigilacji. Pisząc raporty dotyczące osób uznawanych za wrogi element socjalistycznego społeczeństwa, funkcjonariusze często zaznaczali, że poddają w wątpliwość prawdziwość osiągnięć zawodowych i artystycznych swoich „podopiecznych”. Efekt zaprzeczenia prawdziwości wartości pracy przedstawicieli inteligencji w obydwu zbiorach osiągnano za pomocą częstego wykorzystania cudzysłowu:

- *[...] са изпратили «произведенията» си по поща, да докажат «таланта» си.*
- *Демонстрират им «високите» си научни постижения.*
- *[...] тази «пиеса» предизвиква повишен интерес [...].*
- *[...] wygłosił własny tekst „satyryczny” [...].*
- *[...] wzrost aktywności „artystycznej” w kabarecie [...].*
- *[...] finałowy koncert piosenki „prawdziwej”.*

Ten sam efekt osiągnano również za pomocą wykorzystania zwrotu pol. *tak zwany*, bułg. *така наречен* (w bułgarskim dodatkowo z cudzy-słowem, w polskim – bez), np.:

- *Т.н. борба за «правата на човека»;*
- *tzw. Intelktualiści;*
- *koncert tzw. Piosenki Prawdziwej.*

W jednym i drugim zbiorze prawdziwość wartości osiągnięć oraz aktywności zawodowej negowano również za pomocą użycia form deminutywnych, np. pol. *jego wierszyki*, bułg. *зобливите фейлетончета*:

- *Jego wierszyki o panach w skórzanych płaszczach i kapeluszach były kwitowane brawami.*

Mimo że teczki służb bezpieczeństwa są tekstami administracyjnymi, które powinny w minimalnym stopniu zawierać markery rezerwy prawdziwościowej, przeprowadzona analiza pokazuje, że ich autorzy dokładali wszelkich starań i używali wszystkich możliwych środków językowych, żeby wyrazić swój dystans do prawdziwości otrzymywanych i przekazywanych dalej informacji. Czasami wynikało to z braku przekonania co do prawdziwości, a czasami z chęci zdystansowania się od słów i poglądów osoby inwigilowanej. Konieczność podkreślenia rezerwy była tak duża, że nieraz w raportach, pisanych maszynowo, odręcznie był dopisywany marker rezerwy prawdziwościowej, jak np. w zdaniu „Zjazd ma się skończyć **rzekomo** w dn. 5 X 81” („rzekomo” dopisano odręcznie).

Bibliografia

- Bojar, B. (1988). Leksykalne wykładniki modalności aleitycznej w języku polskim. *Acta Philologica*, 21, 27–43.
- Czapiga, Z. (2005). O funkcji modalnej leksemu может/może w języku rosyjskim i polskim. *Slavia Orientalis*, 2005(2), 271–281.
- Grzegorzczkowska, R. (2001). *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej* (3. wyd. popr. & rozsz.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Korytkowska, M., & Roszko, R. (1997). *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska: T. 6/2. Modalność imperceptywna* (V. Koseska-Toszeva & J. Penčev, Red.). Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk (Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy).
- Koseska-Toszeva, V., Korytkowska, M., & Roszko, R. (2007). *Polsko-bułgarska gramatyka konfrontatywna*. Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Mazurkiewicz-Sułkowska, J. (2020a). Formy wyrażające modalność imperceptywną w bułgarskich i polskich tekstach prasowych oraz na portalach internetowych. *Adeptus*, 2020(16), Article 2218. <https://doi.org/10.11649/a.2218>
- Mazurkiewicz-Sułkowska, J. (2020b). Język pracowników służb specjalnych w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i w Bułgarskiej Republice Ludowej (na przykładzie analizy teczek TW „Bolek” i TW „Sabina”). W A. Buras-Marciniak & S. Goźdz-Roszkowski (Red.), *Języki specjalistyczne w komunikacji interkulturowej* (ss. 119–133). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <https://doi.org/10.18778/8220-071-3.10>
- Mazurkiewicz-Sułkowska, J. (2023a). Expressing veracity reserve in the Secret Service records of the Polish People’s Republic and the People’s Republic of Bulgaria (on the example of the CHS Bolek and CHS Sabina files). *Slavia Meridionalis*, 23, Article 3091. <https://doi.org/10.11649/sm.3091>

- Mazurkiewicz-Sułkowska, J. (2023b). Językowe wykładniki rezerwy prawdziwościowej w teczках służb specjalnych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i Ludowej Republiki Bułgarii (na przykładzie teczek TW „Bolka” i TW „Sabiny”). W K. Bednarska, D. Kruk, O. Saprikina, N. Siudzinska, T. Speed, K. Szafraniec, S. Terekhova, R. Tsonev, J. Uhláriková, & A. Wysocka (Red.), *Contributions to the 24th Annual Scientific Conference of the Association of Slavists (Polyslav)* (ss. 244–253). Harrassowitz.
- Nowakowska, M. (2017). Interpretacja prospektywna peryfrazы <mieć + bezokolicznik>. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego / Bulletin de la Société polonaise de linguistique*, 73, 221–246.
- Puk, M. (2013). Rosyjski wykładnik modalności epistemicznej *очевидно* i jego polskie oraz angielskie odpowiedniki. *Przegląd Rusycystyczny*, 2013(1(141)), 116–132.
- Ефтимова, А. (2023). *Твърдят запознати: Езикови маркери за (не)достоверност на медийния текст*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски”.
- Комисия за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия. (2015). *Държавна сигурност и българската интелигенция: Документален сборник*.
- Куцаров, И. (1994). *Едно екзотично наклонение на българския глагол*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски”.
- Макарцев, М. (2008). К вопросу о связи лексических и грамматических показателей эвиденциальности в болгарском языке. W B. Wiemer & V. Plungjan (Red.), *Lexikalische Evidenzialitäts-Marker in slavischen Sprachen* (ss. 239–284). Sagner.
- Ницолова, Р. (2007). Модализованная эвиденциальная система болгарского языка. W B. С. Храковский (Red.), *Эвиденциальность в языках Европы и Азии: Сборник статей памяти Наталии Андреевны Козинцевой* (ss. 107–196). Наука.
- Ницолова, Р. (2008). *Българска граматика: Морфология*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски”.

Bibliography (Transliteration)

- Bojar, B. (1988). Leksykalne wykładniki modalności aletycznej w języku polskim. *Acta Philologica*, 21, 27–43.
- Czapiga, Z. (2005). O funkcji modalnej leksemu *mozhet/może* w języku rosyjskim i polskim. *Slavia Orientalis*, 2005(2), 271–281.

- Eftimova, A. (2023). *Tvŭrdiat zapoznati: Ezikovi markeri za (ne)dostovernost na mediŭniia tekst*. Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Okhridski".
- Grzegorzczkova, R. (2001). *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej* (3rd rev. & enl. ed.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Komisiia za razkrivane na dokumentite i za obiaviavane na prinadlezhnost na bŭlgarski grazhdani kŭm Dŭrzhavna sigurnost i razuznavatelnite sluzhbi na Bŭlgarskata narodna armii. (2015). *Dŭrzhavna sigurnost i bŭlgarskata inteligentsiia: Dokumentalen sbornik*.
- Korytkowska, M., & Roszko, R. (1997). *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska: Vol. 6/2. Modalność imperceptywna* (V. Koseska-Toszeva & J. Penčev, Eds.). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).
- Koseska-Toszeva, V., Korytkowska, M., & Roszko, R. (2007). *Polsko-bułgarska gramatyka konfrontatywna*. Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Kutsarov, I. (1994). *Edno ekzotichno naklonenie na bŭlgarskiia glagol*. Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Okhridski".
- Makartsev, M. (2008). K voprosu o sviazi leksicheskikh i grammaticheskikh pokazatelei èvidentsial'nosti v bolgarskom iazyke. In B. Wiemer & V. Plungjan (Eds.), *Lexikalische Evidenzialitäts-Marker in slavischen Sprachen* (pp. 239–284). Sagner.
- Mazurkiewicz-Sułkowska, J. (2020a). Formy wyrażające modalność imperceptywną w bułgarskich i polskich tekstach prasowych oraz na portalach internetowych. *Adeptus*, 2020(16), Article 2218. <https://doi.org/10.11649/a.2218>
- Mazurkiewicz-Sułkowska, J. (2020b). Język pracowników służb specjalnych w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i w Bułgarskiej Republice Ludowej (na przykładzie analizy teczek TW "Bolek" i TW "Sabina"). In A. Buras-Marciniak & S. Goźdz-Roszkowski (Eds.), *Języki specjalistyczne w komunikacji interkulturowej* (pp. 119–133). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <https://doi.org/10.18778/8220-071-3.10>
- Mazurkiewicz-Sułkowska, J. (2023a). Expressing veracity reserve in the Secret Service records of the Polish People's Republic and the People's Republic of Bulgaria (on the example of the CHS Bolek and CHS Sabina files). *Slavia Meridionalis*, 23, Article 3091. <https://doi.org/10.11649/sm.3091>
- Mazurkiewicz-Sułkowska, J. (2023b). Językowe wykładniki rezerwy prawdziwościowej w teczkach służb specjalnych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i Ludowej Republiki Bułgarii (na przykładzie teczek TW "Bolka" i TW "Sabiny"). In K. Bednarska, D. Kruk, O. Saprikina, N. Siudzinska, T. Speed, K. Szafranec, S. Terekhova, R. Tsonev, J. Uhláriková, & A. Wysocka (Eds.), *Contributions to the 24th Annual Scientific Conference of the Association of Slavists (Polyslav)* (pp. 244–253). Harrassowitz.

- Nitsolova, R. (2007). Modalizovannaia èvidentsial'naia sistema bolgarskogo iazyka. In V. S. Khrakovskii (Ed.), *Èvidentsial'nost' v iazykakh Evropy i Azii: Sbornik statei pamiati Natalii Andreevny Kozintsevoi* (pp. 107–196). Nauka.
- Nitsolova, R. (2008). *Bŭlgarska gramatika: Morfologiia*. Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Okhridski".
- Nowakowska, M. (2017). Interpretacja prospektywna peryfrazy <mieć + bezokolicznik>. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego / Bulletin de la Société polonaise de linguistique*, 73, 221–246.
- Puk, M. (2013). Rosyjski wykładnik modalności epistemicznej *ochevidno* i jego polskie oraz angielskie odpowiedniki. *Przegląd Rusycystyczny*, 2013(1(141)), 116–132.

The Linguistic Exponents of Veracity Reserve in the Files of the Security Services of the Polish People's Republic and the People's Republic of Bulgaria

Summary

This article aims to present the linguistic means of expressing veracity reserve in the files of the security services of the Polish People's Republic and the People's Republic of Bulgaria. The findings of the study indicate that security service officers very often stressed in their reports that they were not sure of the veracity of the information they received. All such examples can be divided into two categories: when the officer doubted the veracity of the information and when he did not believe it was true. The description also includes examples of linguistic ways of depreciating the work and achievements of those under surveillance.

Keywords: language of security services; veracity reserve; imperceptivity; Bulgarian language; Polish language

Językowe wykładniki rezerwy prawdziwościowej w teczkach służb bezpieczeństwa Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i Ludowej Republiki Bułgarii

Streszczenie

Celem artykułu jest zaprezentowanie wykładników językowych rezerwy prawdziwościowej w teczkach służb bezpieczeństwa Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i Ludowej Republiki Bułgarii. Badanie wykazało, że funkcjonariusze służb

bezpieczeństwa bardzo często podkreślali w swoich raportach brak pewności co do prawdziwości otrzymywanych informacji. Wszystkie takie przykłady można podzielić na dwie grupy: gdy funkcjonariusz wątpił w prawdziwość informacji i gdy nie wierzył, że jest ona prawdziwa. Opisano także przykłady językowych sposobów deprecjonowania pracy i osiągnięć osób objętych nadzorem.

Słowa kluczowe: język służb bezpieczeństwa; rezerwa prawdziwościowa; imperceptywność; język bułgarski; język polski

Sytuacja gwar w opinii polskich i czeskich internautów

Problematyka zróżnicowania geograficznego języka żywo interesuje użytkowników Internetu i prowadzi do licznych dyskusji, które jednak opierają się na intuicji, cechują się ekspresywnością i wartościowaniem, a własne doświadczenie internautów góruje nad podstawą teoretyczną. Opinie te odpowiadają zatem przede wszystkim świadomości językowej intuicyjnej i potocznej, brak w nich trzeciego wyróżnionego przez S. Gajdę poziomu – wiedzy naukowej (Gajda, 1994, s. 229). Tym bardziej więc warto się im przyjrzeć, ponieważ reprezentują wypowiedzi naturalne i spontaniczne.

Celem artykułu jest odtworzenie na podstawie internetowych komentarzy oceny i obrazu polskich i czeskich gwar w Internecie. Praca niniejsza tym samym wpisuje się w nurt opracowań poświęconych badaniom świadomości językowej¹. Nadrzędnemu zadaniu służą pomocnicze pytania badawcze: Jak internauci oceniają poszczególne odmiany językowe? Jak postrzegają relacje między nimi? Jak widzą ich przyszłość? Wyniki prezentowane są w ujęciu porównawczym – materiał polski i czeski wspólnie.

Materiał do analizy został wyekscerpowany z forów internetowych, na których toczyły się dyskusje poruszające temat gwar. W wypadku polskiego Internetu wybrano dwa fora założone przed rokiem 2020 (Źródła 7 i 13), jednak uwagę skupiono na stronach dyskusyjnych rozwijanych później, gdyż ważny artykuł R. Kucharzyk dotyczący gwar w Internecie pochodzi z roku 2019, chodziło zatem o uwzględnienie materiału nowego (Źródła 4–6, 8–12, 14–16). W przypadku materiału

¹ Przegląd literatury na ten temat zob. Cygan (2011); Szymańska-Galińska (2023).

czeskiego podobne ograniczenie chronologiczne nie było potrzebne. Wykorzystano sześć forów, na których komentarze powstawały w latach 2012–2024 (Źródła 1–3, 17–19). Na materiał polski składają się 204 posty zawierające sądy, opinie i komentarze odnoszące się do rodzimych gwar, na czeski zaś – 149.

Wartościowanie odmian językowych

Wyniki sondażowego badania sytuacji gwar w Polsce i Czechach pokazały, że internauci z obu tych krajów bardzo pozytywnie oceniają gwary. W Polsce równie pozytywnie oceniany był język literacki, nieco mniej zaś potoczny, w Czechach natomiast wyraźnie mniej odnotowano pozytywnych opinii na temat języka potocznego (Osowski, 2023, ss. 267–268). Pomimo tego zgodzić się należy z R. Kucharzyk, że ogólnie gwara wartościowana jest znacznie niżej niż polszczyzna ogólna, co wiąże się z podobną aksjologią kultury wiejskiej i miejskiej (Kucharzyk, 2019, s. 8).

Zebrany materiał ujawnił całe spektrum ocen odnoszących się zarówno do gwar, jak i odmiany literackiej (w przypadku czeskiego również do odmiany potocznej *obecná čeština* – dalej OČ). Za kluczowe dla wartościowania należy uznać pojęcie normy, toteż najprostsze sądy internautów dotyczą odchylenia od niej: *koleżanka z pracy wprowadziła jeszcze słowo KOROMESŁO (zawalidroga) – w jej rodzinie spod Rzeszowa się tego używa i myślała że to normalne słowo a nie gwarowe* [7]². Zdarza się, że odstępstwo od normy zostaje sprzęgnięte z kategorią odmienności wartościowaną ujemnie: *O rany, ale myślałam, że to błąd językowy albo jakaś dziwna maniera kolegi ze Śląska. Strasznie mnie wkurzało to „nie umiem”* [‘nie mogę’] [11], *lidi říkají, že bydlí v Nymburce a nikomu to tady nepřijde divný* [17]. Ze względu na szczególną sytuację językową w Czechach i silną pozycję interdialektu *obecná čeština* w tamtejszym Internecie pojawiły się głosy, że dziwactwem jest używanie odmiany literackiej: *V ostatní komunikaci bych se nebránil používát obecnou češtinu. Spisovná čeština v běžné komunikaci mezi lidmi zní již divně – strojeně* [19].

Pojęcie normy przywołuje także cechy typowe dla danego obiektu. Te odnoszone są przede wszystkim do odmiany gwarowej i służą

² Materiał przywołuję w postaci oryginalnej. W nawiasie kwadratowym podaję numer źródła (zob. spis na końcu tekstu). Zaznaczenia w cytatach – B.O.

przywoływaniu wyrazów i zwrotów w odczuciu komentujących charakterystycznych dla określonej mowy lokalnej: *byłem z poznaniakami w wojsku, kultowe: te dej ćmika* [14], *Rožni – to je klasika – rozsvit'* [3]. Należy podkreślić subiektywizm internautów w przywoływaniu cech gwarowych (lub regionalnych). Są to wybrane zjawiska leksykalne, rzadziej fonetyczne, wyjątkowo z innych poziomów języka. Można za H. Pelcową (Pelcowa, 2017) postawę taką nazwać świadomością selekcyjną. W ujęciu badaczki jej efektem była eliminacja cech uznanych za gwarowe, w zebranych materiale natomiast przywoływanie określonych form służyło ich pozytywnemu eksponowaniu.

Ocena gwary wyrażana jest także przez komentarze wartościujące jej użytkowników – łączenie postrzegania języka z oceną grupy nim się posługującej jest zresztą mechanizmem powszechnym (Sagan-Bielawa, 2017, s. 212). Część internautów przypisuje osobom posługującym się gwarą takie negatywne cechy, jak brak wykształcenia (*Ja jestem ze Śląska, tutaj gwarą najczęściej mówią niewykształceni ludzie* [13], *v životě jsem to neslyšel... možná ženský na mateřský?* [1])³; lenistwo (tylko w materiale polskim: *znacząca większość „gwarzących” to po prostu fleje którym się nie chce nauczyć porządnie jakiegokolwiek języka* [16]); głupotę (przede wszystkim w materiale czeskim): *Neznám nikoho, kdo by kdo v Praze žije mluvil nějakým nářečím, pokud by někdo takto mluvil, svědčilo by to o velmi nízkém IQ* [17]); zacofanie cywilizacyjne (*A na Podkarpaciu na tramwaj mówią – Bo niby jak mają mówić jak nawet nie widzieli* [15]); funkcjonowanie na marginesie społeczeństwa (*Gdzieś tu czytałam że facet mówiący gwarą to 'odpad', podobnie jak po zawodówce, tak że ten tego....* [12], [W Brnie] *německy a jidiš mluvili tzv. lepší lidi, zatímco nářečí dolního lidu se postupně vytvořilo smícháním všech moravských nářečí i té němčiny a jidiš* [17]).

Jednym z kluczowych pojęć dyskursu glottofobicznego⁴, który przejawia się w zebranych materiale, jest czysty język (*Mój mąż natomiast pochodzi z górnego śląska i choć na co dzień operuje czystą polszczyzną, to gdy rozmawia ze swoimi rodzicami, albo gdy chce mnie rozśmieszyć, zaczyna „śląską godkę”* [13]). Odnoszony jest on do odmiany literackiej

³ Komentarze przeciwnie, wskazujące, że cech gwarowych (lub regionalnych) używają także osoby wykształcone, są w mniejszości: *Ale mnie się podoba, jak koleżanka z Małopolski, z tytułem doktora polonistyki zresztą, w spontanicznej rozmowie używa raz po raz jakichś wyrazów gwarowych czy chociaż po małopolsku udźwięcznia (robiłiżmy)* [13].

⁴ Na temat zjawiska glottofobii – por. Blanchet (2019).

postrzeganej jako pozbawionej wpływów obcych. Stanowiska purystyczne są jednak rzadkie w społeczeństwie polskim, toteż często komentarze internautów odnoszące się do tego pojęcia spotykają się z ripostami: – *Lublin – tu mówi się najczystsą polszczyzną w Polsce [...] – Bo on pochodzi z okolic Lublina, więc jemu się wydaje, że to czysta, najprawdziwsza polszczyzna.* 😊 *A prawda jest taka, że dla mieszkańca Polski zachodniej zaciągą [...] [9].*

W materiale czeskim kategoria czystego języka również się pojawia, lecz w innym kontekście. Internauci podkreślają jej wyjątkowość oraz odmiennność od codziennego zwyczaju językowego. W porównaniu z materiałem polskim jest ona mniej pożądana, por.: – *Přihlase se, kdo jste tu z Hranic na Moravě [...]. Podle některých češtinářů je vaše rodné nářečí téměř čistá spisovná čeština, – Mel jsem za studii v ročníku dva kolegy z Hranic. Ano, jejich čestina byla dokonale spisovna, ale při delším hovoru to neslo vydrzet... [17].*

Część internautów przypisuje gwarze wartości pozytywne takie jak: dziedzictwo (*Gwary są częścią dziedzictwa kulturowego i byłoby szkoda, gdyby rozplynęły się w ogólnej nijakości [11]*); piękno (*Tuto všední krásu [tj. nářečí a kroje] si už moje děti zažívají jen na hodech, slavnostech vína, jízdě králů atd. [19]*); bogactwo, zróżnicowanie form (*Vlastně všechny tyhle krajové libůstky (až na žličku) se mi zdají roztomilé, myslím, že to naši řeč obohacuje [3]*); przejrzystość formy, jasność przekazu (*a „naramki” kocham na równi z „zakluczaniem”, są takie logiczne [8]*). Pozytywnej ocenie gwary towarzyszy niekiedy negatywne wartościowanie języka literackiego, który określany jest jako *mdły, nijaki, szkolny, přehnaně spisovný*.

Wartościowanie kultury wiejskiej i miejskiej (oraz gwary i polszczyzny literackiej) odwołuje się niekiedy do opozycji „my – oni”. Gwara (lub polszczyzna regionalna) służyć może samouświadamieniu własnej historii i więzi terytorialnej oraz wzbudzaniu poczucia przynależności do grupy. Por.: *Na wakacje często jeździłam w okolice Leszna [...]. I od razu rzucił mi się "w uszy" ich akcent - od razu wiadomo czy ktos był przyjezdny czy miejscowy [13], To je opravdu zajímavé, že nikomu nevadí pražská mluva, ale třeba moravská ano. Je snad Morava něco míň než Praha? [2].* W ostatniej wypowiedzi pobrzmiewa opozycja „centrum – region” (np. Praga – Morawy, Warszawa – Śląsk), która często nakłada się na wspomnianą „my – oni”. Gwara w tym układzie zostaje przypisana do członu „region”. Zależnie od przynależności internauty do jednej z grup ocena gwary jest pozytywna lub negatywna. Język, jak

wiadomo, może pełnić funkcję zarówno integrującą (*Akcent nie gańba. Mnie tam cieszy, że poznaję swojego od razu po akcencie* [9]), jak i separującą (*Słyszysz taki debil* [hanys], *że rozmówca NIE ZNA gwary to dalej pier...doli gwarą* [16]).

Relacje między gwarą i odmianą literacką

Internauci na podstawie własnego doświadczenia próbują ustalać relacje między poszczególnymi odmianami języka: *moja śp Babcia też mówiła „garczek”, a pochodziła z okolic Łodzi właśnie. więc to raczej po prostu archaizm, a nie regionalizm świętokrzyski... :) [7]*. Należy podkreślić (za: Kucharzyk, 2023, ss. 104–105), że internauci nie używają określenia „regionalizm” w sensie terminologicznym, lecz często nazywają tak gwaryzmy, dialektyzmy lub inne środki w ich mniemaniu dyferencyjne. Przyznają się zresztą do swojej niewiedzy oraz kłopotów z kwalifikacją odmianową, np. *mnie jako polonistkę boli, że ludzie nie odróżniają jednego od drugiego, co widać w wątku o półtorej tygodnia – są tam błędy gramatyczne, kalki językowe (dedykowany...) i regionalizmy. Acz metody odróżniania chyba nie ma. trzeba wiedzieć, a wszystkiego wiedzieć się nie da [11]*.

W analizowanym materiale zgodnie wybrzmiewa opinia, że gwarą to język starszych. Internauci kojarzą ją najczęściej z pokoleniem dziadków lub czasem swojej młodości: *Jestem z Poznania, z bardzo tradycyjnej części Jeżyc, moja babcia i starsze sąsiadki mówiły przepiękną gwarą [13]*, *Mám v zahrádce starší sousedku, pocházející z Domažlicka. A často slychám slovo, na které nejsem zvyklý [17]*. Ze względu na silną pozycję OČ pojawiły się także opinie, że czeski język literacki jest nacechowany generacyjnie i używają go osoby starsze: *mluvit v dnešní době o spisovné češtině, je už utopie [...]. Je to na škodu, ale můžeme jen k tomuto trendu přihlížet my starší nebo aspoň se snažit mluvit spisovně mezi vnoučaty [17]*.

Pochodną wartościowania odmian językowych jest stosunek do ich przekazywania dzieciom. Jako argument negatywny wymieniano ograniczony zakres użycia gwar w sytuacjach formalnych oraz utrudnienia w rozumieniu komunikatu: *Szczególnie dzieci mówiące gwarą są dla mnie przykrym przeżyciem [...], a posługiwanie się nią na co dzień np: w urzędach, wśród ludzi, którzy gwarą nie mówią może być różnie odebrane [13]*, *Je to dost těžké, protože když jsem byl malý, tak jsem moc*

nerozuměl babičce, protože mluvila svým nářečím [17]. Z kolei argumenty pozytywne skupiały się na nauce zarówno polszczyzny gwarowej, jak i ogólnej, np. *myślę, że trzeba to przekazywać dzieciom, tak, aby potrafiły się posługiwać ogólną polszczyzną, ale i gwarą* [13].

Osobnym wątkiem w ramach dyskusji o akwizycji gwary jest udział nauczycieli w tym procesie. Podobnie jak wcześniej, zarysowuje się tu stanowisko liberalne, dopuszczające zapoznavanie uczniów z gwarą jako kodem dodatkowym (obok języka literackiego), który nawiązuje do regionalnego dziedzictwa i jest źródłem narodowej dumy ([Polonista z Podkarpacia] *Može učiť obu versji – jednej, jako regionalizmu (na pole), drugiej – jako formy poprawnej, powszechnie obowiązującej (na dwór)* [11]; *Pokud se nejedná o výuku češtiny, jsem jednoznačně pro. Nářečí patří ke kulturnímu bohatství našich regionů [...]. Národní hrdost totiž začíná tam, kde jsme se narodili* [19]) oraz purystyczne, podkreślające, że używanie różnych gwar przyczynia się do problemów w komunikacji poza miejscem zamieszkania, podważa autorytet nauczycieli zobowiązanych do posługiwania się językiem literackim, kojarzy się z ustrojem komunistycznym, np. *Výuka má být správná, jednoznačná, všem srozumitelná a právě to jsou typické znaky spisovného jazyka, ne nářečí* [19].

Jak już wspomniano, w czeskojęzycznej sieci ważnym tematem jest pozycja OČ. Jej rola w dydaktyce widziana jest różnie zależnie od miejsca zamieszkania – mieszkańcy Czech środkowych skłonni są dopuścić tę odmianę w nauczaniu (*spisovná čeština patří hlavně do hodin českého jazyka a literatury [...]. V ostatní komunikaci bych se nebránil používat obecnou češtinu* [19]), podczas gdy mieszkańcy innych regionów są temu zdecydowanie przeciwni (*Ve škole by se děti měly učit spisovnému jazyku a pouze výjimečně využít své nářečí. Co se týká používání obecné češtiny, vadí mi, že jej mnohdy radí na úroveň téměř spisovné češtiny, přitom je to stále a jenom nářečí dané oblasti* [19]).

Znajomość dwóch kodów część polskich dyskutujących uważa za zaletę. Możemy w tej sytuacji mówić o bilingwizmie (gdy oba kody są równocenne) lub dyglosji (gdy jeden z kodów jest wartościowany wyżej), por. *na dzień dzisiejszy pracując w urzędzie w tej samej miejscowości w której mieszkam od urodzenia posługuję się gwarą kiedy ktoś tak do mnie mówi a kiedy trzeba to używam języka literackiego* [13]. Z kolei czescy internauci występowanie dwóch kodów widzą raczej jako codzienną, naturalną sytuację, związaną z występowaniem *spisovné češtiny* (przeznaczonej do używania w sytuacjach oficjalnych)

i OČ (sytuacje nieformalne), np. *Když si budeš vykládat s kámošem v hospodě tak ano, je to úplně jedno dokud ti bude rozumět. Ale na hodině matiky na VŠ, kdy před tabulí diskutuješ něco s profesorem, pak je to nevhodné* [1].

Przyszłość gwary i odmiany literackiej

W tej grupie komentarzy wyróżniają się głosy o zaniku gwary, używaniu jej tylko w wyjątkowych sytuacjach, np. *U mnie mówiło się gwarą, tylko gdy przyjeżdżała babcia. Rozumiem gwarę, ale nie umiem się na posługiwać (może pojedyncze słówka i powiedzonka) i strasznie nad tym ubolewam* [13]. Na tym tle wyróżniają się zdaniem internautów niektóre regiony, jak Śląsk i Kaszuby, choć i tam docierają tendencje unifikacyjne, por. *Mieszkalam kiedyś 15 km od Rybnika, dookoła wszyscy mówili gwarą, dzieci w szkole też dużo. Od kilkunastu lat nikt w otoczeniu nie mówi, a pamiętam sporo* [9]. Dyskutanci zauważają również, że ich własna mowa zmienia się z upływem czasu, a znane dawniej słownictwo odchodzi w zapomnienie.

Słabnięcie międzypokoleniowego przekazu gwary spowodowane jest m.in. wpływem szkoły⁵ oraz mediów, np. *u dalsi generace vidim, ze je ten vztah k regionalni sociokulturni bubline velmi oslabeny, a veskera skolni (2. stupen +) a medialni propaganda pracuje na tom, aby byl jeste slabši* [17], co jest podnoszone zarówno w dyskursie naukowym, jak i amatorskim. Rządziej natomiast zwraca się uwagę na oddziaływanie audiowizualnych tekstów kultury takich jak filmy: *Bohužel využití specifických dialektů v dabingu moc není. A díky tomu nám krásně vymírají naše nářečí. Lidi z Moravy pochyťávají pražský přízvuk* [2].

Zarysowana powyżej pesymistyczna wizja życia gwara skłania niektórych internautów do formułowania sądów o ich upadku. Niekiedy winą za to obarcza się jej użytkowników, por. *Ślázacy z kolei, już dawno zaniebdali i zubożyli swój etnoлект do poziomu grypsery z niemieckimi zwrotami* [16]. W przypadku czeskojęzycznych internautów natomiast upadek dotyczy języka literackiego; wzory poprawnego i pięknego wysławiania się należą do przeszłości, a o szerzenie złych wzorów językowych oskarża

⁵ Jeden z internautów konstatuje, że szkoła zajęła dotychczasowe miejsce rodziny w procesie nauczania języka, por. *mám poslední dobu dojem, že mládež nemluví, jak je naučili rodiče, ale jak je to učit ve škole* [17].

się media, np. *Vždycky si vzpomenu na Radovana Lukavského, Miroslava Horníčka a další, jejichž čeština hladila po duši* [17]; *při současné devastaci českého jazyka ve sdělovacích prostředcích je nanejvýš vhodné, aby pedagog používal spisovnou češtinu* [19].

Zakończenie

Diagnoza sytuacji gwar w Polsce i Czechach nie jest jednoznaczna, tak jak ambiwalentne jest ocenianie tej odmiany języka. „Gwara jest zarówno wartością, jak i antywartością” (Pelcowa, 2017, s. 238); może być kojarzona z takimi pojęciami jak dziedzictwo kulturowe, tożsamość regionalna, ekspresywność, bogactwo form lub odstępstwo od normy, brak wykształcenia, głupota, lenistwo, margines społeczny. Wartościowanie odmian językowych jest kluczowe dla ich przetrwania, ponieważ przekłada się na takie zjawiska jak chęć przekazywania danego kodu dzieciom, opieka nad nim, skłonność do używania w codziennej komunikacji. Internauci przyszłość gwar (w Czechach także języka literackiego) rysują w czarnych barwach, a winą za niszczenie tych odmian obarczają media. Pomimo tego badania sondażowe pokazały, że gwara nadal jest dość powszechna⁶. W Polsce 64,80% badanych przyznało, że używa odmiany potocznej, w Czechach – 61,92%. Tam też częściej były używane gwary (41,27%; odmiana literacka – 29,78%). Z kolei w Polsce odwrotnie – 29,71% używa gwar, 38,37% wariantu literackiego (Osowski, 2023, s. 269).

Wzrost zainteresowania gwarami paradoksalnie koreluje z ich mniejszą obecnością w przestrzeni społecznej. Im bardziej przestają być środkiem żywej komunikacji, tym bardziej rośnie ich wartość symboliczna jako emblematu tożsamości lokalnej lub regionalnej. Jednocześnie gwary na znacznej części terytorium Polski i Czech przestają mieć charakter systemowy, a ich elementy przenikają do obiegu ogólnokrajowego, m.in. za sprawą wypowiedzi w Internecie oraz pragmatycznego wykorzystania jako tworzywa artystycznego, w marketingu czy w turystyce kulturowej.

⁶ Należy zaznaczyć, że internauci nie odbierają gwar w sposób systemowy; często wystarczy obecność w wypowiedzi tylko pewnych, ograniczonych jej eksponentów.

Źródła (dostęp 5.08.2024)

- Źródło nr 1 – *Patnik vs obrubnik – neznalost nebo nareci?* <https://www.bikeforum.cz/forum/patnik-vs-obrubnik-neznalost-nebo-nareci>
- Źródło nr 2 – *Dialekty v českém dabingu*. <https://dabingforum.cz/viewtopic.php?t=18992&sid=9c47e69bdf0cc0209bce3862fe6d476f>
- Źródło nr 3 – *Speciality vašeho nářečí*. <https://www.emimino.cz/diskuse/speciality-vaseho-nareci-103186/>
- Źródło nr 4 – *Brak tłumaczenia dialogów z niemieckiego to głupota czy bezczelność?* <https://www.filmweb.pl/serial/Bia%C5%82a+odwaga-2024-10053911/discussion/Brak+%C5%82umaczenia+dialog%C3%B3w+z+niemieckiego+to+g%C5%82upota+czy+bezczelno%C5%9B%C4%87,3418412>
- Źródło nr 5 – *Regionalne słówka i śmieszne powiedzenia*. https://forum.gazeta.pl/forum/w,11086,169927811,169927811,Regionalne_slowka_i_smieszne_powiedzenia.html
- Źródło nr 6 – *W marcu przeprowadzam się do Szwajcarii*. https://forum.gazeta.pl/forum/w,20,172971316,172971316,_OT_W_marcu_przeprowadzam_sie_do_Szwajcarii.html
- Źródło nr 7 – *różnice językowe w Polsce*. https://forum.gazeta.pl/forum/w,384,119079159,119079159,roznice_jezykowe_w_Polsce.html
- Źródło nr 8 – *na dworzE VS. na dworzU*. https://forum.gazeta.pl/forum/w,567,170029022,170029022,na_dworzE_VS_na_dworz_U.html
- Źródło nr 9 – *Gwary polskie*. https://forum.gazeta.pl/forum/w,567,170343585,170343585,Gwary_polskie.html
- Źródło nr 10 – *Ile z was ma partnera, który jest „z braku laku”?* https://forum.gazeta.pl/forum/w,567,170894388,170894388,Ile_z_was_ma_partnera_ktory_jest_z_braku_laku_.html
- Źródło nr 11 – *Regionalizmy a błędy językowe/gramatyczne*. https://forum.gazeta.pl/forum/w,567,173920656,173920656,Regionalizmy_a_bledy_jezykowe_gramatyczne.html
- Źródło nr 12 – *Wolni mężczyźni koło 40*. https://forum.gazeta.pl/forum/w,567,177329737,177329737,Wolni_mezczyzni_kolo_40.html
- Źródło nr 13 – *Czy używacie w domu gwary albo chociaż wyrazów...* https://forum.gazeta.pl/forum/w,567,39869265,39869265,Czy_uzywacie_w_domu_gwary_albo_chociaz_wyrazow_.html
- Źródło nr 14 – *Gwary, dialekty słowa nasze, ale jakby nie nasze*. <https://jerkbait.pl/topic/140030-gwary-dialekty-s%C5%82owa-nasze-ale-jakby-nie-nasze/>
- Źródło nr 15 – *Polska gwara*. <https://joemonster.org/mg/show/312272>
- Źródło nr 16 – *Pyrsk ludkowicie*. <https://joemonster.org/phorum/read.php?f=15&t=2858533#2858533>
- Źródło nr 17 – *Volný Polec 01/2017–08/2024*. <https://www.knife.cz/Default.aspx?tabid=53&g=posts&m=1073556>

Źródło nr 18 – *Nářečí*. <http://www.nasetraktory.eu/forum/viewtopic.php?f=18&t=41443&start=465>

Źródło nr 19 – *Je podle Vás vhodné užívání nářečí (včetně obecné češtiny) ze strany pedagogů při výuce žáků?* <https://www.vzdelavacisluzby.cz/forum/kategorie-6/podkategorie-1/prispevek-377>

Bibliografia

- Blanchet, P. (2019). *Discriminations – combattre la glottophobie*. Lambert–Lucas.
- Cygan, S. (2011). *Przejawy świadomości językowej mieszkańców wsi końca XX wieku na przykładzie Lasocina na Kielecczyźnie*. Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego.
- Gajda, S. (1994). O kulturze porozumiewania się w nauce. W K. Handke & H. Dalewska-Greń (Red.), *Polszczyzna a/i Polacy u schyłku XX w.* (ss. 227–237). Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk (Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy).
- Kucharzyk, R. (2019). Gwara – tradycja czy obciach? Spojrzenie młodych kobiet: Na materiale z forów internetowych. *Poradnik Językowy*, 2019(1), 7–19.
- Kucharzyk, R. (2023). Regionalne różnice leksykalne w potocznej świadomości językowej. *Gwary Dziś*, 16, 99–111. <https://doi.org/10.14746/gd.2023.16.8>
- Osowski, B. (2023). Wyniki sondażowe badania sytuacji gwar w Polsce i Republice Czeskiej. W B. Osowski, J. Kobus, P. Michalska-Górecka, & A. Piotrowska-Wojaczyk (Red.), *Język w regionie, region w języku 5* (ss. 263–276). Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”.
- Pelcowa, H. (2017). Gwara w kontakcie – gwara w konflikcie. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, 64, 233–245.
- Sagan-Bielawa, M. (2017). Język jako element świadomości społecznej (na przykładzie Polski po 1918 roku). *LingVaria*, 12(24), 211–224. <https://doi.org/10.12797/LV.12.2017.24.14>
- Szymańska-Galińska, K. (2023). Świadomość językowa a gwara. *Językoznawstwo*, 2023(18(1)), 171–178. https://doi.org/10.25312/2391-5137.18/2023_17ksg

The Situation of Dialects in the Opinions of Polish and Czech Internet Users

Summary

This article focuses on discussions taking place on the Internet about the status of dialects and literary varieties of Polish and Czech. The research questions that

were posed include how Internet users evaluate individual language varieties, how they see the relations between them and how they see their future. The study therefore fits into the research trend devoted to language awareness. The material comes from Internet discussion forums.

Keywords: language awareness; dialects; axiology; language of the Internet; colloquial language

Sytuacja gwar w opinii polskich i czeskich internautów

Streszczenie

Artykuł koncentruje się na dyskusjach toczących się w Internecie na temat statusu gwar i odmiany literackiej języka polskiego i czeskiego. Postawiono pytania badawcze, jak użytkownicy Internetu oceniają poszczególne odmiany językowe, jak widzą relacje między nimi i ich przyszłość. Tekst wpisuje się zatem w nurt badawczy poświęcony świadomości językowej. Materiał pochodzi z internetowych forów dyskusyjnych.

Słowa kluczowe: świadomość językowa; gwary; wartościowanie; język Internetu; język potoczny

Dorota Krystyna Rembiszewska

Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa

dorota.rembiszewska@ispan.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0339-0879>

Janusz Siatkowski

Instytut Slawistyki Zachodniej i Południowej UW, Warszawa

janusz.siatkowski@wp.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4362-9426>

Parametry chronologiczne w badaniu leksyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim

Celem artykułu jest wskazanie znaczenia diachronii i synchronii w badaniu leksyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim. Analiza materiałów współczesnych i dawnych pozwala na interpretację wyrazów o ograniczonym zasięgu geograficznym w dużym przedziale czasowym, co umożliwia śledzenie zmian zasięgów rozpatrywanych wyrazów w gwarach.

Badanie tej tematyki podjęte już w trzech tomach monografii *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe* (Rembiszewska & Siatkowski, 2018, 2020, w druku) pokazuje, że jednoznaczne rozstrzygnięcie (nawet przy uwzględnieniu źródeł pochodzących z różnych okresów), czy mamy do czynienia z archaizmami słowiańskimi, czy zapożyczeniami międzysłowiańskimi, jest często niemożliwe.

Wyraz *binduga* ‘miejsce nad rzeką, gdzie składa się drzewo na spław, zbija tratwy i spuszcza się je na wodę’ stanowi wyrazisty przykład pozwalający na prześledzenie etapów przyjmowania danego leksemu przez polszczyznę z języka niesłowiańskiego, gdzie źródło zapożyczenia nie budzi wątpliwości.

Feliks Czyżewski występujące w gwarach polskich pod Włodawą postaci nazwy *binduga*, np.: *byńduha*, *beńduxa*, *byńżuxa*, *byńduga* uznaje za zapożyczenia ukraińskie, przytaczając z ukraińskich gwar włodawskich formy *byńduha*, *byńduxa* (Czyżewski, 1986, s. 90). Chodzi tu oczywiście jedynie o wpływ fonetyczny, o obce *h*, przekształcone na gruncie polskim w *χ* oraz o twarde nagłosowe *by-*. Ukrainizmem jest także notowana przez SGP sporadycznie z Woli Uhruskiej koło Włodawy forma *binduħa* (SGP PAN, t. 2, s. 220). Ukraińskie wpływy językowe zdradzają też notowane do XVIII wieku zapisy fonetyczne *Bindiuħa*, *Biendiuga*,

Bindiuga dawnej wsi *Binduga* w gminie Krasnystaw. Z kolei oddziaływanie języka białoruskiego zaznacza się w nazwie wsi *Bindziuga* w gminie Michałowo w powiecie białostockim, w miejscowej gwarze *bidz'uha*, a w dawnych zapisach też *Biendziucha*, *Бендзюга*, *Biendziuga*, *Bindziuha* (NMP, t. 1, s. 200).

Sam leksem *binduga* stanowi w polszczyźnie dawną pożyczkę z języka niemieckiego, dobrze poświadczoną zarówno w piśmie, jak i w gwarach, która zresztą do języków wschodniosłowiańskich przeszła właśnie za pośrednictwem polskim.

Na źródło niemieckie ze średniem. *bindinge* (Lübben, 1980, s. 54) lub też srwniem. *bindunge* ‘węzeł’, ‘połączenie, powiązanie’ (Lexer, 1979, t. 1, s. 279) od *binden* ‘łączyć, wiązać’ zwrócił uwagę już Moszyński (1954, s. 53), por. też Hinze (1965, s. 120) i Siatkowski (2015, ss. 261–262).

Bienduga ‘wybrzeże wygodne do wywózki drzewa’ notuje już SStp (t. 1, s. 93) z 1427 roku znad Biebrzy. Nie ma jej w prawdzie ani w SPXVI, ani w *Słowniku języka polskiego* Samuela Lindego, ale kartoteka SXVII–XVIII notuje z rękopisu z 1720 roku *binduga*: „*Bindugi* wdobrym położone porcie”. Wskazując na pochodzenie niemieckie, SWil podaje (SWil, t. 1, s. 81) *binduga*, *winduga* ‘miejsce nad brzegiem wód spławnych położone, gdzie składają drzewo na spław przeznaczone’, *bindużne* ‘opłata od składu drzewa na bindudze’ i *bindużnik* ‘zbijający tratwę’ oraz ‘pilnujący porządku na bindudze’, następnie SW (t. 1, s. 156, t. 7, s. 615) *binduga*, *winduga* i jako gwarowe *bienduga* ‘miejsce przy rzece, gdzie składają drzewo przeznaczone na spław’ i ‘spław drzewa’, a SJPD (t. 1, s. 524) *binduga* ‘miejsce nad rzeką, gdzie się składa drzewo na spław i zbija tratwy’.

Dla języków wschodniosłowiańskich, przynajmniej częściowo, należy przyjąć pośrednictwo polskie. Dotyczy to pożyczki wyrazu *binduga* w znaczeniu ‘miejsce nad rzeką do składowania drzewa przeznaczonego na spław’. Poza tym *bi(e)nduga* występuje w języku ukraińskim i rosyjskim, ale w innych znaczeniach.

Zatem, obecność wyrazu *binduga* już w staropolszczyźnie pozwala wnioskować, że należy on do grupy dawnych zapożyczeń z języka niemieckiego.

Interesującą egzemplifikację na pozorne zapożyczenie jest wyraz *skowroda* ‘patelnia’. Występuje on powszechnie w językach wschodniosłowiańskich, a w języku polskim stanowi regionalizm północno-wschodni, z zasięgiem charakterystycznym dla pożyczek ruskich.

SGPKarł podał *skowrodę* ‘patelnię’ spod Augustowa, z okolic Kolna, z Tykocina, a ponadto postać *skawroda* z terenu Litwy (SGPKarł t. 5,

s. 153). W AGM *skowroda* występuje dosyć często, sporadycznie *skowryda* i zdrobniałe *skowrodka* f., *skowrodek* m., w północno-wschodniej części Mazowsza (AGM, t. 6, s. 70, m. 273). Pelcowa (2019, s. 508, m. 55) spod Włodawy przytacza postać *skoworda*.

Skowroda znalazła się także w utworach kilku pisarzy związanych z Kresami – w *Pamiętnikach* szlachcica wołyńskiego Jana Duklana Ochockiego (1766–1848), u Juliusza Słowackiego (SW, t. 6, s. 168), a także u Adama Mickiewicza: „leją w kotły, *skowrody*, w rondle, dym wybuchu” (SJAM, t. 8, s. 139), co przytacza SWil (t. 2, s. 1497), a także SJPD (t. 8, s. 326), określając jako wyraz gwarowy wschodni.

Ze względu na przedstawiony wyżej swój północno-wschodni zasięg, charakterystyczny dla pożyczek wschodniosłowiańskich, wyraz *skowroda* ‘patelnia’ został uznany za przejęty ze Wschodu przez Werenicza (Веренич, 1990, s. 109), Kurzową (Kurzowa, 1993, s. 429), Nowowiejskiego (Nowowiejski, 2010a, s. 270) i Kostecką-Sadową (Kostecka-Sadowa, 2015, s. 251) bez żadnych zastrzeżeń. Jedynie Dorota Rembiszewska zwraca uwagę, że wyraz ten wykazuje regularny polski rozwój grupy **tort* zamiast wschodniosłowiańskiego pełnogłosu (Rembiszewska, 2007, s. 56). Poza tym występowanie formacji **sk(o)vorda* nie jest ograniczone tylko do języków wschodniosłowiańskich oraz języka polskiego i języków łużyckich. Ma ona poświadczenie w języku starosłowiańskim: mianowicie w *Kodeksie supraskim* kilkakrotnie zanotowano formę *skovrada* ‘patelnia’ (SJS, t. 4, s. 89). Wyraz *skowroda* ‘ts.’ został utrwalony w słowniku cerkiewnosłowiańsko-polskim wydany w 1722 roku w Supraślu, w haśle *ckoвpada* (Citko, 2013, s. 26). Lilia Citko traktuje go jako pożyczkę ruską (Citko, 2019, s. 106).

Słowiańska **skovorda* została też zapożyczona do języka rumuńskiego – jeszcze przed metatezą – jako *scovardă* w znaczeniu ‘placek’. Notuje ją słownik Tiktina (Tiktin, 1903–1925, t. 3, s. 1391) z Biblii z 1688 roku oraz z kilku słowników, poza tym występuje tu pochodny czasownik *scovîrda* ‘przybierać wklęsłą formę’. Świadczy to, że formacja **skovorda* była dobrze znana również na południu Słowiańszczyzny. Nie ma więc podstaw, by negować możliwość jej pojawienia się również w języku polskim.

Obecnie jesteśmy skłonni opowiedzieć się właśnie za tą drugą możliwością, przyjmowaną zresztą powszechnie przez autorów słowników etymologicznych. Mamy tu do czynienia z dawną wspólnotą obejmującą właściwie całą Słowiańszczyznę, sięgającą zapewne dawnych czasów sprzed metatezy grupy **tort*. Za zapożyczone natomiast uznamy tylko

obce fonetycznie formy, jak *skawroda* pod Sejnami i na Litwie oraz *skowroda* u polskich przesiedleńców spod Nowogródka (Rembiszewska & Siatkowski, 2021, s. 248–253).

O możliwości wpływu wschodniosłowiańskiego na pol. nazwę ***kurdupel*** ‘człowiek niski, niedorostek’, przezwisko ‘smarkacz’ wspomniano kilkakrotnie, ale argumentów przemawiających za pożyczką nie przytoczono. *Słownik warszawski* polskie gwarowe *kurdupel*, *kordupel*, *kurdupeć* ‘człowiek niski, pękaty, niedorostek’, ‘malec, smarkacz’ jedynie zestawia z ukr. *kurdupel*, jednak wyraźnie nie stwierdza, że jest to pożyczka (SW, t. 2, s. 641). Aleksander Brückner w haśle *dupło*, *dziupło*, *dupa* pisze: „nasze *kurdupel* zawiera też słowo, jeśli to nie pożyczka raczej z ruskiego”, ale na s. 283 o zapożyczeniu nie wspomina: „*kurdupel* ‘malec’, pogardliwie, w XVII w. też *kordupel*, to *kur-* wywodzą z cerk. *kryn-* ‘obcięty’, prasłowo, u nas zaginęło” (Brückner, 1927, s. 104). Nowowiejski (2010b, ss. 222, 223) polskie gwarowe *kurdupel* ‘ktoś niskiego wzrostu’ spod Sokółki na Podlasiu zdecydowanie uznaje za pożyczkę ukr. *kurdupel*. Sławski (1952–1982, t. 3, ss. 398–399) ze względu na szeroki zasięg wyrazu w gwarach polskich możliwość wpływu ruskiego kategorycznie odrzuca.

Przyjmuje się, że **kryno-dupь*, **kryno-duplŷ* stanowi dialektyzm północnosłowiański, por. Vasmer (Фасмер, 1964–1973, t. 2, s. 424), Sławski (1952–1982, t. 3, s. 398). Pol. *kurdupel* zdecydowanych znamion obcości właściwie nie ma. Wprawdzie na miejscu *ɣ* zgłoskotwórczego twardego dominuje w języku polskim kontynuant *ar*, ale sporadycznie pojawiają się również formy z *or* i *ur* (Stieber, 1966, s. 53), a wchodzi też w grę wtórne skojarzenie z wyrazem **kurь*. Formy z *or*, *ur* mogą więc, ale nie muszą, wskazywać tu na pożyczkę. Nie sposób więc wykluczyć ich rodzimości w języku polskim. By rozstrzygnąć, czy w polszczyźnie można mówić o ewentualnej pożyczce, trzeba zatem przede wszystkim dokładniej przyrzeć się historii wyrazu i jego zasięgowi w językach słowiańskich.

Regionalizm ten występuje w całej Słowiańszczyźnie wschodniej, ale ma tu różną frekwencję. W języku rosyjskim jego występowanie ogranicza się tylko do gwar i ma inne znaczenie niż omawiane. Z języka ukraińskiego są potwierdzone postaci: *курдо́пель* ‘człowiek małego wzrostu’ (SUM, t. 4, s. 407; Гринченко, 1907–1909, t. 2, s. 329) i *курдо́пельний чоловік* ‘mężczyzna małego wzrostu’ (SUM, t. 4, s. 407). Szczególnie bogate poświadczenia dotyczą wyrazów: *курдо́пель*, *курдо́няль* ‘człowiek małego wzrostu’, ‘zwierzę z krótkim ogonem’ w języku białoruskim. ESBM (t. 5, s. 168) notuje go z gwar białoruskich m.in. spod Witebska, Homla, Bobrujska, Grodna i ze słowników bez ściślejszej lokalizacji (ESBM, t. 5, s. 168).

Kurdupel i pochodne mają szeroki zasięg w gwarach polskich. Już w SGPKarł zapisano *kurdupel* ‘człowiek małego wzrostu’, ‘mały chłopiec’, ‘malec, smarkacz’ z północy Polski i z Litwy, *kurdupec* ‘ts.’ znad Skawy (SGPKarł, t. 2, s. 530). Sławski (1952–1982, t. 3, s. 398) podaje dalsze przykłady z Domaniewka pod Łodzią, z Wielkopolski i Podkarpacia.

Walery Łabko przedstawił zasięg słowiańskiego nazwy *kurdupel* ‘człowiek małego wzrostu’, ‘mały, krótki, z krótkim ogonem’ na mapie (Jlaćko, 1975, ss. 71–73). Wyraz ten ogarnia duży obszar, obejmujący całą niemal Białoruś (jedynie na wschodzie występuje tylko *kurdupec* i *kurdupyj*), na Ukrainie zaś *kurdupel* tworzy wyspę od Lwowa po Użhorod na Zakarpaciu. W Polsce *kurdupel* pojawia się na mapie w rozproszeniu we wschodniej połowie kraju, sięgając sporadycznie na zachód aż poza Łódź, w zagęszczeniu występuje zaś koło Gdańska i Krakowa. Znany jest m. in. w kaszubszczyźnie (Lorentz, 1958–1983, t. 1, s. 431; Sychta, 1967–1976, t. 2, s. 304, 1980–1985, t. 2, s. 99). Powszechnie występuje na terenie południowo-wschodniej Litwy (Zdaniukiewicz, 1972, s. 15; Rieger i in., 2006, s. 244). Łabko twierdzi, że tak szeroki zasięg w gwarach polskich wskazuje na zapożyczenie lub archaizm (Jlaćko, 1975, ss. 71–73). Ze względu na brak wiarygodnego źródła zapożyczenia i przejrzystą budowę słowotwórczą opowiada się raczej za archaizmem.

Kartoteka SGP przynosi dalsze przykłady obecności tego wyrazu w gwarach polskich: z Wileńszczyzny, z Wielkopolski, ze Śląska, Małopolski i z pogranicza wschodniego.

W piśmie *kurdupel* pojawia się w języku polskim w utworze *Złote jarzmo małżeńskie* w przedruku z 1784 roku – *Hordupel* ‘rogacz, zdradzany mąż’ (Kartoteka SXVII–XVIII), później w *Słowniku* Bandtkiego z 1806 *kordupel*, *kurdupel* w znaczeniu ‘licha krótka szpada noszona z tyłu pod płaszczem’ (Bańkowski, 2000, t. 1, s. 857).

SWil (t. 1, s. 526) *kordupel*, *kurdupel* ‘człowiek małego wzrostu, przytem niezgrabny’ uznaje za pospolity, SW (t. 2, s. 641) *kurdupel*, *kordupel* ‘człowiek niski, pękaty, niedorostek, malec’ za gwarowe zestawiając z ukr. *kurdupel*.

Kurdupel znany jest też w polszczyźnie współczesnej. SJPD jako pogardliwe i wulgarne ‘o człowieku niskim, pękatym, niepokąznym’ podaje *kordupel* (SJPD, t. 3, ss. 1006, 1305–1306).

W świetle przedstawionych materiałów sprawa pożyczki jest dosyć jasna. Wprawdzie postać fonetyczna omawianego wyrazu z kontynuantem *or*, *ur* na miejscu *r* zgłoskotwórczego może wskazywać na zapożyczenie, jednak tak szeroki jego zasięg w gwarach polskich, jak przyjmował już Sławski (1952–1982, t. 3, ss. 398–399), zdecydowanie przemawia za pierwotnym archaizmem.

Z analizy przykładowych wyrazów występujących na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim rysuje się dość oczywisty wniosek – trudno tu o jednoznaczne rozstrzygnięcie, czy jest to zapożyczenie w obrębie języków słowiańskich, czy też relikwyt wspólnoty prasłowiańskiej.

Skróty

- AGM – *Atlas gwar mazowieckich* (T. 1–10) (Horodyska-Gadkowska i in., 1971–1992).
- ESBM – *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы* (T. 1–14) (Мартынаў & Цыхун, 1978–2017).
- Kartoteka SXVII–XVIII – *Kartoteka Słownika języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku* (b.d.).
- NMP – *Nazwy miejscowe Polski: Historia, pochodzenie, zmiany* (T. 1–) (Rymut i in., 2004–).
- SGP PAN – *Słownik gwar polskich* (T. 1–) (Karaś i in., 1977–).
- SGPKarł – *Słownik gwar polskich* (T. 1–6) (Karłowicz, 1900–1911).
- SJAM – *Słownik języka Adama Mickiewicza* (T. 1–11) (Górski & Hrabec, 1962–1983).
- SJPD – *Słownik języka polskiego* (T. 1–11) (Doroszewski, 1958–1969).
- SJS – *Slovník jazyka staroslověnského* (T. 1–4) (Kurz & Hauptová, 1966–1997).
- SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku* (T. 1–) (Mayenowa & Peplowski, 1966–).
- SStp – *Słownik staropolski* (T. 1–11) (Urbańczyk, 1953–2004).
- SUM – *Словник української мови* (T. 1–11) (Білодід, 1970–1980).
- SW – *Słownik języka polskiego* (T. 1–8) (Karłowicz i in., 1900–1927).
- SWil – *Słownik języka polskiego* (T. 1–2) (Zdanowicz i in., 1861).

Bibliografia

Wykaz ekscerpowanych źródeł

- Bańkowski, A. (2000). *Etymologiczny słownik języka polskiego* (T. 1–2). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Brückner, A. (1927). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Wiedza Powszechna.
- Doroszewski, W. (Red.). (1958–1969). *Słownik języka polskiego* [SJPD] (T. 1–11). Wiedza Powszechna; Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Górski, K., & Hrabec, S. (Red.). (1962–1983). *Słownik języka Adama Mickiewicza* [SJAM] (T. 1–11). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

- Hinze, F. (1965). *Wörterbuch und Lautlehre der deutschen Lehnwörter im Pomoranischen (Kaschubischen)*. De Gruyter; Akademie-Verlag. <https://doi.org/10.1515/9783112758458>
- Horodyska-Gadkowska, H., Strzyżewska-Zaremba, A., & Kowalska, A. (Oprac.). (1971–1992). *Atlas gwar mazowieckich* [AGM] (T. 1–10). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Karaś, M., Reichan, J., Okoniowa, J., & Kucharzyk, R. (Red.). (1977–). *Słownik gwar polskich* [SGP PAN] (T. 1–). Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.
- Karłowicz, J. (Red.). (1900–1911). *Słownik gwar polskich* [SGPKarł] (T. 1–6). Akademia Umiejętności.
- Karłowicz, J., Kryński, A., & Niedźwiedzki, W. (Red.). (1900–1927). *Słownik języka polskiego* [SW] (T. 1–8). Nakładem prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego.
- Kartoteka Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku [Kartoteka SXVII–XVIII]. (b.d.). <https://www.rcin.org.pl/dlibra/publication/20029?language=en>
- Kurz, J., & Hauptová, Z. (Red.). (1966–1997). *Slovník jazyka staroslověnského* [SJS] (T. 1–4). Československá akademie věd.
- Linde, S. B. (1807–1814). *Słownik języka polskiego* (T. 1–6). W Drukarni XX. Pijarów.
- Mayenowa, M. R., & Peplowski, F. (Red.). (1966–). *Słownik polszczyzny XVI wieku* [SPXVI] (T. 1–). Instytut Badań Literackich PAN.
- Pelcowa, H. (2019). *Słownik gwar Lubelszczyzny: T. 6. Pokarmy*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Rymut, K., Czopek-Kopciuch, B., & Bijak, U. (Red.). (2004–). *Nazwy miejscowe Polski: Historia, pochodzenie, zmiany* [NMP] (T. 1–). Instytut Języka Polskiego PAN.
- Sławski, F. (1952–1982). *Słownik etymologiczny języka polskiego* (T. 1–5). Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego.
- Sychta, B. (1967–1976). *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej* (T. 1–7). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Sychta, B. (1980–1985). *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej* (T. 1–3). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Tiktin, H. (1903–1925). *Rumänisch-deutsches Wörterbuch* (T. 1–3). Staatsdruckerei.
- Urbańczyk, S. (Red.). (1953–2002). *Słownik staropolski* [SStp] (T. 1–11). Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Instytut Języka Polskiego PAN.
- Zdanowicz, A., Bohusz Szyszko, M., Filipowicz, J., Tomaszewicz, W., Czepliński, F., Korotyński, W., & Trentowski, B. (Red.). (1861). *Słownik języka polskiego* [SWil] (T. 1–2). Wydany staraniem i kosztem Maurycego Orgelbranda.

- Білодід, І. К. (Red.). (1970–1980). *Словник української мови* [SUM] (Т. 1–11). Наукова думка.
- Грінченко, Б. (1907–1909). *Словарь української мови* (Т. 1–4). Друкарня Акційного Товариства Н. Т. Корчак-Новицького у Києві.
- Лабко, В. Д. (1975). [Ankieta]. W *Беларуска-польскія ізаляксы* (ss. 69–78). АН БССР Рэд.-выд. савет. 9 Ін-т мовазнаўства.
- Мартынаў, В. У., & Цыхун, Г. А. (Red.). (1978–2017). *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы* [ESBM] (Т. 1–14). Беларуская навука.
- Фасмер, М. (1964–1973). *Этимологический словарь русского языка* (О. Н. Трубачев, Тłум. & Узур.; Т. 1–4). Прогресс.

Literatura

- Citko, L. (2013). O najstarszych podlaskich drukach cyrylickich. *Studia Wschodniosłowiańskie*, 13, 19–30. <https://doi.org/10.15290/sw.2013.13.02>
- Citko, L. (2019). *Piśmiennictwo i nazewnictwo starobiałoruskie na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego: Wybrane problemy*. Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Czyżewski, F. (1986). Zapożyczenia ukraińskie w gwarach b. powiatu włodawskiego. W J. Rieger & W. Werenicz (Red.), *Studia nad polszczyzną kresową* (Т. 4, ss. 81–107). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kostecka-Sadowa, A. (2015). *Rzeczownikowe zapożyczenia wschodniosłowiańskie w gwarach polskich*. Polska Akademia Nauk, Instytut Języka Polskiego.
- Kurzowa, Z. (1993). *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.* Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Lexer, M. (1979). *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch* (Т. 1–3). Hirzel.
- Lorentz, F. (1958–1983). *Pomoranišches Wörterbuch* (F. Hinze, Kontynuacja; Т. 1–5). Akademie-Verlag.
- Lübben, A. (1980). *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Moszyński, L. (1954). *Geografia niektórych zapożyczeń niemieckich w staropolszczyźnie*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Nowowiejski, B. (2010a). Polskie słowniczki gwarowe z XIX wieku jako źródło do badania przeszłości polsko-białoruskich stosunków językowych. W B. Nowowiejski, *Z zagadnień kontaktów językowych* (ss. 263–271). Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Nowowiejski, B. (2010b). Z życia wschodnich sławizmów leksykalnych w mowie miast i miasteczek Białostockizny. W B. Nowowiejski, *Z zagadnień kontaktów językowych* (ss. 215–228). Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Rembiszewska, D. K. (2007). *Słownik dialektu knyszyńskiego Czesława Kudzinowskiego*. Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów.
- Rembiszewska, D. K., & Siatkowski, J. (2018). *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie: Studia wyrazowe* (Cz. 1). Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.

- Rembiszewska, D. K., & Siatkowski, J. (2021). *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie: Studia wyrazowe* (Cz. 2). Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Rembiszewska, D. K., & Siatkowski, J. (w druku). *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie* (Cz. 3).
- Rieger, J., Masojć, I., & Rutkowska, K. (2006). *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*. DiG.
- Siatkowski, J. (2015). *Studia nad słowiańsko-niemieckimi kontaktami językowymi*. Uniwersytet Warszawski, Instytut Slawistyki Zachodniej i Południowej.
- Stieber, Z. (1966). *Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego* (4. wyd.). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Zdaniukiewicz, A. A. (1972). *Gwara Łopatowszczyzny: Fonetyka, fleksja, słownictwo*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Веренич, В. Л. (1990). Польско-белорусское взаимодействие (на материале мазурского островного говора в Полесье). W J. Rieger & W. Werenicz (Red.), *Studia nad polszczyzną kresową* (T. 5, ss. 7–141). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Bibliography (Transliteration)

Sources of Excerpts

- Bańkowski, A. (2000). *Etymologiczny słownik języka polskiego* (Vols. 1–2). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bilodid, I. K. (Ed.). (1970–1980). *Slovnyk ukrains'koï movy* [SUM] (Vols. 1–11). Naukova dumka.
- Brückner, A. (1927). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Wiedza Powszechna.
- Doroszewski, W. (Ed.). (1958–1969). *Słownik języka polskiego* [SJPD] (Vols. 1–11). Wiedza Powszechna; Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Fasmer, M. (1964–1973). *Ėtimologičeskij slovar' russkogo iazyka* (O. N. Trubachev, Trans. & Suppl.; Vols. 1–4). Progress.
- Górski, K., & Hrabec, S. (Eds.). (1962–1983). *Słownik języka Adama Mickiewicza* [SJAM] (Vols. 1–11). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Hinze, F. (1965). *Wörterbuch und Lautlehre der deutschen Lehnwörter im Pomoranischen (Kaschubischen)*. De Gruyter; Akademie-Verlag. <https://doi.org/10.1515/9783112758458>
- Horodyska-Gadkowska, H., Strzyżewska-Zaremba, A., & Kowalska, A. (Eds.). (1971–1992). *Atlas gwar mazowieckich* [AGM] (Vols. 1–10). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

- Hrinchenko, B. (1907–1909). *Slovar' ukrains'koï movy* (Vols. 1–4). Drukarnia Aktsiïnoho Tovarystva N. T. Korchak-Novyts'koho u Kyïvi.
- Karaś, M., Reichan, J., Okoniowa, J., & Kucharzyk, R. (Eds.). (1977–). *Słownik gwar polskich* [SGP PAN] (Vols. 1–). Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.
- Karłowicz, J. (Ed.). (1900–1911). *Słownik gwar polskich* [SGPKarł] (Vols. 1–6). Akademia Umiejętności.
- Karłowicz, J., Kryński, A., & Niedźwiedzki, W. (Eds.). (1900–1927). *Słownik języka polskiego* [SW] (Vols. 1–8). Nakładem prenumeratorów i Kasy im. Miąnowskiego.
- Kartoteka Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku [Kartoteka SXVII–XVIII]. (n.d.). <https://www.rcin.org.pl/dlibra/publication/20029?language=en>
- Kurz, J., & Hauptová, Z. (Eds.). (1966–1997). *Slovník jazyka staroslověnského* [SJS] (Vols. 1–4). Československá akademie věd.
- Labko, V. D. (1975). [Ankieta]. In *Belaruska-pol'skiia izaleksy* (pp. 69–78). AN BSSR Rėd.-vyd. savet. In-t movaznaŭstva.
- Linde, S. B. (1807–1814). *Słownik języka polskiego* (Vols. 1–6). W Drukarni XX. Pijarów.
- Martynaŭ, V. U., & Tsykhun, H. A. (Eds.). (1978–2017). *Ėtymalahichny sloŭnik belaruskaj movy* [ESBM] (Vols. 1–14). Belaruskaja navuka.
- Mayenowa, M. R., & Peplowski, F. (Eds.). (1966–). *Słownik polszczyzny XVI wieku* [SPXVI] (Vols. 1–). Instytut Badań Literackich PAN.
- Pelcowa, H. (2019). *Słownik gwar Lubelszczyzny: Vol. 6. Pokarmy*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Rymut, K., Czopek-Kopciuch, B., & Bijak, U. (Eds.). (2004–). *Nazwy miejscowe Polski: Historia, pochodzenie, zmiany* [NMP] (Vols. 1–). Instytut Języka Polskiego PAN.
- Sławski, F. (1952–1982). *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Vols. 1–5). Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego.
- Sychta, B. (1967–1976). *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej* (Vols. 1–7). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Sychta, B. (1980–1985). *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej* (Vols. 1–3). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Tiktin, H. (1903–1925). *Rumänisch-deutsches Wörterbuch* (Vols. 1–3). Staatsdruckerei.
- Urbańczyk, S. (Ed.). (1953–2002). *Słownik staropolski* [SStp] (Vols. 1–11). Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Instytut Języka Polskiego PAN.
- Zdanowicz, A., Bohusz Szyszko, M., Filipowicz, J., Tomaszewicz, W., Czepliński, F., Korotyński, W., & Trentowski, B. (Eds.). (1861). *Słownik języka polskiego* [SWil] (Vols. 1–2). Wydany staraniem i kosztem Maurycego Orgelbranda.

Literature

- Citko, L. (2013). O najstarszych podlaskich drukach cyrylickich. *Studia Wschodniosłowiańskie*, 13, 19–30. <https://doi.org/10.15290/sw.2013.13.02>
- Citko, L. (2019). *Piśmiennictwo i nazewnictwo starobiałoruskie na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego: Wybrane problemy*. Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Czyżewski, F. (1986). Zapożyczenia ukraińskie w gwarach b. powiatu włodawskiego. In J. Rieger & W. Werenicz (Eds.), *Studia nad polszczyzną kresową* (Vol. 4, pp. 81–107). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kostecka-Sadowa, A. (2015). *Rzeczownikowe zapożyczenia wschodniosłowiańskie w gwarach polskich*. Polska Akademia Nauk, Instytut Języka Polskiego.
- Kurzowa, Z. (1993). *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.* Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Lexer, M. (1979). *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch* (Vols. 1–3). Hirzel.
- Lorentz, F. (1958–1983). *Pomoransches Wörterbuch* (F. Hinze, Continuation; Vols. 1–5). Akademie-Verlag.
- Lübben, A. (1980). *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Moszyński, L. (1954). *Geografia niektórych zapożyczeń niemieckich w staropolszczyźnie*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Nowowiejski, B. (2010a). Polskie słowniczki gwarowe z XIX wieku jako źródło do badania przeszłości polsko-białoruskich stosunków językowych. In B. Nowowiejski, *Z zagadnień kontaktów językowych* (pp. 263–271). Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Nowowiejski, B. (2010b). Z życia wschodnich sławizmów leksykalnych w mowie miast i miasteczek Białostocczyzny. In B. Nowowiejski, *Z zagadnień kontaktów językowych* (pp. 215–228). Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Rembiszewska, D. K. (2007). *Słownik dialektu knyszyńskiego Czesława Kudzinowskiego*. Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów.
- Rembiszewska, D. K., & Siatkowski, J. (2018). *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie: Studia wyrazowe* (Pt. 1). Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Rembiszewska, D. K., & Siatkowski, J. (2021). *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie: Studia wyrazowe* (Pt. 2). Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Rembiszewska, D. K., & Siatkowski, J. (in press). *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie* (Pt. 3).
- Rieger, J., Masojć, I., & Rutkowska, K. (2006). *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*. DiG.
- Siatkowski, J. (2015). *Studia nad słowiańsko-niemieckimi kontaktami językowymi*. Uniwersytet Warszawski, Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej.

- Stieber, Z. (1966). *Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego* (4th ed.). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Verenich, V. L. (1990). Pol'sko-belorusskoe vzaimodejstvie (na materiale mazurskiego ostrovnogo govora v Poles'e). In J. Rieger & W. Werenicz (Eds.), *Studia nad polszczyzną kresową* (Vol. 5, pp. 7–141). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Zdaniukiewicz, A. A. (1972). *Gwara Łopatowszczyzny: Fonetyka, fleksja, słownictwo*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Chronological Parameters in the Study of Lexis in the Polish-East Slavic Borderland

Summary

This article aims to show the importance of diachrony and synchrony in the study of lexis in the Polish-East Slavic borderland. The analysis of contemporary and historical material makes it possible to interpret words of limited geographical range over a long span of time and thus trace changes concerning the areas where the analysed words occur in local dialects.

The application of chronological parameters also involves the use of extralinguistic sources, which are of significant importance for determining the time when particular lexical units appeared in the borderland. Thanks to this new approach, it is possible to resolve the problem of whether the names under study are borrowings, apparently earlier than previously thought, or rather relics of the former regional convergence in the large Polish-Belarusian and Polish-Ukrainian linguistic borderland, making up the Mazovian-Belarusian community.

The article presents a detailed analysis of the words *binduga* and *skowroda*, and traces the directions and sources of borrowings into Polish over the centuries.

Keywords: Polish-East Slavic borderland; borderland dialects; Slavic dialectology

Parametry chronologiczne w badaniu leksyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim

Streszczenie

Celem artykułu jest pokazanie znaczenia diachronii i synchronii w badaniu leksyki na pograniczu wschodniosłowiańskim. Analiza materiałów współczesnych i dawnych pozwala na interpretację wyrazów o ograniczonym zasięgu geograficznym w szerokim przedziale czasowym, co pozwala na śledzenie zmian w obszarach występowania analizowanych wyrazów w gwarach.

Zastosowanie parametrów chronologicznych wiąże się również z wykorzystaniem źródeł pozajęzykowych, które mają istotne znaczenie dla ustalenia czasu pojawienia się poszczególnych jednostek leksykalnych na obszarze pogranicza. Dzięki temu nowemu podejściu możliwe jest w szczególności rozstrzygnięcie problemu, czy nazwy te są zapożyczeniami, najwyraźniej wcześniejszymi niż dotychczas sądzono, czy też raczej relikтами dawnej konwergencji regionalnej obejmującej rozległe pogranicze językowe polsko-białoruskie, polsko-ukraińskie, tworzące wspólnotę mazowiecko-białoruską.

W artykule przedstawiono szczegółową analizę słów *binduga*, *skowroda*, prześledzono kierunki i źródła zapożyczeń do języka polskiego na przestrzeni wieków.

Słowa kluczowe: pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie; gwary pogranicza; dialektologia słowiańska

Хронологічні параметри у дослідженні лексики на польсько-східнослов'янському пограниччі

Резюме

Мета статті – показати важливість діяхронії та синхронії у вивченні лексики східнослов'янського пограниччя. Аналіз сучасних і давніх матеріалів уможливорює інтерпретацію слів з обмеженою географією в широкому часовому діапазоні, що дає змогу простежити зміни в ареалах аналізованих слів у говорах.

Використання хронологічних параметрів передбачає також залучення екстралінгвальних джерел, які мають важливе значення для встановлення давності окремих лексичних одиниць на пограниччі. Завдяки такому новому підходу можна, зокрема, з'ясувати, чи є ці назви запозиченнями, очевидно, більш ранніми, ніж вважалося раніше, чи радше реліктами давньої регіональної конвєргенції, що охоплювала широке польсько-білоруське, польсько-українське мовне пограниччя, формуючи мазовецько-білоруську спільноту.

У статті подано детальний аналіз слів *binduga*, *skowroda*, простежено напрямки та джерела запозичень до польської мови протягом століть.

Ключові слова: польсько-східнослов'янське пограниччя; діалекти пограниччя; слов'янська діалектологія

Egodokumenty kobiece jako źródła do badań etnolingwistycznych

Pod pojęciem *egodokumenty* kryją się teksty należące do piśmiennictwa sfery prywatnej, ale gatunkowo i stylistycznie zróżnicowane (pamiętniki, dzienniki, wspomnienia, autobiografie, listy, testamenty, sylwy, źródła typu *life writing*), przedstawiające przeżycia, refleksje, oceny zdarzeń z punktu widzenia piszącego.

Tego typu źródła biograficzne dostarczają nie tylko cennego materiału do analiz historycznych, stylistycznych i genologicznych, ale z powodzeniem mogą być wykorzystywane do badań etnolingwistycznych. O przydatności piśmiennictwa kobiecego do prowadzenia studiów ukierunkowanych etnoantropologicznie i lingwistycznie (lingwistyka pamięci) miałam już okazję mówić na I Międzynarodowym Kongresie Etnolingwistycznym w Lublinie w 2021 roku (Sawaniewska-Mochowa, 2022). W centrum uwagi w tym artykule, który ma charakter rekonesansu badawczego i łączy się ściśle z aktualnie realizowanym zespołowym projektem polsko-litewskim¹, znajdzie się rękopiśmienna diarystyka kobieca z dziewiętnastowiecznej Litwy, ukazująca aksjosferę rodziny ziemiańskiej w sytuacji zaborów i klęski powstań narodowych, gdy nie działają centra polskiego życia publicznego, a ciężar podtrzymywania świadomości narodowej i tożsamości kulturowej zostaje przeniesiony na rodzinę.

¹ *Egodokumenty Emilii Wróblewskiej z lat 1850–1886 – świadectwo życia i postaw ideowych Polki z kręgu inteligencji wileńskiej. Edycja cyfrowa 7 dzienników z opracowaniem krytycznym i e-monografia*, projekt finansowany w latach 2023–2028 w ramach programu pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki”, nr projektu NPRH/F/SP/507578/2021/11, moduł „Fundamenty”.

Podstawę materiałową do rozważań etnolingwistycznych stanowi bogata spuścizna diarystyczna Emilii Wróblewskiej (1830–1886), córki powstańca i emigranta polistopadowego, Bartłomieja Beniowskiego. Walory dokumentacyjne i literackie tych manuskryptów zostały już dostrzeżone wcześniej przez historyczkę i badaczkę kultury dziewiętnastowiecznej Litwy, Redę Griškaitė (2012, 2017). Twórczość osobista Wróblewskiej wzbudziła również na tyle zainteresowanie badaczek historii, że biogram autorki wraz z syntetycznym omówieniem treści jej dzienników został zarejestrowany w bazie cyfrowej *Archiwum Kobiet*, stworzonej w Instytucie Badań Literackich PAN (AKP)².

Nikt jednak dotychczas nie podjął badań nad polszczyzną diarystki jako świadectwem aksjosfery kobiety realizującej się w różnych obszarach: literatki amatorki, tłumaczki, oddanej matki, pani domu, nauczycielki, patriotki, żarliwej chrześcijanki, ale i osoby niezbyt szczęśliwej w małżeństwie, rozdartej wewnątrz między konwenansami konserwatywnego społeczeństwa a potrzebą poszukiwania dróg osobistego rozwoju intelektualnego.

Za nadrzędne w kanonie wartości autorki żyjącej na styku kultur, w sytuacji utraty wolności, uznaję pojęcie TOŻSAMOŚCI, którego struktura jest konglomeratem różnych składników wartościujących. Do opisu tego złożonego pojęcia – czy trafniej należałoby powiedzieć „konceptu” – poszukuję narzędzi i dyskursu bliższego psychoanalizie, etnolingwistyce, a co za tym idzie wnikliwie śledzę materię językową (polszczyznę z lekkim kolorytem lokalnym) egodokumentów Wróblewskiej i językowe ewokanty jej tożsamości. Jedynie przez pryzmat autonarracji, osobistych, często bardzo emocjonalnych zwierzeń jednostki na swój temat i osób z jej otoczenia, można zbliżyć się do poznania tak wielowarstwowego i zmieniającego się konstruktu mentalnego jak tożsamość człowieka³. Diarystka definiuje się przez pisanie dzienników dla siebie i dla dzieci. Te ostatnie mają przede wszystkim cel dydaktyczny, ale mówią też wiele o jej języku i stylu (Masojć & Sawaniewska-Mochowa, 2024), systemie wartości i ideałach wychowawczych oraz o pojmowaniu roli matki, gdy dom w dobie zaborów staje się „małą Ojczyzną” i zarazem „małym Kościołem” (Bołdyrew, 2008, s. 179): „Jam Matka! – mnie więcej pracować nad sobą

² <http://archiwumkobiet.pl/autor/wroblewska-emilia> [dostęp: 12.08.2024].

³ Dobre wyobrażenie o tym, jak liczne były koncepcje rozumienia tożsamości w zależności od naukowego nurtu lub przedmiotu badań (stan czy proces?) daje już ujęcie hasła *tożsamość* w *Modi memorandi. Leksykonie kultury pamięci* (Growiec & Kaprański, 2014, ss. 489–494).

trzeba jak innym – bo ja będę przewodniczką moich dzieł, u mnie się o nie kiedyś **Bóg i Ojczyzna** dopomni” (BWLAN D3, Wilno, styczeń 1862, k. 77)⁴. Uprawianie przez ponad 30 lat przez Wróblewską piśmiennictwa intymnego, powierzania myśli dziennikowi, który „słuchać będzie opowiadania mych walk wewnętrznych” (BWLAN D1, Wilno, 25 stycznia 1853, k. 60v), to jakby rodzaj autoterapii, droga do poznawania siebie, odkrywania własnych słabości i poszukiwania sposobów ich przełamania. Amerykańska psychoterapeutka Maureen Murdock, autorka książki *Podróż bohaterki* (*The Heroine's Journey: Woman's Quest for Wholeness*) (Murdock, 2020), wiąże odkrywanie sensu życia i przemian tożsamości kobiecej z opowiadaniem historii. Uważa, że osoby piszące dzienniki są współczesnymi twórcami mitów, poszukującymi, podobnie jak nasi przodkowie, odpowiedzi na podstawowe pytania egzystencjalne: „kim jestem, dokąd zmierzam, jaki jest mój cel” (Murdock, 2020).

Emilia Beniowska próbuje odpowiedzieć na te fundamentalne pytania już na pierwszych kartach swojego dziennika z czasów panieńskich (ma wówczas dwadzieścia lat):

Już jestem w wieku, w którym pojąć mogę **wielkość zawodu kobiety**. Nie schodzić więc nigdy z tego stanowiska, na którym mię Bóg umieścił i **być zawsze dla rodziny, dla przyjaciół, dla ludzkości tém, czem kobieta być powinna**. Niech wszystkie marzenia do tego się odnoszą, to za cel jedynie mając (BWLAN D1, Polonga, 5 sierpnia 1850, k. 2v).

We wspomnianym już *Archiwum Kobiet* (AKP) tożsamość diarystki scharakteryzowano przez wskazanie trzech aspektów: a) poczucie przynależności państwowej: „przywiązanie do przedrozbiorowej tradycji Rzeczypospolitej”; b) poczucie przynależności gender: „kobieta”; c) poczucie przynależności wyznaniowej: „wyznanie rzymskokatolickie”. Te trzy poczucia nie pokazują bynajmniej całej złożoności tożsamości osobowej diarystki, definiującej siebie przez różnorodne treściowo i stylistycznie egodokumenty. W realizowanym projekcie spoglądam na jej osobowość z perspektywy etnolingwistycznej, a dokładniej aksjolingwistycznej, bo w piśmiennictwie osobistym Wróblewskiej obok subtelnie zarysowanego kontekstu historycznego i lokalnego ujawniają się liczne koncepty

⁴ Przywoływane w tym artykule cytaty podaję w wariancie zmodernizowanym w zakresie interpunkcji, pisowni łącznej i rozdzielnej. Nie dostosowuję do współczesnych zasad ortograficznych zapisów diarystki, które mogą odzwierciedlać cechy wymowy regionalnej i uzusu kresowego oraz dokumentować procesy ortograficzno-fonetyczne toczone się jeszcze w polszczyźnie ogólnej XIX wieku.

wartościujące pozwalające wnioskować o procesie konstruowania i komponentach jej tożsamości. Pojemność semantyczna konceptu TOŻSAMOŚĆ wymaga włączenia go w szerszy kompleks pojęciowy, „usiecznienia aksjologicznego” jak to określił Jerzy Bartmiński (2020, s. 109) i rozpatrywania w relacjach do innych fundamentalnych wartości, konstytutywnych dla diarystki i szerzej dla ówczesnej inteligencji wileńskiej, jak: WOLNOŚĆ, OJCZYŻNA, PATRIOTYZM, PRACA, RODZINA, WYCHOWANIE, BÓG. Jako płaszczyznę odniesienia w analizach fundamentalnych pojęć przyjmuję istniejące już opisy konceptów wartości zawarte w różnych tomach *Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów* (LASiS 1; LASiS 3; LASiS 4), a zwłaszcza WOLNOŚCI (Bartmiński, 2020; Bartmiński & Niebrzegowska-Bartmińska, 2019).

Najwyraźniej definiują tożsamość diarystki trzy konteksty wartościujące: w pierwszej kolejności RODZINA, następnie RELACJA DO BOGA (szerzej RELIGIJNOŚĆ) i PRACA U PODSTAW.

RODZINA

Rodzina, zwłaszcza wielopokoleniowa, to mnogość postaw, osobowości, tradycji, przepływów uczuć i emocji. Rodzina daje wachlarz możliwości, daje wybór różnych dróg rozwoju, niekoniecznie łatwych i prostych, słowem ma fundamentalną moc tożsamościową. Szczególnie ważny w sensie formatywnym jest etap dzieciństwa, bo zdaniem psychoterapeutów wówczas kształtowane jest poczucie wartości. E.H. Erikson wyróżnia osiem stadiów rozwoju tożsamości człowieka, szczególnie silny nacisk kładąc na okres dorastania, czyli przejścia od dzieciństwa do dorosłości (Erikson, 2004). Przyjrzyjmy się zatem, w jaki sposób diarystka snuje opowieść o tych ważnych wczesnych etapach kształtowania jej tożsamości w rodzinie kochającej, ale w której zabrakło ojca:

Dziś jak w panoramie przesuwają mi się wszystkie ubiegłe lata mego życia! Chodźcie tu do mnie dni mego dzieciństwa, dni mojej młodości, niech się z wami popieszczę! Wyjdźcie z grobu lub koła świata, zbierzcie się tu do mnie, wy, którzy kochałam i którzyście mnie kochali, którzyście mnie do dobrego prowadzili, którzyście zabawy moje dzielili! Przyzywam Was dzisiaj! Was pragnie dusza moja, za Wami serce tęskni! (BWLAN D2, k. 2r).

Burza wielka miotła naszą ziemią i nad moją kolebką wisiał grom, który miał zniszczyć cały wdzięk życia, który sprowadzić miał pod naszą strzechę łzy i smutek. Uderzył – i znikło szczęście i szczęścia nadzieja. I ja, i matka zostałyśmy

sierotami. Ojciec mój zmuszony krajowemi okolicznościami, porzucił ojczyznę i wszystko co kochał, i poszedł na tułaczkę na obcą ziemię i wśród obcych ludzi! (BWLAN D2, k. 2v).

Rodzina w rozumieniu Emilii Wróblewskiej to nie tylko miłość, czułość, opiekuńczość, ale także przestrzeń do doskonalenia moralnej siły charakteru dzieci, ich edukowania, rozbudzania patriotyzmu, religijności i aktywności społecznej:

nigdy bym nie przeniosła, by syn mój z braku męztwa i hartu zszedł z drogi powinności – by bojaźń cierpienia uczynić go miała niewdzięcznym synem ojczyzny, złym chrześcijaninem i obywatelem. Cierp lepiej moje dziecię, cierp dla drugich i za drugich, niżbyś miał w nikczemnej spokojności przedrzemnąć i zmarnować życie (BWLAN D4, Wilno, 11 czerwca 1859, k. 17v).

Synu mój zaklinam Cię nie bądź nigdy samolubem, kochaj ludzi, nie żądaj za to nagrody, bo nagrody nie u ludzi, ale u Boga i we własnem sumieniu szukać powinieś (BWLAN D4, Wilno, 1862, k. 38r).

BÓG

Bóg jest nadrzędnym odniesieniem dla wszystkich poczuć tożsamościowych i fundamentem patriotyzmu diarystki: „Kocham **Boga**, kocham mój kraj i przed każdą ofiarą się nie uchylę” (BWLAN D3, styczeń 1862, k. 77r). Żarliwa, autentyczna religijność, etyka chrześcijańska, stała praca nad pogłębianiem duchowości i problematyka egzystencjalno-moralna znajdują odzwierciedlenie w całej spuściźnie Wróblewskiej. Religijność diarystki nie jest na pokaz, nie ma też nic wspólnego ani z fanatyzmem, ani z bigoterią. „Fanatyk jest szaleńcem” – napisała w *Życzeniach i radach dla Polek* (BWLAN D5, k. 48v) – „bigot syn nałogu, nie klepaniem pacierzy podobasz się Bogu”.

PRACA U PODSTAW

Emilia Wróblewska została wychowana w tradycjach patriotyzmu romantycznego, heroicznego, ale sama, kierując się ideą pracy u podstaw, wybrała w sytuacji utraty niepodległości inną strategię służby Ojczyźnie niż jej najbliższe otoczenie. Dzienniki dokumentują jej zamiłowanie do pracy pedagogicznej i patriotyzm pozytywistyczny, realizujący się w samokształceniu, edukowaniu własnych dzieci i kształtowaniu ich postaw

społecznych. Prowadziła też tajne nauczanie dziewcząt z rodzin szlacheckich i mieszczańskich w Wilnie (Griškaitė, 2017, s. 90), ale ten obszar działalności diarystki wymaga jeszcze gruntownego zbadania. W notatkach różnych zatytułowanych *Moje myśli*, spisywanych już na ostatnim etapie życia (1884?), znajdujemy takie wyznanie: „Jestem nauczycielką od 15 r. życia, a teraz mam już lat 54. [nieczytelne], więc od lat zajmuję się pracą ciężką dla innych, a dla mnie miłą” (BWLAN D5, k. 17v). Z tego wynika, że niemal 40 lat diarystka zajmowała się nauczaniem u podstaw, co potwierdza też inskrypcja zamieszczona na jej nagrobku na wileńskiej Starej Rossie („Czterdzieści lat dzieci uczyła”).

Przedstawiłam tylko wybrane tropy interpretacyjne i ilustracje tekstowe, aby uzmysłowić celowość wykorzystania metody „usiecznienia pojęć wartościujących” do szerokiego oglądu aksjosfery rodzin ziemiańskich z Litwy na podstawie tak specyficznych źródeł, jak intymistyka kobieca tworzona w okresie utraty niepodległości i klęski powstań narodowych. Pełen opis konceptów wartościujących, ujętych w ich wzajemnych powiązaniach, przyniesie dopiero monografia, stanowiąca uzupełnienie edycji cyfrowej egodokumentów Emilii Wróblewskiej.

Skróty źródeł rękopiśmiennych

- BWLAN – Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie, Oddział Rękopisów (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius), Zbiory ogólne (Bendrasis fondas), sygn. F9:
- D1 – Dziennik Emilii Beniowskiej (Wróblewskiej) 1850–1855, nr 183, k. 1–92.
 - D2 – Dziennik Emilii z Beniowskich Wróblewskiej 1856–1859, nr 272, k. 1–117.
 - D3 – Dziennik Emilii z Beniowskich Wróblewskiej 1860–1870, nr 236, k. 1–170.
 - D4 – Dziennik Tadeusza Wróblewskiego przez Matkę Emilję z Beniowskich Wróblewską 1859–1886, nr 149, k. 1–100.
 - D5 – Notaty różne Emilii Wróblewskiej *Moje myśli* 1883–1884, nr 884, k. 1–56.

Inne skróty

- AKP – *Archiwum Kobiet: Piszące* (Rudaś-Grodzka i in., 2013–2018).
 LASiS1 – *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów: T. I. DOM* (Bartmiński i in., 2015).

- LASiS3 – *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów: T. 3. PRACA* (Bartmiński i in., 2016).
- LASiS4 – *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów: T. 4. WOLNOŚĆ* (Abramowicz & Bartmiński, 2019).

Bibliografia

- Abramowicz, M., & Bartmiński, J. (Red.). (2019). *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów: T. 4. WOLNOŚĆ* [LASiS4] (J. Bartmiński, Red. nac.). Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Bartmiński, J. (2020). Z czym „rymuje się” WOLNOŚĆ?: Koncept WOLNOŚCI w polu leksykalnym, w pojęciowej słowosieci i w conceptsferze. W W. Mokijenko & J. Tarsa (Red.), *Język i pamięć: Księga jubileuszowa dedykowana Panu Profesorowi Wojciechowi Chlebdzie z okazji 70. urodzin* (ss. 105–115). Uniwersytet Opolski.
- Bartmiński, J., Bielińska-Gardziel, I., & Żywicka, B. (Red.). (2015). *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów: T. 1. DOM* [LASiS1] (J. Bartmiński, Red. nac.). Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Bartmiński, J., Brzozowska, M., & Niebrzegowska-Bartmińska, S. (Red.). (2016). *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów: T. 3. PRACA* [LASiS3] (J. Bartmiński, Red. nac.). Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Bartmiński, J., & Niebrzegowska-Bartmińska, S. (2019). WOLNOŚĆ w polskiej lingwokulturze. W M. Abramowicz & J. Bartmiński (Red.), *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów: T. 4. WOLNOŚĆ* (ss. 179–241). Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Bołdyrew, A. (2008). *Matka i dziecko w rodzinie polskiej: Ewolucja modelu życia rodzinnego w latach 1795–1918*. Wydawnictwo Neriton.
- Erikson, E. H. (2004). *Tożsamość a cykl życia* (M. Żywicki, Tłum.). Wydawnictwo Zys i S-ka.
- Griškaitė, R. (2012). Emilijos Beniovskytės-Vrublevskienės (1830–1886) dienoraščiai (1850-08-05–1886-09). *Archivum Lithuanicum*, 14, 227–308.
- Griškaitė, R. (2017). Dzienniki Emilii z Beniowskich Wróblewskiej (E. Kolinko, Tłum.). *Pamiętnik Literacki*, 108(1), 89–133. <https://doi.org/10.18318/pl.2017.1.5>
- Growiec, K., & Kaprański, S. (2014). Tożsamość. W M. Saryusz-Wolska & R. Traba (Red.), *Modi memorandi: Leksykon kultury pamięci* (J. Kalicka, Współpraca; ss. 489–495). Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Masojć, I., & Sawaniewska-Mochowa, Z. (2024). Dzienniki dla dzieci prowadzone przez Emilię Wróblewską jako źródła do badania polszczyzny

- inteligencji wileńskiej XIX wieku. *Poradnik Językowy*, 2024(1), 24–44. <https://doi.org/10.33896/PorJ.2024.1.2>
- Murdock, M. (2020). *Podróż bohaterki: Kobieca droga do pełni* (E. Tołkaczew, Tłum.). Instytut Studiów Kulturowych Raven.
- Rudaś-Grodzka, M. (Kier.), Pawlik, A., Purchała, D., Kolinko, E., Serafin-Prusator, E., Misiak, I., Nadana-Sokołowska, K., Taperek, M., & Judzińska, N. (2013–2018). *Archiwum Kobiet: Piszące* [AKP]. Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk. <http://archiwumkobiet.pl>
- Sawaniewska-Mochowa, Z. (2022). Egodokumenty jako źródła do etnolingwistycznych badań nad pamięcią. W S. Niebrzegowska-Bartmińska, M. Nowosad-Bakalarczyk, & P. Łozowski (Red.), *I Międzynarodowy Kongres Etnolingwistyczny: T. 3. Pamięć – tożsamość – kategorie językowo-kulturowe* (ss. 69–79). Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Women's Ego-Documents as Sources for Ethnolinguistic Research

Summary

This article proves the usefulness of women's ego-documents for axiolinguistic research. The analysed material has been excerpted from the nineteenth-century diaries of Emilia Wróblewska née Beniowska (1830–1886), a relatively little-known author from the territory of the former Polish-Lithuanian Commonwealth (present-day Lithuania). The content of her diaries was heavily affected by the loss of Poland's independence and the defeat of national uprisings of November 1830 and January 1863. Based on Wróblewska's intimate writings, a preliminary analysis of the concept of IDENTITY was conducted in relation to such fundamental values as FAMILY, UPBRINGING (EDUCATION), RELIGIOSITY and WORK.

Keywords: women's ego-documents; ethnolinguistics; concept; identity; values

Egodokumenty kobiece jako źródła do badań etnolingwistycznych

Streszczenie

Artykuł dowodzi użyteczności kobiecych egodokumentów dla badań aksjolingwistycznych. Analizowany materiał został wyekscerpowany z dziewiętnastowiecznej spuścizny diarystycznej Emilii Wróblewskiej z d. Beniowskiej (1830–1886), stosunkowo mało znanej autorki z terenów dawnej Rzeczypospolitej (obecnie Litwa).

Treść dzienników została silnie naznaczona utratą przez Polskę niepodległości i upadkiem narodowych powstań – listopadowego i styczniowego. Na podstawie intymnego piśmiennictwa Wróblewskiej przeprowadzono wstępną analizę pojęcia TOŻSAMOŚCI w odniesieniu do takich fundamentalnych wartości jak RODZINA, WYCHOWANIE (EDUKACJA), RELIGIJNOŚĆ i PRACA.

Słowa kluczowe: egodokumenty kobiece; etnolingwistyka; koncept; tożsamość; wartości

Jerzy Sierociuk

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

jerzy.sierociuk@amu.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9069-6117>

Problemy badawcze gwarowego słowotwórstwa

Podjmując problem słowotwórstwa gwarowego, należy na wstępie wskazać rozumienie podstawowych pojęć, z czego najważniejsze dotyczy samej gwary. W polskiej literaturze lingwistycznej dominuje ujęcie prezentowane przez autorów *Encyklopedii języka polskiego*, niewiele różniące się od ujęcia Karola Dejny. Pierwsza definicja brzmi:

Gwara – mowa ludności wiejskiej z niewielkiego terytorium, przeważnie z kilku czy kilkunastu wsi, różniąca się od języka ogólnego i mowy sąsiednich okolic pewnymi cechami, głównie fonetycznymi i leksykalnymi, podrzędna w stosunku do dialektu. Termin „gwara” i „dialekt” są często używane wymiennie. Nieraz gwary wiejskie nazywa się ludowymi lub terytorialnymi dla odróżnienia od gwar miejskich i gwar zawodowych. Gwara w ogólniejszym znaczeniu to w ogóle mowa wiejska (Encyklopedia, s. 108).

Z kolei K. Dejna, zakreślając obszar zainteresowania dialektologii, stwierdza między innymi:

Dialektografia jest więc opisowo-materiałową sumą wiedzy o cechach fonetycznych, gramatycznych i słownikowych poszczególnych gwar, jest zbiorem usystematyzowanych wiadomości o skoncentrowaniu i zasięgu zróżnicowań danego terytorium językowego.

Przedmiotem badań dialektograficznych jest gwara rozumiana jako mowa chłopów danej okolicy kraju, różniąca się od innych gwar szeregiem cech gwarowych. Za cechę gwarową uważamy każdą fonetyczną, fonologiczną, gramatyczną czy słownikową właściwość mowy ludowej, która wyróżnia daną gwarę od innych gwar. Zalicza się więc do nich zarówno neologizmy (np. mazurzenie, przejście frykatywnego *r* w *ż*, zanik nosowości samogłosek, rozłożenie wargowych miękkich itd.), jak i przeciwstawiające się im, charakterystyczne dla innych gwar archaizmy (np. brak mazurzenia, zachowanie frykatywnego *r*, utrzymanie samogłosek nosowych lub ich

rozłożonych kontynuantów, zachowanie wargowych miękkich itd.), zarówno cechy wspólne gwarze i językowi ogólnonarodowemu (np. brak mazurzenia, rozłożenie samogłosek nosowych przed zwartymi, występowanie wargowych miękkich itd.), jak też cechy obce językowi ogólnemu, zarówno właściwości, które rozwinęły się na danym terytorium, jak i cechy przeniesione z innych gwar czy z języka ogólnonarodowego w wyniku działania tendencji do zastępowania cech gwarowych przez właściwości uważane za lepsze. Te gwarowe cechy wyodrębnia się i ustala badając synchronicznie kontrastujące elementy językowe poszczególnych gwar (Dejna, 1993, ss. 12–13).

Dodajmy tu istotne z naszego punktu widzenia uzupełnienie:

Dialektologia w tym nowym naszym ujęciu jest przeto językoznawstwem, które w oparciu o dialektograficzne i filologiczne dane ukazuje niepowwszechny na danym terytorium rozwój elementów fonologicznych czy gramatycznych. Tak określona próba syntetyczno-teoretycznego ujęcia praw o powstawaniu, przebiegu oraz rezultatach różnicowania się językowego danego terytorium, poświęcona przede wszystkim przeszłości innowacji językowych – ich powstawaniu, rozwojowi, rozprzestrzenianiu się na danym terytorium językowo-etnicznym – jest więc jakby gramatyką historyczną i porównawczą dialektów, ujmującą dialektalne fakty językowe diachronicznie, w przekroju historycznym, i posługującą się metodami porównawczojęzykowymi (Dejna, 1993, s. 13).

W obu powyższych ujęciach akcentowana jest istotna cecha gwar: mowa. Jednak w szerszym kontekście widzimy tu utożsamianie jej z procesami typowymi dla języka ogólnego.

Gwara zatem – nie tylko przez jej użytkowników – w sposób jednoznaczny łączona jest z przekazem ustnym. Język literacki zaś – jako oparty na tradycji pisma – również odwołuje się do przekazu, ale dokumentowanego w źródłach pisanych. Język literacki „zapisany” jest w gramatykach modyfikowanych okresowo po zajściu zauważalnych zmian w porozumiewaniu się jego użytkowników. Tradycja lingwistyczna nakazuje okresową publikację „aktualnych” zestawów leksyki danego języka, a z czasem coraz wyraźniejsza staje się ich wartość historyczna. Oba te nurty pełnią rolę źródeł normatywnych. Przestrzeganie normy języka literackiego jest przejawem przynależności do warstwy „kulturalnej” konkretnego narodu.

W odniesieniu do gwar ta swoista „historyczność” jest wyraźnie ograniczona. Pamięć gwarowa funkcjonuje w obrębie trzech pokoleń: JA : RODZICE : DZIADKOWIE. Pozyskiwanie materiału gwarowego wykraczającego poza te ramy czasowe jest niemożliwe. W badaniach dialektologicznych trzeba też uwzględnić systematyczne przesuwanie się tej triady na osi czasu oraz fakt, że jednak podlega ona nadal regułom kultury środowiska oralnego, tradycji przekazu ustnego.

Kultura oralna nie ma żadnego neutralnego nośnika informacji w rodzaju spisu. [...] nie ma w kulturze oralnej niczego zbliżonego do podręczników czy samouczków wykonywania np. rzemiosł [...]. Fachu uczono przez terminowanie w zawodzie (jak to na ogół ciągle jeszcze się dzieje nawet w kulturach wysokiej technologii), co oznaczało obserwację i praktykę z minimalną dawką wyjaśnień werbalnych (Ong, 1982/1992, s. 69).

Gwary – funkcjonują na bazie przekazu międzypokoleniowego – nie mają rezerwuaru przechowującego ich teksty. „Kultura oralna nie posiada żadnych teksów” – pisze Walter J. Ong (1982/1992, s. 58). I dalej stwierdza:

Myśl wymaga pewnego rodzaju ciągłości. Pismo ustanawia „linię” ciągłości w tekście, poza umysłem. Jeśli z powodu rozproszenia czy niejasności zgubię kontekst, z którego wyrasta czytany w tej chwili materiał, mogę kontekst odzyskać rzuciwszy okiem na tekst wcześniejszy. [...] W języku oralnym sytuacja jest odmienna. Nie ma na co rzucić okiem poza umysł, ponieważ wypowiedź oralna znika, gdy tylko zostaje wypowiedziana. [...] Redundancja, powtarzanie tego, co dopiero powiedziano, gwarantuje nadawcy i odbiorcy porozumienie. Redundancja cechująca myśl i mowę oralną jest w głębokim sensie bardziej naturalna dla myśli i mowy aniżeli rozrzedzona (*sparse*) linearność. Myśl i mowa rozrzedzona linearnie, inaczej – analityczna, jest tworem sztucznym, stworzonym dzięki technologii pisma (Ong, 1982/1992, s. 65).

Dla niniejszych rozważań istotne są poniższe spostrzeżenia W.J. Onga:

Kultury oralne chętnie używają pojęć sytuacyjnie, w otoczkę odniesienia funkcjonalnego, dlatego pojęcia te są minimalnie abstrakcyjne, tzn. pozostają blisko realnego życia człowieka (Ong, 1982/1992, s. 77).

Gwary nie mają zatem ścisłych reguł językowych tak charakterystycznych dla języka pisanego, w którym rolę tę pełnią aktualizowane po odpowiednim czasie historycznym gramatyki (szerzej zob. Cepożyk, 2021). W tej sytuacji analiza właściwości słowotwórczych konkretnej gwary wymaga przyjmowania zasad odbiegających od tych stosowanych w opisie języka literackiego, reprezentującego kulturę pisma.

Specyfikę słowotwórstwa gwarowego należy zatem rozpatrywać na podstawie analizy materiału jednorodnego środowiskowo. Oznacza to, że oba elementy brane pod uwagę w badaniu – derywat i wyraz będący jego podstawą słowotwórczą – powinny pochodzić z tego samego środowiska gwarowego.

Poświadczenia powyższego przynoszą poszerzone eksploracje terenowe, jak i niektóre mapy atlasów językowych. Wśród map *Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski* (AJKLW) mamy między innymi prezentację

nazwy ‘mężczyzny, który ścina zboże’. Dominują tu typy: *kosiarz*, *kośnik*, *kosynier* (AJKLW, m. 331: *kosiarz*), bardzo przejrzyste w kontekście materiału z języka ogólnego. Te relacje (gwara – język ogólny) sugerują pochodność od czasownika *kosić*. W naszym wypadku relacja taka nie jest możliwa do zaakceptowania, bowiem w uwzględnianych gwarach dominuje czasownik *siec* (AJKLW, m. 375: *kosić* (ręcznie) i synonimy)¹.

W ocenie wartości tych map istotne są informacje dotyczące sposobu i czasu pozyskiwania stosownego materiału w terenie. Z dokumentacji terenowej jednoznacznie wynika, że pytania o obie formy zadawane były tym samym respondentom. Okoliczność ta jednoznacznie dowodzi, że na znacznym obszarze Wielkopolski typ *kosiarz* nie może być interpretowany zgodnie z zasadą obowiązująca dla języka pisanego: *kosiarz* < *kosić*.

Brak oczekiwanych z punktu widzenia języka ogólnego relacji słowotwórczych potwierdza bardzo często nawet współcześnie pozyskiwany materiał terenowy. Oto kilka potwierdzeń z obszernej dokumentacji z dwu miejscowości zachodniej Wielkopolski, gdzie intensywne eksploracje prowadzone były od roku 2001. Pierwszą grupę stanowią zapisy pozyskiwane z przeznaczeniem do słownika gwary Dąbrowki Wielkopolskiej (pow. Świebodzin):

ubiraczka ... to ona ubiraa ... a kosiarz zaś siek ... za nio^m musiał głoⁿdać to wszystko ...;
kosiarz ... abo żniwiorz ... jag żniwa to żniwiorz ... nie ... a trawę ... jak trawę no to kosiorz ... kośniki ... oni siekli ... no ...;
pokosy rozbijać ... jak sikli kosami kiedyś ... bo wszyscy nie sikli maszyno^m ... ale jak sikli kosami ... którzy mieli tam mniejsze kawałki tyh toⁿk ... no to musiaa iś kobita ... pokosy porozbijać ... nie ... bo to było ... bardzo na kupie takie ... w pokosie; gospodarz sied na pole ... miał grote i sik; jak kosili ... no to musił pirw "obsiec ... grotó^m ... i
teroz jedzie kombajn i wymłóci ... a przód grotami siekli ... i tag jag było pole tag do"okoła musiały być obsieczone ...;

W przykładach drugiej grupy mamy dodatkowo wyraźnie poświadczoną specyficzną świadomość językową użytkowników gwar. Bardzo wyraźnie widać to we fragmentach rozmów rejestrowanych z dwoma kobietami z Bukówca Górnego (pow. Leszno):

To, w czym dawniej spały dzieci.

no ... ale teraz w czym?

Rodzaj takiego łóżeczka ...

no to były kołyki ... jo spa-am do piⁿció (!) lat w kołyse ... no bo naz było dużo ...;

A dolna, wygięta część kołyki...

¹ Odpowiednie mapy zob. Sierociuk (2023).

bieguny ...

Czyli w tej kołysce dziecko można było...

huścić ...

A nie mówili kołysać lub kolebać?

kołysać ... albo huścić ... no widać ... albo tag albo tag mówili ... a kołysadź nie ...

* * *

To, w czym dawniej spały dzieci.

chołybka ...

... i ona na czym była?

na biegunach ...

A jedna sztuka to ...

biegun ...

I te dzieci wtedy się ... co robiło?

*w chołybce ... huźdało (!) ... nie mówili my kołysało ... nie ... czeba iś pohuźdać
bo musi spać ... nie ...;*

Czyli huźdać w ...

w chołybce ...

Przywołania powyższe jednocześnie dowodzą potrzeby swobodnego podejścia do pozyskiwania materiału niezbędnego do analizy gwarowego słowotwórstwa: podczas terenowej eksploracji należy zwracać uwagę na konieczność pozyskiwania obu elementów tworzących parę derywacyjną – wyraz pochodny i strukturę będącą punktem wyjścia jego procesu derywacyjnego. Bardzo wyraźnie potwierdza to powyższe stwierdzenie respondentki, że „w kołysce ... [trzeba było] kołysać ... albo huścić ... a kołysadź nie ...”;

Analizy struktury tekstów gwarowych przy okazji potwierdzają niewielki w nich udział jednostek derywowanych (Sierociuk, 2019, 2020a, 2020b). Z kolei zastosowanie kwestionariusza przy pozyskiwaniu odpowiedniego materiału daje obraz bardziej złożony. W gwarach zjawiska słowotwórcze nie tylko rzadko poświadczane są w odpowiednich tekstach, żywotność słowotwórstwa jako sposobu wzbogacania leksyki w tym środowisku językowym wydaje się być ograniczona. Dobitnie wskazuje na to analiza żywotności procesu słowotwórczego w kategorii nazw mieszkańców.

W eksploracjach prowadzonych w ramach badań słowotwórstwa gwar Lubelszczyzny gromadziłem materiał zawierający odpowiedzi na pytania o nazwę mieszkańca badanej miejscowości oraz o analogiczne określenia dziewięciu miejscowości położonych w różnych częściach tego regionu. Przeważnie nie były to miejscowości sąsiednie. Uzyskane w ten sposób dane, potwierdzone w 42 punktach, miały wstępnie doprecyzować twierdzenie Bronisławy Lindert, która, analizując w roku 1963 sposoby tworzenia nazw mieszkańców na tym obszarze, stwierdzała:

Lubelszczyznę jako teren peryferyjny dla gwar polskich i ruskich cechuje bogactwo formacji sufiksalnych, służących do tworzenia nazw mieszkańców (Lindert, 1963, s. 327).

Wniosek B. Lindert znalazł potwierdzenie jedynie w odniesieniu do nazw mieszkańca rodzimej miejscowości. Tu różne typy słowotwórcze notowałem praktycznie w każdym punkcie, bowiem współczynnik żywotności tych procesów był zbliżony do 1,0. Z kolei w odniesieniu do innych miejscowości kształtowało się to następująco:

Czepielin – 0,4
Dawidy – 0,4
Dąbie – 0,4
Dębica – 0,35
Górki – 0,25
Rachanie – 0,4
Sawin – 0,4
Stany – 0,4
Wólka – 0,32

Współczynnik pozyskanych derywatów jest tu zaskakująco niski. Tym samym potwierdza się niejako wniosek z poprzednich analiz: słowotwórstwo gwarowe nie jest w gwarach procesem dominującym (por. Sierociuk 2020a, 2023).

Na ograniczenia podobnego typu zwraca uwagę Anna Kowalska, opisując słowotwórstwo gwar Mazowsza i Podlasia:

Dość często brak na badanym terenie specjalnej nazwy na określenie żony od zawodu męża. Liczba punktów, w których notowano określenia opisowe typu *żona stolarza*, *żona kowala*, jest jednak, w odróżnieniu od podobnych określeń oznaczających synów, różna dla poszczególnych desygnatów. Najczęściej występują one w odpowiedzi na pytanie o ‘żonę cieśli’ (około 70%), znacznie rzadziej w odniesieniu do nazw żon: murarza, piekarza, stolarza, szewca (około 30%), rzadko na określenie ‘żony młynarza’ (6 zapisów [...]), ‘żony kowala’ (4 zapisy [...]), ani razu na określenie ‘żony sołtysa’. Jest to niewątpliwie związane z różnym stopniem popularności poszczególnych zawodów. Trzeba tu dodać, że najbardziej zróżnicowane słowotwórczo są nazwy określające ‘żonę cieśli’ (zawód ten nie jest już tak popularny w związku z rozwojem na wsi budownictwa murowanego) (Kowalska, 1975, s. 69).

Dane przytoczone powyżej jednoznacznie dowodzą, że kwestia słowotwórstwa gwarowego wymaga stosowania swoistych metod analizy, różniących się od powszechnych w opisie słowotwórstwa języka ogólnego (pisanego). Uwzględniany w analizie materiał gwarowy musi być jednorodny środowiskowo, musi pochodzić z tej samej gwary. Ponadto

warunkiem obligatoryjnym jest dysponowanie poświadczeniami terenowymi (z tej samej gwary) obu elementów analizy słowotwórczej – derywatu i leksemu będącego punktem wyjścia procesu derywacyjnego.

Skróty

AJKLW – *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski* (T. 1–11) (Sobierajski & Burszta, 1979–2005)

Encyklopedia – *Encyklopedia wiedzy o języku polskim* (Urbańczyk, 1978).

Bibliografia

- Dejna, K. (1993). *Dialekty polskie*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kowska, A. (1975). *Zróżnicowanie słowotwórcze gwar Mazowsza i Podlasia. Rzeczownik: T. 1. Atlas: Cz. 2. Wykazy i komentarze do map 1–100*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Lindert, B. (1963). Przyrostki tworzące nazwy mieszkańców na terenie województwa lubelskiego. *Onomastica*, 8(1–2), 313–327.
- Ong, W. J. (1992). *Oralność i piśmienność: Słowo poddane technologii* (J. Japola, Tłum.). Wydawnictwa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. (Oryginalna praca opublikowana 1982).
- Sierociuk, J. (2019). Status uniwerbizmów w słowotwórstwie gwarowym. W B. Grabka, R. Kucharzyk, & A. Tyrpa (Red.), *Studia dialektologiczne V* (ss. 91–98). Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.
- Sierociuk, J. (2020a). Dialectal diminutives in a system and a text. *Gwary Dziś*, 13, 191–200. <https://doi.org/10.14746/gd.2020.13.11>
- Sierociuk, J. (2020b). Features defining dialects spoken in language of villagers. *Gwary Dziś*, 13, 173–181. <https://doi.org/10.14746/gd.2020.13.9>
- Sierociuk, J. (2023). Specyfika słowotwórstwa gwarowego – uwagi nie tylko metodologiczne. *Лужнословенски филолог*, 79(1), 9–27. <https://doi.org/10.2298/JFI2301009S>
- Sobierajski, Z., & Burszta, J. (Red.). (1979–2005). *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski* [AJKLW] (T. 1–11). Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Urbańczyk, S. (Red.). (1978). *Encyklopedia wiedzy o języku polskim* [Encyklopedia]. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

- Серочук, Е. (2021). Говор – речь устного сообщества. W А. Ф. Журавлев, М. М. Алексеева, & М. Н. Толстая (Red.), *Исследования по славянской диалектологии: Т. 23. Памяти Людмилы Эдуардовны Калнынь* (ss. 37–52). Ин-т славяноведения РАН. <https://doi.org/10.31168/2618-8589.2021.23.03>

Bibliography (Transliteration)

- Dejna, K. (1993). *Dialekty polskie*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kowalska, A. (1975). *Zróżnicowanie słowotwórcze gwar Mazowsza i Podlasia. Rzeczownik: Vol. 1. Atlas: Pt. 2. Wykazy i komentarze do map 1–100*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Lindert, B. (1963). Przyrostki tworzące nazwy mieszkańców na terenie województwa lubelskiego. *Onomastica*, 8(1–2), 313–327.
- Ong, W. J. (1992). *Oralność i piśmienność: Słowo poddane technologii* (J. Japola, Trans.). Wydawnictwa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. (Original work published 1982).
- Serochuk, E. (2021). Govor – rech' ustnogo soobshchestva. In A. F. Zhuravlev, M. M. Alekseeva, & M. N. Tolstaia (Eds.), *Issledovaniia po slavianskoj dialektologii: Vol. 23. Pamiati Liudmily Ėduardovny Kalnyn'* (pp. 37–52). In-t slavianovedeniia RAN. <https://doi.org/10.31168/2618-8589.2021.23.03>
- Sierociuk, J. (2019). Status uniwerbizmów w słowotwórstwie gwarowym. In B. Grabka, R. Kucharzyk, & A. Tyrpa (Eds.), *Studia dialektologiczne V* (pp. 91–98). Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.
- Sierociuk, J. (2020a). Dialectal diminutives in a system and a text. *Gwary Dziś*, 13, 191–200. <https://doi.org/10.14746/gd.2020.13.11>
- Sierociuk, J. (2020b). Features defining dialects spoken in language of villagers. *Gwary Dziś*, 13, 173–181. <https://doi.org/10.14746/gd.2020.13.9>
- Sierociuk, J. (2023). Specyfika słowotwórstwa gwarowego – uwagi nie tylko metodologiczne. *Južnoslovenski filolog*, 79(1), 9–27. <https://doi.org/10.2298/JFI2301009S>
- Sobierajski, Z., & Burszta, J. (Eds.). (1979–2005). *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski* [AJKLW] (Vols. 1–11). Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Urbańczyk, S. (Ed.). (1978). *Encyklopedia wiedzy o języku polskim* [Encyklopedia]. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Research Problems of Dialectal Word-Formation

Summary

When undertaking the study of dialectal word-formation, we should first take into account the fact that we are dealing here with phenomena based on oral tradition; thus, we define dialect as the language of the oral environment. Like dialect itself, dialectal word-formation is not subject to normative rules known from the written language. The characteristics of dialectal phenomena are the result of individual idiolects that create a given dialect.

Treating word-formation as an activity that, in addition to the derivative, requires the presence of a word that is the starting point of the process of its creation, we must simultaneously acquire both of these lexical units during field exploration. Many examples prove that the interpretation expected from the point of view of general language cannot be accepted.

As an example of the above relationships, there are dialectal confirmations presented on the maps of the *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski* [Atlas of Folk Idiom and Culture in Wielkopolska] (AJKLW) of the names 'a man who cuts grain' and 'to mow (by hand) and synonyms', which in most areas form pairs without a derivational relationship, such as *kosiarz* : *siec*. Similar accounts are confirmed by the pairs *kołyska* : *huźdać*, *kołyska* : *kolebać*, recorded in the same areas.

Keywords: linguistics; dialect; dialectal word-formation; specificity of dialectal word-formation

Problemy badawcze gwarowego słowotwórstwa

Streszczenie

Podejmując badanie gwarowego słowotwórstwa, należy na wstępie uwzględnić fakt, że mamy tu do czynienia ze zjawiskami funkcjonującymi na podstawie tradycji ustnej; tym samym gwarę definiujemy jako mowę środowiska oralnego. Podobnie jak sama gwara, jej słowotwórstwo nie podlega regułom normatywnym znanym z języka pisanego. Charakterystyka zjawisk dialektałnych jest wypadkową poszczególnych idiolektów współtworzących daną gwarę.

Traktując słowotwórstwo jako działanie, które obok derywatu wymaga obecności wyrazu będącego punktem wyjścia procesu jego tworzenia, musimy jednocześnie w trakcie eksploracji terenowej pozyskiwać obie te jednostki leksykalne. Wiele przykładów dowodzi, że oczekiwana z punktu widzenia języka ogólnego interpretacja nie może być przyjmowana.

Jako przykład powyższych zależności podane są gwarowe poświadczenia prezentowane na mapach *Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski* (AJKLW) nazwy

‘mężczyzny, który ścina zboże’ oraz ‘kosić (ręcznie) i synonimy’, które na przeważającym obszarze tworzą pozbawione relacji derywacyjnej pary typu *kosiarz* : *siec*. Podobne relacje potwierdzają notowane na tych samych terenach pary *kołyska* : *huźdac*, *kołyska* : *kolebać*.

Słowa kluczowe: językoznawstwo; gwara; słowotwórstwo gwarowe; swoistość gwarowego słowotwórstwa

Anna Berenika Siwirska

Uniwersytet Warszawski, Warszawa

a.siwirska@uw.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8159-8232>

Wpływ języka polskiego i rosyjskiego na kształtowanie się normy współczesnego języka białoruskiego

Współczesny język białoruski normalizował i kodyfikował się pod wyraźnym wpływem dwóch sąsiednich języków – polskiego i rosyjskiego. Pierwsze naukowe opracowania i gramatyki języka białoruskiego pojawiły się pod koniec XIX i na początku XX wieku. Naturalnym było więc, że ich autorzy (często absolwenci polskich lub rosyjskich wydziałów filologicznych) czerpali wzorce ze zdecydowanie bardziej rozwiniętych w tym czasie studiów nad polszczyzną i ruszczyzną.

Najlepszy przykład stanowić może Bronisław Taraszkiewicz – autor jednej z pierwszych i najważniejszych gramatyk języka białoruskiego (Тарашкевіч, 1918), absolwent wydziału historyczno-filologicznego Uniwersytetu w Petersburgu, który poza językiem białoruskim i rosyjskim płynnie posługiwał się niemieckim, francuskim i polskim. Wydaje się, że to właśnie ten ostatni – język polski – posłużył mu za wzór przy tworzeniu podręcznika języka białoruskiego. Podobieństwo do zasad pisowni języka polskiego jest bowiem łatwo dostrzegalne w wielu rozwiązaniach zastosowanych przez Taraszkiewicza, począwszy od wyboru alfabetu, którym autor posłużył się do zapisu swojej *Gramatyki* – podręczniki autorstwa B. Taraszkiewicza były zapisywane alfabetem łacińskim. Podobnie jak w języku polskim wygląda też sposób zapisu asymilacji zapożyczeń z języków zachodnich, który jest wyraźnie zorientowany na system fonetyczny zachodnich, nie wschodnich dialektów białoruskich. Wśród tych zasad można wymienić zapis:

- dźwięku [l], który jest artykułowany w większym stopniu niż słowo niż zębowo: por. *філялѣзія*, *маналѣз*, *лѣзіка*, pol. *filologia*, *monolog*, *logika*;

- spółgłoski *з, с, н*, a także spółgłoski wargowych, które w rdzeniu wyrazu są realizowane twardo: por. *сыгнал, сымбаль, газета, тэмнэрамэнт*, pol. *sygnał, symbol, gazeta, temperament*;
- *φ (phi)*, która w wyrazach pochodzenia greckiego jest realizowana jako *т*: por. *мим, намаc, этэр*, pol. *mit, patos, eter*;
- *β (beta)*, która w wyrazach pochodzenia greckiego jest realizowana jako *б*: por. *барбар, Базыль, Бізантыя*, pol. *barbarzyńca, Bazył, Bizancjum*.

Kolejną ważną decyzją był sposób odwzorowania na piśmie asymilacyjnej miękkości, na który zdecydował się Bronisław Taraszkiewicz. Chociaż rozwiązanie przyjęte w jego pracach różni się od sposobu, w jaki zapisywana jest ona w języku polskim – w miejscu polskiego znaku diakrytycznego w języku białoruskim znajduje się bowiem tzw. znak miękki (por. np. pol. *śnieg* i biał. *сьнег*) – to wspólna dla obydwu języków jest potrzeba odwzorowania w piśmie asymilacyjnej miękkości. Duża różnica występuje w tym zakresie między zasadami języka polskiego a rosyjskiego – ten ostatni w żaden sposób nie odwzorowuje w piśmie asymilacyjnej miękkości spółgłosek (por. ros. *снег*).

Ponadto, chociaż *Gramatyka* Bronisława Taraszkiewicza była miłym krokiem w procesie kodyfikacji języka białoruskiego i normowała wiele aspektów języka z zakresu ortografii, interpunkcji, słowotwórstwa i składni, to, jak zauważa m.in. Aliaksandr Łukaszanec w artykule poświęconym nowej redakcji zasad języka białoruskiego (Лукашанец, 2014, ss. 97–108), niektórych elementów nie dopracowała. Białoruscy językoznawcy, wykładowcy i nauczyciele starali się więc dopracować normy dla języka białoruskiego na konferencjach i w grupach roboczych poświęconych temu tematowi. Jedną z głównych osi sporu między lingwistami były wspomniane problemy związane ze sposobem zapisu asymilacyjnej miękkości spółgłosek (np. zapis *сьнег/снег*), miękkiego bądź twardego zapisu i wymowy spółgłosek w zapożyczeniach (*філалогія/ філѐлѝгія, методыка/ мѐтодыка*) oraz ostateczny wybór jednego alfabetu (do 1926 roku powszechnie funkcjonowały równoległe białoruskie wersje alfabetu cyrylicznego i łacińskiego). Widać więc, że spór dotyczył w dużej mierze wyboru kierunku, na który zorientowane byłyby wprowadzane zasady – czy miałyby wzorować się na zasadach języka polskiego, czy rosyjskiego.

W odpowiedzi na opisane problemy, po zaledwie 15 latach funkcjonowania propozycji B. Taraszkiewicza, w 1933 roku państwowa komisja zaproponowała przeprowadzenie reformy, która usystematyzowałaby i uporządkowała powyższe kwestie. Ostateczne decyzje zapadły odgórnie

na szczeblu ministerialnym i nie uwzględniały opinii dużej części środowiska naukowego. Ponadto zasady wprowadzone w wyniku reformy, w przeciwieństwie do *Gramatyki* B. Taraszkiewicza, za wzór obrały przede wszystkim język rosyjski, co stało się jednym z głównych powodów ich krytyki – część białoruskich językoznawców i literatów wprost zarzucała reformie rusyfikacyjny charakter i demonstracyjnie odmawiała pisania zgodnie z nowymi zasadami. Inspirację rosyjskim wzorcem widać przy porównaniu wcześniej przytoczonych przykładów. Zgodnie z zreformowanymi zasadami, aktualnymi do dziś (zob. np. *Правілы беларускай артаграфіі і пунктуацыі*, 2010, wyd. 2, Mińsk), całkowicie odwrotnie niż w gramatyce B. Taraszkiewicza:

- dźwięk [l] jest twardy: *філалогія, маналог, логіка*, por. ros. *филология, монолог, логика*;
- spółgłoski *з, с, н*, a także spółgłoski wargowe w rdzeniu wyrazu są realizowane miękko: *сігнал, сімвал, газета, тэмперамент*, por. ros. *сигнал, символ, газета, темперамент*;
- *ф* w zapożyczeniach jest realizowane jako *ф*: *міф, пафас, эфір*, por. ros. *миф, пафос, эфир*;
- *β* w wyrazach pochodzenia greckiego jest realizowane jako *в*: *варвар, Васіль, Візантыя*, por. ros. *варвар, Василий, Византия*;
- pomijany jest zapis asymilacyjnej miękkości: biał. *снег*, por. ros. *снег*.

Ponadto cyrylica stała się jedynym alfabetem, w którym drukowane są teksty po białorusku, a białoruski alfabet łaciński przestaje być oficjalnie używany.

W rezultacie przeprowadzona reforma, zamiast ujednolicić i ustabilizować normę języka białoruskiego, zapoczątkowała rozwój dwóch, wyraźnie przeciwstawnych, tendencji rozwoju języka białoruskiego: oficjalnej – zorientowanej na wzorce języka rosyjskiego i drugiej, o wyraźnie purystycznym kierunku. Tendencja purystyczna ma wyraźnie antyrosyjski charakter i sięga do różnych źródeł: do aktywnego użytku wchodzi leksyka dotychczas zapomniana, archaiczna lub dialektalna, rozwijane są też formy i modele właściwe wyłącznie dla języka białoruskiego (np. powszechne funkcjonowanie końcówki *-aŭ* w dopełniaczu liczby mnogiej rzeczownika rodzaju żeńskiego: *моваў, магчымасьцяў, азёраў*, zamiast: *моў, магчымасьцей, азёр*). Jednocześnie często rosyjskie formy są zastępowane polskimi w sposób bezpośredni lub przez pośrednictwo zachodnich dialektów białoruskich. Dziś w języku białoruskim widać odmienne tendencje w rozwoju osobnych form gramatycznych i leksykalnych, modeli

słowotwórczych i konstrukcji składniowych – zorientowane na wzorce rosyjskie lub zgodne z tendencjami purystycznymi. Ponieważ przedmiotem zainteresowania poniższego tekstu jest wyłącznie wpływ języka rosyjskiego i polskiego na kształtowanie się normy języka białoruskiego, w dalszej części tylko on będzie omawiany¹.

Współcześnie warstwą, w której najłatwiej dostrzegalny jest wpływ języka polskiego i rosyjskiego na poszczególne normy języka białoruskiego, jest prawdopodobnie leksyka. Słownictwo języka białoruskiego jest bardzo niejednolite i różnorodne stylistycznie. We współczesnej białoruszczyźnie obecne jest zjawisko leksykalnej dwurodzajowości gramatycznej (norma purystyczna: *кляса, філія, тэза*, por. pol.: *klasa, filia, teza*; norma urzędowa: *кляс, філіял, тэзіс*, por. ros.: *класс, филиал, тезис*), a także grupa dubletów leksykalnych, z których często jeden etymologicznie jest zbliżony do języka polskiego, a drugi przypomina słowo z języka rosyjskiego.

Leksemy etymologicznie bliższe językowi polskiemu są charakterystyczne dla normy purystycznej, słowa podobne do języka rosyjskiego odnotowują słowniki redagowane zgodnie z normą urzędową. Są to np. preferowane przez purystów językowych: *атачэньне, гарбата, гатунак, досьвед, зьвяз, фатэль, намёт, улётка, ходнік, ровар*, odpowiadające polskim leksemom: *otoczenie, herbata, gatunek, doświadczenie, związek, fotel, namiot, ulotka, chodnik, rower*. Dla normy urzędowej bardziej charakterystyczne będą odpowiedniki: *акружэньне, выключэньне, чай, сорт, вопыт, лістоўка, выключэньне, тратуар, веласінед* – zbliżone do rosyjskich wyrazów: *окружение, исключение, чай, сорт, опыт, листовка, исключение, тротуар, велосипед*.

Część leksyki obcego pochodzenia została przeniesiona do języka białoruskiego bezpośrednio jako zapożyczenia z języka polskiego lub rosyjskiego, część najpierw była obecna w białoruskich gwarach graniczących z gwarami polskimi lub rosyjskimi i dopiero później została przeniesiona z pogranicza językowego. Jednym ze źródeł, z których często czerpią przede wszystkim osoby o purystycznej orientacji językowej, są leksemy, których funkcjonowanie było dotychczas ograniczone, tj. dialektyzmy i archaizmy odnotowywane w słownikach z lat dwudziestych XX wieku. Na początku XX wieku związki białorusko-polskie były o wiele

¹ Wszystkie przykłady pochodzą z podręczników i poradników językowych wymienionych w bibliografii na końcu tekstu (Kaleta, 2007, 2008; Бушлякоў і ін., 2005; Вячорка, 2016, 2017; Клімаў, 2004; Літвіноўская & Лабадзенка, 2016, 2017; Мыцык, 2015; *Правілы беларускай артаграфіі і пунктуацыі*, 2010; Рамза, 2010; Тарашкевіч, 1918).

silniejsze niż współcześnie, widoczne jest to też w leksyce funkcjonującej w literaturze, codziennej prasie i słownikach z tego okresu. Tym samym współczesne próby ożywienia leksyki właściwej białoruszczyźnie z początku poprzedniego stulecia często oznaczają także zwiększenie pośredniego wpływu języka polskiego na współczesny język białoruski.

Polszczyzna jest też często źródłem bezpośrednich współczesnych zapożyczeń, które mają być alternatywą dla zapożyczeń z języka rosyjskiego. Przykładem powyższego zjawiska jest próba znalezienia dobrej nazwy na znak @ – we współczesnym języku białoruskim powszechnie funkcjonuje nazwa *сабака*, tożsama z rosyjskim leksemem *собака*. Równolegle zwolennicy puryzmu językowego wykorzystują leksem *магна* (albo *маўна*) inspirowany polską nazwą *małpa* oraz *слімак*, będący przejawem oryginalnej innowacji leksykalnej powstałej wyłącznie na bazie białoruskiej leksyki.

Przez bliskość sąsiednich języków, poza zapożyczeniem całych jednostek leksykalnych we współczesnej białoruszczyźnie często powielane są modele słotwórcze inspirowane językiem polskim lub rosyjskim. Często we współczesnym języku białoruskim są obecne dwa pełne synonimy, które różnią się między sobą wyłącznie sufiksem. Wyraźnie widać to w poniższym porównaniu:

Norma purystyczna	Język polski	Norma urzędowa	Język rosyjski
<i>біблійны</i>	<i>biblijny</i>	<i>біблейскі</i>	<i>библейский</i>
<i>грэцкі</i>	<i>grecki</i>	<i>грэчаскі</i>	<i>греческий</i>
<i>медычны</i>	<i>medyczny</i>	<i>медыцынскі</i>	<i>медицинский</i>
<i>рынкавы</i>	<i>rynkowy</i>	<i>рыначны</i>	<i>рыночный</i>
<i>спартовы</i>	<i>sportowy</i>	<i>спартыўны</i>	<i>спортивный</i>
<i>фірмовы</i>	<i>firmowy</i>	<i>фірменны</i>	<i>фирменный</i>

Powyższe zjawisko ma charakter systemowy, bowiem purystyczna norma konsekwentnie zamienia afiksy charakterystyczne dla języka rosyjskiego na afiksy właściwe dla języka polskiego, m.in.:

- *-чык/-шчык-* jest zastępowane przez sufiks *-нік*, np.: leksemy *замоўнік*, *закупнік*, *падказнік*, *перавознік*, *складнік*, *даследнік* zastępują preferowane w oficjalnych słownikach i gramatykach formy *аказчык*, *закупшчык*, *падказчык*, *перавозчык*, *складаючы* (элемент), *даследчык*;
- *-цель* jest zastępowany sufiksami *-овец/-авец* i *-оўца/-аўца*, np. *выканаўца* (lub *выканальнік*), *паступоўца*, *кіровец* i *кіроўца*, *(раз)моўца*, zamiast *выканавец*, *паступаючы*, *вадзіцель*, *гаворачы*.

Eliminowany jest również sufiks *-ip-*, czego przykładem są formy *бамбаваць, маскаваць, маршаваць*, które pojawiają się zamiast *бамбардзіраваць, маскіраваць, маршыраваць*.

Różnice między dwoma normami obejmują także składnię języka białoruskiego. Tak jak i w przypadku wcześniej wymienionych warstw językowych, tak i w warstwie składniowej norma urzędowa często kopiuje całe wyrażenia z języka rosyjskiego, a norma purystyczna stara się je zastąpić, często inspirując się przy tym językiem polskim. Różnice dotyczą m.in. wielu wyrażień przyimkowych, np.:

- przyimek „po” w języku polskim wyraża relację czasową (*po wojnie*), analogiczną konstrukcję można znaleźć w normie purystycznej (*на вайне*). W oficjalnych podręcznikach wyrażenie to zostanie zastąpione przyimkiem *пасля* (*пасля вайны*) odpowiadającym rosyjskiej formie (*после войны*);
- przyimek „na” w wyrażeniach typu *na zamówienie* w purystycznych tekstach również będzie tłumaczony jako „на” (*на загад / на заказ*), w oficjalnych gramatykach zostanie zastąpiony przyimkiem „па” (*на загады / на заказы*) odpowiadającym konstrukcji w języku rosyjskim z przyimkiem „по” (*по загады / по заказы*);
- przyimek „na” w konstrukcjach wskazujących cel (np. *iść po chleb*) zgodnie z purystyczną tendencją będzie wykorzystywany tak jak w języku polskim (*ісці на хлеб*), w oficjalnych podręcznikach zastąpi go przyimek „за” (*ісці за хлебам*), analogiczny do przyimka „za” obecnego w rosyjskich wyrażeniach wskazujących na cel (*ідти за хлебом*);
- w innych przypadkach przyimek „па” raczej będzie wypierany z purystycznej normy jako forma utożsamiana z językiem rosyjskim, np. konstrukcje typu *з дазволу, з прычыны* lub *скарывацца з гэтага* (por. z polskim *za zgodą, z powodu, skorzystać z tego*) zastępują charakterystyczne dla oficjalnych gramatyk konstrukcje *на дазволу, на прычыне* lub *накарыстацца гэтым*, tożsame z rosyjskimi formami *по разрешению, по причине, воспользоваться этим*.

Różnice dotyczą nie tylko samego wyboru przyimka w dwóch normach języka białoruskiego, ale i przypadku gramatycznego, jaki jest żądany po użyciu tego samego przyimka. Odpowiednim przykładem jest wspomniany już powyżej przyimek „па”, który zgodnie ze szkolnymi gramatykami wymaga celownika (*на тонкаму лёду, на важнаму пытанню*) – tak samo jest w języku rosyjskim (*по тонкому льду, по*

важнoму вoпpocy). Zgodnie z purystycznymi poradnikami przyimek „*па*” wymaga miejscownika (*на тонкім лёдзе, на важным пытаньні*), tak samo jak w języku polskim (*po cienkim lodzie*).

Dla obydwu norm języka białoruskiego właściwe są też odmienne rekcje wielu czasowników. Aby zobrazować wpływ języka polskiego i rosyjskiego na normę purystyczną i urzędową, wystarczy kilka wybranych przykładów zaprezentowanych w tabeli 1.

Tabela 1. Rekcja czasownika w normie oficjalnej i purystycznej

Norma purystyczna	Przykład	Język polski	Przykład	Norma urzędowa	Przykład	Język rosyjski	Przykład
<i>вучыцца музыкі</i>	dopełniacz	uczyć się muzyki	dopełniacz	<i>вучыцца музыцы</i>	celownik	<i>учиться музыке</i>	celownik
<i>жартаваць з сябра</i>	dopełniacz	żartować z przyjaciela	dopełniacz	<i>жартаваць над таварышам</i>	narzędnik	<i>подиутить над другом</i>	narzędnik
<i>наслаць на доктара</i>	biernik	posłać po doktora	biernik	<i>наслаць за лекарам</i>	narzędnik	<i>послать за доктором</i>	narzędnik
<i>ехаць аўтобусам</i>	narzędnik	jechać autobusem	narzędnik	<i>ехаць на аўтобусе</i>	miejscownik	<i>ехать на автобусе</i>	miejscownik
<i>чакаць на маму</i>	biernik	czekać na matkę	biernik	<i>чакаць маму</i>	celownik	<i>ждать маму</i>	celownik

W warstwie gramatycznej można dostrzec też więcej różnic świadczących o inspiracji polskimi lub rosyjskimi wzorcami odmian. M.in. zarówno w języku polskim, jak i białoruskim w dopełniaczu rodzaju męskiego dla rzeczowników nieżywotnych liczby pojedynczej obok końcówki *-u* wariantywnie występuje końcówka *-a*. Norma purystyczna dopuszcza końcówkę *-u* zdecydowanie częściej niż norma urzędowa. Być może jest to spowodowane tym, że dla języka rosyjskiego w dopełniaczu liczby pojedynczej dopuszczalna jest tylko jedna końcówka, tj. *-a*. Por. norma purystyczna: *камітэту, пляну, народу*, pol. *komitetu, planu, narodu*, norma urzędowa: *камітэта, пляна, народа*, ros. *комитета, плана, народа*. Ponadto wspólne dla języka polskiego i normy purystycznej jest ograniczone (w porównaniu z językiem rosyjskim) używanie imiesłówów oraz brak krótkiej formy przymiotnika (dla języka rosyjskiego bardzo charakterystyczna cecha, w języku polskim praktycznie niemal nieużywana).

Na podstawie przedstawionego powyżej zestawienia wyraźnie widać, że w wielu miejscach, w których tendencje rozwoju normy języka białoruskiego się od siebie oddalają, przybliżają się do odmiennych, sąsiednich języków – norma urzędowa zbliża się do języka rosyjskiego, norma purystyczna stara się zrównoważyć wpływ języka rosyjskiego językiem polskim. Oznacza to, że język rosyjski podwójnie oddziałuje na białoruszczyznę – ma bezpośredni wpływ na oficjalną normę jako wzorzec dla systemu ortografii i interpunkcji oraz dla modeli słowotwórczych, form gramatycznych i leksykalnych, a także wpływa dyferencyjnie na normę purystyczną, która stara się oddalić od niego w możliwie największym stopniu, często zastępując go wzorami i modelami pochodzącymi z języka polskiego. Obydwa sąsiednie języki miały więc stały bezpośredni i pośredni wpływ na kształtowanie się normy współczesnego języka białoruskiego i jest to proces, który wciąż zachodzi na naszych oczach.

Bibliografia

Wykaz eksцерpowanych źródeł

- Kaleta, R. (2007). Асноўныя марфалагічныя адрозненні паміж наркомаўкай і тарашкевіцай. *Acta Albaruthenica*, 7, 192–206.
- Kaleta, R. (2008). Выбраныя прыклады марфалагічнай дыферэнцыяцыі паміж двума правапіснымі стандартамі беларускай мовы. *Acta Albaruthenica*, 8, 206–217.
- Бушылякоў, Ю., Вячорка, В., Санько, З., & Саўка, З. (2005). *Беларускі клясычны правапіс: Сучасная нармалізацыя*. Pobrano 21 lipca 2022, z <https://knihi.com/storage/pravapis2005.html>
- Вячорка, В. (2016). *Па-беларуску зь Вінецкам Вячоркам*. Pobrano 21 lipca 2022, z <https://docs.rferl.org/be-BY/2016/05/20/08e480c8-8be3-4bb0-92d1-a2ae8f916d4d.pdf>
- Вячорка, В. (2017). *Не сьмяшайце мае прыназоўнікі*. Pobrano 21 lipca 2022, z <https://docs.rferl.org/be-by/2017/10/26/0e4294ea-b00c-454c-a9cb-ccb4a587e638.pdf>
- Клімаў, І. (2004). Лінгвістычная апазіцыя двух стандардаў беларускай літаратурнай мовы. *Роднае Слова*, 2004(7), 14–19.
- Літвіноўская, А., & Лабадзенка, Г. (2016). *Мова Нанова: 20 крокаў да беларускай мовы* (Cz. 1). Медыял.
- Літвіноўская, А., & Лабадзенка, Г. (2017). *Мова Нанова: 20 крокаў да беларускай мовы* (Cz. 2). Медыял.
- Мыщык, Г. (2015). *По-белорусски? Пожалуйста! Па-беларуску? Калі ласка! Беларусь*.

Правілы беларускай артаграфіі і пунктуацыі (2. wyd.). (2010). Нацыянальны цэнтр прававой інфармацыі Рэспублікі Беларусь.

Рамза, Т. (2010). *Беларуская мова? З задавальненнем! Для замежных навучэнцаў*. Вышэйшая школа.

Тарашкевіч, Б. (1918). *Беларуская граматыка для школ*. Народная асвета.

Literatura

Лукашанец, А. (2014). Пісаць па-беларуску пачынаем па новых правілах. W А. Лукашанец, *Беларуская мова ў XXI стагоддзі: Развіццё сістэмы і праблемы функцыянавання*. Беларуская навука.

Bibliography (Transliteration)

Sources of Excerpts

Bushliakoŭ, IU., Viachorka, V., San'ko, Z., & Saŭka, Z. (2005). *Belaruski kliasychny pravapis: Suchasnaia normalizatsyia*. Retrieved July 21, 2022, from <https://knihi.com/storage/pravapis2005.html>

Kaleta, R. (2007). Asnoŭnyia marfalahichnyia adroznenni pamizh narkomaŭkaŭ i tarashkevitsaŭ. *Acta Albaruthenica*, 7, 192–206.

Kaleta, R. (2008). Vybranyia pryklady marfalahichnaŭ dyferentsyatsyi pamizh dvuma pravapisnymi standartami belarускаŭ movy. *Acta Albaruthenica*, 8, 206–217.

Klimaŭ, I. (2004). Linhvistychnaia apazitsyia dvukh standardaŭ belarускаŭ litaraturnaŭ movy. *Rodnae Slova*, 2004(7), 14–19.

Litvinoŭskaia, A., & Labadzenka, H. (2016). *Mova Nanova: 20 krokaŭ da belarускаŭ movy* (Pt. 1). Medyial.

Litvinoŭskaia, A., & Labadzenka, H. (2017). *Mova Nanova: 20 krokaŭ da belarускаŭ movy* (Pt. 2). Medyial.

Mytsyk, H. (2015). *Po-beloruski? Pozhaluŭsta! Pa-belarusku? Kali laska! Belarus'. Pravily belarускаŭ artahrafi i punktuatsyi* (2nd ed.). (2010). Natsyianal'ny tsentr pravavoŭ infarmatsyi Rėspubliki Belarus'.

Ramza, T. (2010). *Belarускаia mova? Z zadaval'nennem! Dlia zamezhnykh navuchėntsaŭ*. Vyshėishaia shkola.

Tarashkevich, B. (1918). *Belarускаia hramatyka dlia shkol*. Narodnaia asveta.

Viachorka, V. (2016). *Pa-belarusku z' Vintsukom Viachorkam*. Retrieved July 21, 2022, from <https://docs.rferl.org/be-BY/2016/05/20/08e480c8-8be3-4bb0-92d1-a2ae8f916d4d.pdf>

Viachorka, V. (2017). *Ne s'miashytse mae prynazoŭniki*. Retrieved July 21, 2022, from <https://docs.rferl.org/be-by/2017/10/26/0e4294ea-b00c-454c-a9cb-ccb4a587e638.pdf>

Literature

Lukashanets, A. (2014). Pisats' pa-belarusku pachynaem pa novykh pravilakh. In A. Lukashanets, *Belarusaika mova ŭ XXI stahoddzi: Razvitsio sistemy i prablemy funktsyianavannia*. Belarusaika navuka.

The Influence of Polish and Russian on the Formation of the Norm of the Modern Belarusian Language

Summary

This article compares the influence of Russian and Polish on the formation of the modern norms of the Belarusian language. The study is not limited to the official rules of Belarusian, but also compares them with the purist norm, adopted in many independent textbooks and language guides issued primarily outside the official publishing system. The author analyses the lexical, syntactic and grammatical layers of Belarusian and comes to the conclusion that in each of them the purist tendency is primarily oriented towards Polish, and the official norms of Belarusian are modelled primarily on Russian. Therefore, Polish and Russian continue to have a great influence on the norms of modern Belarusian.

Keywords: Belarussian language; literary norm; purism

Wpływ języka polskiego i rosyjskiego na kształtowanie się normy współczesnego języka białoruskiego

Streszczenie

W artykule porównano wpływ języków polskiego i rosyjskiego na formowanie się współczesnych norm języka białoruskiego. Nie ograniczono się przy tym do normy urzędowej języka białoruskiego, ale porównano ją także z normą purystyczną, stosowaną w wielu niezależnych podręcznikach i poradnikach językowych, publikowanych głównie poza oficjalnym systemem wydawniczym. Autorka analizuje warstwę leksykalną, składniową i gramatyczną języka białoruskiego, konkludując, że w każdej z nich tendencja purystyczna zorientowana jest przede wszystkim na język polski, zaś urzędowe normy języka białoruskiego wzorowane są w głównej mierze na języku rosyjskim. Dlatego język polski i rosyjski nadal mają duży wpływ na normy współczesnego języka białoruskiego.

Słowa kluczowe: język białoruski; norma językowa; puryzm

Piotr Sobotka

Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa

piotr.sobotka@ispan.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6880-8255>

Pochodzenie słowiańskich wykładników ‘prawdy’ z perspektywy funkcjonalnej: uwagi etymologiczno-metodologiczne

W artykule prezentowana jest propozycja opisu pochodzenia i zmian semantycznych najważniejszych wykładników ‘prawdy’ w językach słowiańskich z uwzględnieniem kategorii funkcjonalnych wyrażen wywodzących się z rdzeni odnoszących się do tego pojęcia. Analizy opieram na przeglądzie materiału leksykalnego, zaczerpniętego z reguły z odpowiednich słowników i atlasów językowych, oraz składniowego, wyeksцерpowanego głównie z tekstów źródłowych oraz historycznych i współczesnych korpusów języków słowiańskich.

Przegląd współczesnych rzeczownikowych i przymiotnikowych wykładników z pola ‘prawdy’ w standardowych językach słowiańskich pozwala zrekonstruować cztery najważniejsze podstawy prasłowiańskie, z których wywodzą się te jednostki. W Słowiańszczyźnie zachodniej dominują wyrażenia oparte na rekonstruowanym temacie **pravъd-* (por. pol. i głuź. *prawda*, czes. i sł. *pravda*, pol. *prawdziwy*, czes. i sł. *pravdivý*, głuź. *prawdziwy*), choć część wykładników ‘prawdy’ w językach łużyckich, a także wymarłym już języku połabskim wywodzi się również z rdzenia **vēr(n)-* (por. łuż. *wěrnosc*, dłuż. *wěrný*, głuź. *wěrnо* w użyciu predykatywnym *to njeje wěrnо*). W językach wschodniosłowiańskich dominują dwa pozostające między sobą w dystrybucji komplementarnej typy jednostek odnoszone do ‘prawdy’ – oparte na temacie **pravъd-* (por. biał. *праўда*, ukr. *правда*) oraz wywodzone z rdzenia **jbst-* lub **jīst-* (por. ros. *истина*, ukr. *істинний*). Słowianie południowi, z wyjątkiem Słowenów, podstawowe wykładniki prawdy, podobnie jak w językach wschodniosłowiańskich, opierają przeważnie na rdzeniu **jbst-* lub **jīst-* (por. chorw. *istina*, bułg. *истински*). Spotykamy też w Słowiańszczyźnie

Mapa. Podstawowe rzeczownikowe i przymiotnikowe wykładniki prawdy w standardowych wariantach języków słowiańskich

Źródło: opracowanie własne

południowej wyrażenia z pola prawdy wywodzące się z podstaw **pravd-* i **věr-* (por. bułg. *правда*, *верен*). Wyjątkową pozycję na tym tle zajmuje język słoweński, w którym rzeczownik i przymiotnik z pola 'prawdy' odwołują się do rdzenia **rēs(n)-*. Powyższa mapa dokumentuje wprawdzie tylko podstawowe słowiańskie wykładniki pola 'prawdy' w językach ogólnych, ale podobnych danych dostarcza również OLA, rejestrujący przede wszystkim materiał dialektalny (por. Вендина i in., 2020, s. 358).

Zarówno same te wyrazy, jak i ich etymony były już wielokrotnie przedmiotem refleksji w badaniach językoznawczych, w czym nie ma nic zaskakującego. Stanowią one bowiem ważny z kulturowego punktu widzenia zasób leksyki języków słowiańskich, a co więcej, rodzą różnorakie problemy interpretacyjne, o których częściowo będzie tu mowa. Każda z przedstawionych niżej rodzin etymologicznych wymaga odrębnego i krytycznego studium, jednak w artykule ograniczam się wyłącznie do najbardziej podstawowych z funkcjonalnego punktu widzenia kwestii.

Na obszarze całej słowiańszczyzny dominują autosemantyczne wyrazy z pola prawdy kontynuujące prasłowiańskie jednostki **pravъda*, **pravъdivъ* oraz ich derywaty. W opracowaniach etymologicznych przeważa w zasadzie pogląd, że rzeczownik **pravъda* wywodzi się z rodzimego przymiotnika **pravъ* ‘prosty, właściwy, odpowiedni’ (< ie. **prō-uo-*), utworzony poprzez dodanie do niego sufiksu **-bda* (< **-idā-*) (Matasović, 2014, s. 144; Moszyński, 1955, s. 134; Sławski, 1974, s. 63; Vaillant, 1961, ss. 215–216, 1974, s. 493). Odmiennego zdania są Králik (2015, s. 465) i Sobotka (2023, ss. 167–169), przyjmujący, że wyraz ten jest derywatem odczasownikowym z sufiksem **-da*. Zwolennicy odprzymiotnikowego kierunku pochodności przywołują dwa inne rzeczowniki utworzone według tego samego modelu: **krivъda* ‘kłamstwo’ i **vrъžъda* ‘wrogość’. Nie rekonstruują oni jednak ścieżki semantycznego rozwoju od znaczenia ‘prosty’ do ‘prawda’, poprzestając na założeniu, że formant służył prawdopodobnie tworzeniu *abstractów*.

Rzeczownik **pravъda* najprawdopodobniej nie był pierwotnym słowem w słowiańszczyźnie na oznaczenie tego, co uznawano za prawdę – w języku staro-cerkiewno-słowiańskim żaden z derywatów rzeczownika **правѣда** nie był motywowany tym sensem (por. Цейтлин, 1980, s. 62), choć niektóre zabytki cerkiewnosłowiańskie pozwalają już na związanie rdzenia *prav(d)-* ze znaczeniem epistemicznym (Čajka, 2017).

Porównanie materiału słowiańskiego z innymi językami indoeuropejskimi pozwala założyć, że skoro wyrazy utworzone z rdzenia **uerH-o-* (rekonstrukcja za: Villanueva Svensson, 2011) odnoszone były w językach kentumowych z reguły do ‘prawdy’ (por. łac. *vērus* ‘prawdziwy’, fr. *vrai* ‘ts.’, stirl. *fir* ‘ts.’, stwniem. *wār* ‘ts.’, stang. *wær* ‘świadomy’), to i słowiańskie **vēra*, **vērnъ* oraz wyrażenia pochodne, formalnie zbliżone do jednostek kentumowych, należały do podobnego pola pojęciowego (por. Mańczak, 1977). Pierwotne znaczenie jednak w większości języków słowiańskich uległo zatarciu. Współczesne kontynuanty wywodzone z rdzenia **vēr-* przeważnie odnoszą się do pojęcia ‘wiary’, które w pewien

sposób może być uznane za komplementarne z 'prawdą' w odniesieniu do nieweryfikowalnych empirycznie stanów rzeczy. Częściowo dawny sens i przynależność do leksyki prawdziwościowej słów w rodzaju ros. *вѣра*, czes. *víra*, scs. *Вѣра* przechowało się w utrwalonych compositach, derywatach i związkach łączliwych (Rozwadowski, 1913), por. pol. *wiarygodny* 'taki, który nie budzi wątpliwości pod względem autentyczności/prawdziwości', *zawierne* 'zaprawdę', *boga wiernego* (RP) 'prawdziwego boga', a także – o czym niżej – w dawnych syntagmach. Sądzi się, że *abstractum* **věra* jest derywatem odprzymiotnikowym o pierwotnym znaczeniu 'coś prawdziwego' (Matasović, 2014, s. 105; Sławski, 1974, s. 60), utworzonym być może z pie. **uerH-o-s* lub **ueh₁-ro-s* (por. Derksen, 2008, s. 520).

Jednostki oparte na rdzeniu **jbst-* lub **jist-* (na temat różnic formalnych zob. niżej) wyspecjalizowały się w oznaczaniu prawdy w językach południowo- i wschodniosłowiańskich, choć i w językach zachodniosłowiańskich odnajdujemy pochodzące z nich wyrażenia epistemiczne (por. czes. *jistě* 'na pewno', *zajisté* 'niewątpliwie'). Rdzeń ten doczekał się wielu komentarzy etymologicznych, które jednak mają status hipotez o różnym stopniu prawdopodobieństwa. Przynoszą one niekiedy zupełnie odmienne i zaskakujące propozycje etymologiczne, w których jako sens motywujący podaje się: 'być, istnieć' (Meillet, 1902–1905, ss. 300–301), 'własność, kapitał' (Baudouin de Courtenay, 1927, ss. 16–17; Stang, 1949), 'widzieć' (Machek, 1955, s. 26), 'ten sam, właśnie ten' (Журавлев, 2006; Топоров, 1958), 'jasny, wyraźny' (Fraenkel, 1962; Trautmann, 1923) i in. Forma i struktura rdzenia prasłowiańskiego ustalane są na podstawie zakładanych jego związków motywacyjnych i podobieństw do m.in. gr. *ἴσθι* '(ty) bądź', łac. *esse* 'być, istnieć', pgerm. **aih* 'posiada', wed. *īše* 'posiada', aw. *īšti-* 'majątek, bogactwo', łac. *iustus* 'sprawiedliwy', łot. *īsts* 'prawdziwy, rzeczywisty', a także lit. *ysčias* 'wyraźny, widoczny'. Z kolei zdaniem Toporowa praforma **is-tb* pierwotnie była lokalizującym zaimkiem anaforycznym.

Współcześnie terytorialnie ograniczone słoweńskie nazwy prawdy wywodzą się z rdzenia **rēs(n)*/**rěsbn*, ograniczonego zapewne do dialektu panońskiego języka prasłowiańskiego. Na ogół traktuje się go jako wyrażenie pochodne od lit. *raiškus/raiškùs* 'jasny, widoczny, oczywisty', *reikšti* 'objawić, uwidocznąć' (por. Bezłaj, 1977–2007; Snoj, 2003). Formy litewskie nie mają wprawdzie jasnej indoeuropejskiej etymologii (por. Ostrowski, 2004), ale na gruncie słowiańskim według Snoja z litewskiego znaczenia 'jasny, widoczny, jawny' mogły wyodrębnić się słowiańskie sensory 'realny, rzeczywisty', a stąd dopiero 'prawdziwy'. Formy

typu scs. **рѣснота** ‘prawda’ znane są już z tekstów staro-cerkiewno-słowiańskich, zachowały się przede wszystkim w języku słoweńskim oraz dialekcie czakawskim języka chorwackiego.

Zarówno ze strukturalno-formalnego, jak i funkcjonalnego punktu widzenia dotychczasowe etymologie budzą pewne wątpliwości. Nieufność wywołuje m.in. wydzielanie sufiksu **-bda* jako formantu możliwego do wyodrębnienia na podstawie dwóch, góra trzech hipotetycznych derywatów – bliźniaczej pary jednostek oponujących ze sobą, tj. **pravbda* i **krivbda* ‘nieprawda, niesprawiedliwość’, oraz być może **voržbda* ‘wrogość’, który, choć traktowany przez Moszyńskiego (Moszyński, 1955) i Machka (Machek, 1971/1997, s. 698) jako pożyczka germańska, por. stnord. *vargr* ‘wilk-człowiek’, to jednak jest wyrażeniem słowiańskim (Kiparsky, 1934, ss. 94–95; Аникин, 2014, s. 244). Niezależnie jednak od stopnia rodzimości tych trzech formacji, nie ma strukturalnych podstaw, aby na ich podstawie wyróżniać osobny model derywacyjny, zważywszy na fakt, że **pravbda* i **krivbda* miałyby być derywatami odprzymiotnikowymi, natomiast **voržbda* – odrzeczownikowym. Ponadto wyrazy **pravbda* i **krivbda* dają się zinterpretować nie tylko jako derywaty odprzymiotnikowe, lecz również odczasownikowe. Zgodnie z tym ujęciem zmiękczenie wargowo-zębowej **-v-* w analizowanych wyrazach byłoby pozostałością po podstawie czasownikowej, a za formatyw konstrukcji należałoby uznać sufix rzeczowników dewerbalnych **-da*, por. **kolda* ‘kłoda’ od **kolti* ‘kłuć’, **stbgda* ‘ścieżka’ od **stignoti* ‘dojść’, **uzda* (por. stpol. *uździenica*) od **uti* ‘wkładać, odziewać’.

Prasłowiański wyraz **věra*, jak to zostało powiedziane wyżej, traktowany jest jako derywat odprzymiotnikowy pochodny od *ro-* przymiotnikowego pie. **ueh₁-ro-* o znaczeniu związanym z ‘prawdą’ (Derksen, 2008; Rejzek, 2015), jednak rdzeń **ueh₁-* nie ma innego poświadczenia poza analizowaną indoeuropejską rodziną etymologiczną słów spokrewnionych ze słowiańskimi wykładnikami prawdy. Rodzi to uzasadnione podejrzenia, że zaproponowana rekonstrukcja nie ma nawet wartości hipotetycznej. Uwzględnienie ponadto danych anatolijskich każe zmodyfikować postać pierwotnego pierwiastka. García Ramón (2006) wywodzi indoeuropejskie słowa analizowanej rodziny z pie. **uerH-* ‘faworyzować, dawać pierwszeństwo’. Psł. **věra* zgodnie z tą interpretacją musiałaby zatem być interpretowana jako derywat nie tyle odprzymiotnikowy, ile odrzeczownikowy o trudnych do ustalenia znaczeniu i ścieżce zmian, które doprowadziły do wyodrębnienia się sensu związanego z pojęciem ‘prawdy’. Wydaje się, że rekonstrukcja

formalna nie daje wielu możliwości odtworzenia ścieżki motywacyjnej słowiańskiej ‘prawdy–wiary’.

Słownik moskiewski rekonstruuje podstawę wyrazów pokrewnych rosyjskiemu słowu *истина* ‘prawda’ jako **jbst-* (Трыбачев, 1981, ss. 242, 246–247), przyznając, że najbardziej prawdopodobną etymologię tego etymonu zaproponował Toporow, który uznał go za złożenie dwóch zaimków **jb* oraz **tʰ* o globalnym znaczeniu ‘ten właśnie’, pokrewne łac. *iste, ista, istud* ‘ten; ten tobie właściwy’ (Топоров, 1958, s. 80–81.). Możliwa jest jednak konkurencyjna rekonstrukcja podstawy jako **ist-* (Babik, 2009, s. 74) lub **jist-* (Milenković, 2020), opierająca się m.in. na pokrewieństwie formy słowiańskiej z łot. *īsts, īstens* ‘rzeczywisty, autentyczny, prawdziwy’, danych południowosłowiańskich pozwalających na odtworzenie pierwotnej akcentuacji, por. chorw. *īstī* ‘taki właśnie; jednakowy, identyczny’ i zastosowaniu prawa Wintera. Wyraz łotewski raczej nie jest pożyczką słowiańską, o jego rodzimym charakterze świadczy długość nagłosowej samogłoski, więc formy słowiańskie i bałtyckie mogą istotnie być ze sobą spokrewnione, choć za rekonstrukcją nagłosu w postaci **jb* przemawiają względy funkcjonalne wiążące się z kontaminacją pie. acc. sg. **i-d* z neonominitivem **i-s* oraz atrakcją istniejącego już w zasobie słowiańskim zaimka o funkcji anaforycznej **jb* (Sobotka, 2023, s. 163).

Zdaniem Wojciecha Smoczyńskiego (Smoczyński, 2018) próba powiązania litewskiego rdzenia *reišk-*, z którego wywodzi się lit. *ráiškus*, domniemany źródłosłów słow. *rěsnъ*, napotyka na trudności tak fonetyczne, jak i morfologiczne. Snoj (2003) jednak rekonstruuje prasłowiański rdzeń przymiotnikowy jako **rěs(k)ьnъ*, co być może pozwala na nawiązanie więzi między wyrażeniami litewskimi a słowiańskimi, w których zarówno sam przymiotnik, jak i derywowany od niego rzeczownik musiały od początku należeć do pola ‘prawdy’, o czym świadczą staro-cerkiewno-słowiańskie użycia *рѣснѣ* ‘prawdziwy’ i *рѣснота* ‘prawda’.

Z punktu widzenia semantyki diachronicznej i zmian kategoryalnych w polu słowiańskiej prawdy rekonstruowana dotychczas wartość pojęciowa etymonów nie wyjaśnia przyczyn wyodrębniania się z nich wykładników synsemantycznych: spójników, przysłówków dozdaniowych, partykuł spajających, partykuł właściwych, operatorów gradacji, wyrażen o funkcji dopowiedzeń itp. Proces ten nie jest ograniczony ani geograficznie, ani chronologicznie, jego przejawy można zaobserwować już w najstarszych warstwach języków słowiańskich oraz odnosi się on do wszystkich wskazanych wyżej etymonów z pola prawdy. Z formalnego punktu widzenia wyrażenia funkcyjne w polu prawdy tworzone są za pomocą

kilku mechanizmów, m.in.: składniowego unieruchomienia form nominalnych lub werbalnych i być może ich izolacji składniowej (parentetyzacji), jak w przykładach (1) i (2); petryfikacji formy przypadku konkretnego bądź – w niektórych wypadkach – stopnia wyższego przymiotników nijakich, por. (3), (4); demorfologizacji formy nijakiej przymiotnika, jak w (5); degramatykalizacji wyrażeń przyimkowych, jak w przykładzie (6); leksykalizacji wyrażeń przyimkowych – przypadków syntetycznych w funkcji konkretnej, por. przykłady (5), (7)–(10). Mechanizmy te prowadzą przeważnie do adverbializacji jednostek, a następnie dalszych przekształceń kategoryalnych.

- (1) spól. *Mówię to przez kłamu **wierę***, / *Dam ji czartom na ofierę* (De morte, XV w.);
- (2) ros. Бумажник, **правда**, оставили, но в нем уже не было ничего ценного (GriszVrem, XXI w.);
- (3) śrpol. *istnie pewne znakomite są męki twoje w piekle* (HistAl, k2, XVI w.);
- (4) strus. **сѣгрѣшившешъ во истиннѣхъ кающѣсѣ** (SDJa XI–XIV, XI/XII w.);
- (5) sł. *Verjetno so izdelki **zares** dobri* (SlovWeb 2015 XXI w.);
- (6) scs. **ѣще въ рѣснотѣ оубо право г(лаго)л(е)тѣ право сждѣте с(ы)новѣ чл(о)в(ѣ)чѣ** (Sin, Ps 57,2, XI w.);
- (7) śrpol. *Acz **poprawdzie** wiele jest rzeczy / ktore tak na pierwszym pożrzeniu / zdadzą się dobre / a są złe* (GórniDworz, L3v, XVI w.);
- (8) stczes. *A to sme **zavěrně** viděli* (Otc, XV w.);
- (9) bułg. ***Навярно** са направили същото откритие* (BrinWojn, XXI w.);
- (10) chorw. *On je **zaista** mislio da je njegovu protivniku još gore* (KovFiškal, XIX w.).

Z funkcjonalnego zaś punktu widzenia wyodrębnianiu się epistemicznych synsemantyków towarzyszą: a) zmiana lub utrata własności walencyjnych ich podstaw, por. (2); b) niekiedy zerowanie kontekstowego składnika odnoszącego się do mówienia jako redundantnego dla całej syntagmy, np. stczes. *zajisté pravím* ‘mówię prawdę’ → *zajisté* ‘z pewnością’; c) stabilizacja bądź przeciwnie, rozluźnienie szyku, a właściwie uzależnienie własności pozycyjnych jednostki od struktury informacyjnej wypowiedzi, por. (3), (5); d) specjalizacja funkcjonalna dubletów leksykalnych, specjalizacja określonych form, np. pierwszej osoby liczby pojedynczej czasu teraźniejszego (por. Urmson, 1952), por. (1) czy strus. **исто** ‘naprawdę’ vs **истиннѣхъ** ‘zgodnie z zasadami, prawdą, wiernie’; e) atrakcja znaczeniowo-funkcjonalna między jednostką najczęściej przysłówkową a współwystępującym z nią składnikiem i konieczność specjalizacji, np. śrpol. *prawie + jakoby / oczywiste* → *prawie*. Mechanizmy te zachodzą przeważnie na aktualnej strukturze wypowiedzi, w czym nie ma nic zaskakującego. Wykładniki tego rodzaju są bowiem zazwyczaj interpretowane jako predykaty wyższego rzędu, jak spójniki, lub człony

luźne wypowiedzi operujące na jej warstwie nieprzedmiotowej i służące do jej komentowania czy aktualizowania (Aijmer & Simon-Vandenberg, 2011; Fraser, 1996; Topolińska, 1995; Wajszczuk, 2005). Również w lingwocentrycznych pracach z zakresu logiki podkreśla się, że struktura znaczeniowa tego rodzaju słów zawiera komponenty mówienia takie jak 'mówiący zauważa...', 'mówiący wątpi...' itp. (Reichenbach, 1947). Jak twierdzi Brinton (1996, s. 38), interpersonalne użycie wykładników pragmatycznych, w tym epistemicznych komentarzy mówienia, obejmuje wyrażanie postaw, ocen, osądów, oczekiwań i żądań mówiącego. Proponowane jednak w dotychczasowych opisach etymologicznych rekonstrukcje znaczeniowe omawianych rdzeni, pomijające komponenty odnoszące się do mówienia, nie dostarczają możliwych wyjaśnień na temat natury i mechanizmów ich przechodzenia od warstwy przedmiotowej do nieprzedmiotowej. Rodzi się zatem pytanie, czy zmiany te motywowane są wyłącznie składniowo, a jeżeli nawet leksykalnie, to niezależnie od struktury znaczeniowej etymonów, czy może jednak wpływ na nie ma również wartość leksykalna – a ściślej leksykalno-funkcjonalna – prasłowiańskich przodków jednostek nieprzedmiotowych.

Przegląd najstarszego materiału, a przede wszystkim oparcie rekonstrukcji struktury etymonów omawianych wyrazów na metodzie uwzględniającej w badaniu prospektywnym kierunki i typy zmian znaczeniowo-funkcjonalnych, pozwala w nowym świetle spojrzeć na dotychczasowe hipotezy etymologiczne odnoszące się do wyrazów z pola 'prawdy'. Wydaje się, że komponenty etymologiczne związane z mówieniem w wypadku omawianych wyrażen są etymologicznie umotywowane, co potwierdzają także uwzględniane w badaniach dane porównawcze i typologiczne. W analizowanym obszarze można wyróżnić cztery rodzaje relacji motywacyjnych: leksykalną (por. **pravъd-*), strukturalną (por. **jbst-*), funkcjonalną (por. **věr-*) oraz asocjacyjną (por. **rěsn-*).

Już materiał z drugiej połowy XVI wieku odnotowuje w polszczyźnie partykulę *wprawdzie*, pod pewnym względem bliską wykładnikom koncesywności, choć w gruncie rzeczy możliwą do usunięcia z wypowiedzi i wprowadzającą do niej ładunek zastrzeżenia oparty na przeciwstawieniu dwóch waloryzowanych hierarchicznie sądów pod asercją.

(11) *Duchci wprawdzie jest ochotny, ále ciáło mdle* (WujNT 1593).

Za pomocą partykuli *wprawdzie* mówiący z jednej strony orzeka prawdziwość wyrażonego sądu, z drugiej zaś sygnalizuje, że są jeszcze

inne prawdy ważniejsze w aktualizowanym przez niego układzie odniesienia, które przeciwstawia sądowi komentowanemu za pomocą partykuły. Znaczenie partykuły zbudowane jest na sensie ‘prawda’ i z niego się wywodzi. Nie odnosi się on jednak do stanów rzeczy absolutnych i ostatecznych – ta prawda bywa konfrontowana z innymi prawdami, w wyniku czego może podlegać gradacji, np. ‘w prawdzie *p* jest tak a tak, ale/jednak w *q* jest tak a owak’. Prawda jest tu zatem funkcją mówienia, sądu.

Zgodnie z przyjętą tu hipotezą rzeczownik epistemiczny **pravda* wywodzi się z czasownika, który znaczył nie tyle ‘mówić’, ile ‘mówić’ z zaangażowaniem asertorycznym, uczciwie, ‘mówić’ z uzasadnieniem prawdziwościowym. Epistemiczny komponent leksykalny czasownika **praviti* przechowały niektóre użycia czasownika scs. *praviti*, kontekstowo wymiennego z odrzeczownikowym czasownikiem *opravditi* ‘usprawiedliwić, uzasadnić pod względem prawdziwościowym, wytłumaczyć, rozstrzygnąć’, pochodnym od *pravda* ‘sprawiedliwość, prawda’, por.

(12) да отъ вѣрѣ правлени [δικαιοθῶμεν] вѣдемъ (Slepč, G3, 24);

(13) отъ словесъ бо своихъ оправдани сѧ [δικαιοθήσῃ] (Zogr, Mt 12,37).

Przykład stanowi wprowadzie daleki i pośredni, ale jednak nietrywialny argument w dyskusji o powinowactwie między ‘mówieniem’ a pochodną od niej ‘prawdą’ w słowiańszczyźnie. Możliwe zatem, że ‘prawda’ słowiańska, której wykładnikiem był rzeczownik **pravda* i jego kontynuanty, zawierała dziedziczony po morfemie rdzennym leksykalny komponent odnoszący się do aktywności mownej o wartości asertorycznej.

Słowa utworzone z rdzenia **jbst-/jlst-* należą do różnych kategorii gramatycznych w polu epistemicznym. Wyraz *istnie* z przykładu (3) można interpretować jako operator metapredykatywny reagujący ze znaczeniem przymiotnika i dookreślający stopień pewności danego stanu rzeczy. Wydaje się, że specjalizacja sensu ‘prawdziwy’ jako wykładnika gradacji dokonuje się głównie w przestrzeni składniowo-leksykalnej. Jednostki o takiej wartości tworzą syntagmę, otwierając prawostronnie semantycznie nacechowaną pozycję dla wyrażenia semantycznie stopniowalnego. Znaczenie ‘prawdziwy’ wyrazów opartych na pierwiastku **jbst-/jlst-* nie ma charakteru pierwotnego, lecz jest wynikiem interpretacji leżącej u podstaw tego rdzenia struktury zaimkowej, stąd typ tej motywacji można uznać za strukturalny. Badania porównawcze świadczą, że rdzeń jest dawnym złożeniem dwóch zaimków, spośród których jeden miał charakter deiktyczno-ostensywny, drugi zaś emfaticzny

i kontrastywny. Pierwotne znaczenie **jbst-* dotyczyło przede wszystkim relacji między 'tym, co właśnie/dokładnie/aktualnie jest (tym, co rzeczywiste)' a 'tym, co (dokładnie) można pokazać, wyodrębnić z szeregu obiektów' oraz 'tym, co zostało powiedziane o przedmiocie poznania'. Prasłowiański pierwiastek lub jego bezpośredni derywat pełnił z jednej strony funkcję ostensywną, a z drugiej – łączył wskazywanie z działaniem na zbiorze, wyodrębnianiem i dalej – z aktem mówienia. Można przypuszczać, że pierwotne znaczenie tego elementu bliskie było parafrazie 'ten właśnie (o którym mowa)'. W tym ujęciu sensy takie jak 'prawdziwy' i inne należałoby uznać za innowacyjne – gdy przyjmiemy zaproponowaną tu interpretację, użycie **jbst-* w wypowiedzi zakłada porównanie danego obiektu z innym (lub innymi), bądź z tym, co zostało o nim powiedziane. Tym samym mówimy nie tylko o samym świecie, ale i o naszym sposobie mówienia o nim. Złożenie *jbst-* można zatem postrzegać jako połączenie elementu deiktycznego z emfaticznym oraz składnikiem kontrastywnym (Sobotka, 2023, ss. 166).

Najstarsze świadectwa słowiańskie ilustrują konkurencję sensów deiktycznych, a właściwie anaforycznych z epistemicznymi, nadbudowanymi na relacji identyfikacji i zespolonego z nią mówienia.

(14) *Tent' [Eusebius] mi jest často pravil a za jisté tvrdil, jestliže pojede syn váš Paris do řečské země, aby od nich lúpežným aneb únosným obyčejem přivedl ženu sem, žeť toto vaše ušlechtilé město a převeliké, Troja, bude z kořen vyvráceno od Řekuov a vy všichni budete ukrutně zbiti* (TrojK, 1469, 98v).

Staro- i średniopolska forma *wierę* (por. (1)) od dawna jest przedmiotem dyskusji lingwistów, którzy spierają się na temat jej charakterystyki gramatycznej. Jedni, jak Łoś (1925, s. 133) czy Brückner (1927, s. 611), widzą tu zadwerbializowany biernik, co raczej nieprawdopodobne, inni, jak Mańczak (1977) czy Kleszczowa (2015, ss. 75–78), dostrzegają tu nieregularną formę 1. osoby liczby pojedynczej czasu teraźniejszego, a jeszcze inni, jak np. Sobotka (2023, ss. 154–158), biorą pod uwagę, że może to być regularna forma odimiesłowowa tworząca konstrukcję epegegetyczną (pleonastyczną) typu 'mówię, mówiąc' z wyzerowanym czasownikiem mówienia, por. *mowi, rzeka* (Kśw, br 15). Przy takiej interpretacji *wierę* należałoby traktować jako funkcjonalnie zbliżony do wykładników komplementacji operator asercji. Niezależnie jednak od tego, czy mamy tu do czynienia z czasownikiem parentetycznym, czy imiesłowem przytoczenia, aktualizuje on we właściwych sobie kontekstach znaczenie epistemiczne bliskie 'prawdzie'. Ponadto w przytoczonym

przykładzie wyrażenie to pozostaje być może w związku z czasownikiem *mowie* i oponuje z wyrażeniem przyimkowym *przez kłamu* ‘bez kłamstwa’. Pośrednim argumentem przemawiającym za tym, że czasownikowe wyrażenia pochodne od rdzenia *pie. *ueh₁-ro-* lub **uērH-o-* były wykładnikami mówienia z intencją prawdziwościową, mogą być użycia łac. *vērō*, *vērāre*, w których utrwalony został sens ‘mówić prawdę’.

(15) *satīn vates verant aetate in agunda?* (EnnAnn).

Nawet jednak jeśli prasłowiański rdzeń **vēr-* szybko utracił związek z ‘prawdą’, do czego mogło zapewne dojść pod wpływem chrześcijaństwa i przeniesienia słów z jego rodziny do obszaru ‘credo’, to użycia typu (1) zachowały ten sens dzięki ich specyficznej relacji syntagmatycznej, a właściwie funkcjonalnej. Konteksty tego rodzaju potwierdzają także pokrywanie się zakresów mówienia i prawdy wyrażonej za pomocą wyrazów pochodnych od **vēr-*, co doprowadziło do zerowania predykatów mówienia w szesnastowiecznych przykładach z *wierę*.

Do jednostek pochodnych z rdzenia **rēs(n)-* należą również wyrażenia synsemantyczne, jak m.in. wykładniki relacji dyskursywnych, których specjalizacja w tej funkcji ma przede wszystkim podłoże syntaktyczne.

(16) *Zares obstaja velika verjetnost škodljivega dampinga* (DGT).

Znaczenie ‘prawda’ rozwinęło się na gruncie panońskim, jednak wyrażenia z tego pola pośrednio wiążą się również z ‘mówieniem’, dzięki czemu derywaty psł. **rēs(n)-* już od najdawniejszych czasów przechodziły do nieprzedmiotowego planu wypowiedzi, por. (6), czy użycia metapredykatywne typu **рѣсноє дру҃жинство** (CMLab, 34aß 8) ‘prawdziwa przyjaźń’. Wydaje się, że komponent mowny dziedziczony jest nie tyle po litewskim etymonie tych wyrażen, ile po jego podstawie. Panońskie **rēs(n)-* znaczyło być może ‘prawdziwy’ dlatego, że łączył je asocjacyjny związek z sensem litewskim ‘oznaczać, mieć znaczenie’, z którego wyodrębnił się sens litewski ‘jasny, widoczny, jawny’, a stąd słowiańskie ‘możliwy do zobaczenia’ > ‘możliwy do poznania i nazwania’ > ‘realny, rzeczywisty’, a wreszcie ‘prawdziwy’.

Proponowana tu rekonstrukcja wartości znaczeniowo-funkcjonalnej etymonów z pola ‘prawdy’ opiera się na założeniu, że pewne warunki wyjściowe (rekonstruowane) są konieczne do tego, aby zaszedł proces zmiany (zakładany na podstawie obserwacji przesunięć funkcjonalnych żywych w języku i weryfikowanych typologicznie), w efekcie czego

powstaje jednostka z nieprzedmiotowego planu języka (ostatnie ogniwo zmian funkcjonalnych, aktualizowane w przestrzeni synchronicznej). Jest to tzw. podejście abdukcyjne (Douven, 2022), które wprawdzie nie eliminuje całkowicie niepewności zakładanej hipotezy etymologicznej, ale sprawia, że formułowane w ramach tego modelu wnioski można uznać za najbardziej wiarygodne wyjaśnienia danego uprzedniego i rekonstruowanego faktu językowego czy procesu jako najbardziej prawdopodobnej przyczyny następującego po nim faktu czy procesu. Przeprowadzone obserwacje pozwalają założyć, że wszystkie omawiane słowiańskie jednostki z pola 'prawdy' motywowane były sensem związanym z szeroko rozumianym 'mówieniem', dzięki czemu możliwe były ich przekształcenia w operatory nieprzedmiotowej warstwy języka.

Odtworzona zawartość pojęciowa wyrażen analizowanego pola uwzględniająca również zmiany, którym one podlegały, może świadczyć o tym, że utrwalony w języku system wyobrażeń Słowian był pełen wątpliwości nastawionych na ciągle weryfikowanie tego, co uznawano za prawdę. Pojmowanie prawdy w kategoriach intelektualistycznych stanowi chyba dziedzictwo indoeuropejskie (Sobotka, 2023). Prawda słowiańska uzależniona jest od działań mownych, nie ma ona charakteru absolutnego, zawsze pozostawia niedosyt, rodzi wątpliwości, najczęściej odnoszone do źródła prawdy. Prawda ta wymaga uzasadnienia dla niej samej, modalnego umocnienia, a jej hierarchiczne i wieloaspektowe relacje z mówieniem stają się impulsem do tworzenia jednostek z nieprzedmiotowego planu wypowiedzi, mniej lub bardziej opartych na epistemicznym wahaniu. Jednostki te służą m.in. wyrażeniu stopnia pewności bądź przekonania, czy to, co mówimy, nawet jeżeli są to wypowiedzi asertoryczne, zgodne jest z prawdą bądź jakąś jej koncepcją.

Skróty

BrinWojn – *Войната на Ъплифта* (Брин, 1996).

CMLab – *Officium ss. Cyrilli et Methodii e breviario Labacensi* (b.d.).

De morte – „De morte prologus” [Rozmowa mistrza Polikarpa ze śmiercią] (1902).

DGT – *DGT-Translation Memory parallel – Slovenian* (b.d.).

EnnAnn – *The Annals of Quintus Ennius* (Quintus Ennius, 1947).

GórDworz – *Dworzanin polski* (Górnicki, 1566).

GriszVrem – *Время прощать* (Гришэм, 2015).

- HistAl – *Historia o żywocie i znamienitych sprawach Aleksandra Wielkiego* (1550).
- KovFiškal – *Fiškal* (Kovačić, 1881).
- Kśw – *Kazania świętokrzyskie: Nowa edycja, nowe propozycje badawcze* (2009).
- Otc – *Životy svatých otců (poustevníků)* (2016).
- RP – *Rozmyślanie przemyskie: Transliteracja, transkrypcja, podstawa łacińska, niemiecki przekład* (T. 1–3) (1998–2004).
- SDJa XI–XIV – *Словарь древнерусского языка XI–XIV веков* (Аванесов, 1991).
- Sin – *Синайская псалтырь: Глаголический памятник XI века* (1922).
- Slepč – *Praxapostolus Slepčensis (Slepčenský apoštol)*, wyd. Г. А. Ильинский (1912).
- SlovWeb – *Slovenian Web 2015* (slTenTen15, TreeTagger v2) (b.d.).
- TrojK – *Kronika trojanská* (2011–2022).
- WujNT – *Nowy Testament* (Wujek, 1593).
- Zogr – „Codex Zograohensisi” (1879).

Bibliografia

Wykaz ekscerpowanych źródeł

- Codex Zograohensisi [Zogr]. (1879). W V. Jagić (Wyd.), *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus* (ss. 5–35). Weidmannos.
- De morte prologus [Rozmowa mistrza Polikarpa ze śmiercią] [De morte] (J. Rozwadowski, Wyd.). (1902). *Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie, I*, 181–196, 200–205.
- DGT-Translation Memory parallel – Slovenian [DGT]. (b.d.). Pobrano 31 sierpnia 2024, z <https://app.sketchengine.eu/>
- Górnicki, Ł. (1566). *Dworzanin polski* [GórniDworz]. Drukował Maciej Wirzbięta. *Historia o żywocie i znamienitych sprawach Aleksandra Wielkiego* [HistAl]. (1550). W drukarni Heleny Ungler.
- Kazania świętokrzyskie: Nowa edycja, nowe propozycje badawcze* [Kśw] (P. Stępień, H. Tchórzewska-Kabata, & I. Winiarska-Górska, Red.). (2009). Biblioteka Narodowa.
- Kovačić, A. (1881). *Fiškal* [KovFiškal]. Hreljanović.
- Kronika trojanská* [TrojK] (P. Kuderová, Wyd.). (2011–2022). Ústav pro jazyk český AV ČR.
- Officium ss. Cyrilli et Methodii e breviario Labacensi* [CMLab]. (b.d.). Pobrano 31 sierpnia 2024, z <http://gorazd.org/gulliver/>
- Quintus Ennius. (1947). *The Annals of Quintus Ennius* [EnnAnn] (O. Skutsch, Wyd.). Oxford University Press.

- Rozmyślanie przemyskie: Transliteracja, transkrypcja, podstawa łacińska, niemiecki przekład* [RP] (F. Keller & W. Twardzik, Wyd.; T. 1–3). (1998–2004). Weiher Verlag.
- Slovenian Web 2015* (slTenTen15, TreeTagger v2) [SlovWeb]. (b.d.). Pobrano 31 sierpnia 2024, z <https://app.sketchengine.eu/>
- Wujek, J. (1593). *Nowy Testament* [WujNT]. W Drukarni Andrzeja Piotrkowczyka. *Životy svatých otců (poustevníků)* [Otc] (M. Stluka & A. Svobodová, Wyd.). (2016). Národní knihovna České republiky.
- Аванесов, Р. И. (Red.). (1991). *Словарь древнерусского языка XI–XIV веков* [SDJa XI–XIV]. „Русский язык”.
- Брин, Д. (1996). *Войната на Ъплифта* [BrinWojn] (К. Бъчваров, Тlum.). ИК „Бард”.
- Гришэм, Дж. (2015). *Время прощать* [GriszVrem] (И. Я. Доронина, Тlum.). АСТ.
- Ильинский, Г. А. (1912). *Слепченский апостол XII века* [Slepč]. Тип. Г. Лисснера и Д. Собко.
- Синайская псалтырь: Глаголический памятник XI века* [Sin] (С. Северьянов, Wyd.). (1922). Отд-ние русского яз. и словесности Российской акад. наук.

Literatura

- Aijmer, K., & Simon-Vandenberg, A.-M. (2011). Pragmatic markers. W J. Zienkowski, J.-O. Östman, & J. Verschueren (Red.), *Discursive pragmatics* (ss. 223–247). John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/hoph.8.13ajj>
- Babik, Z. (2009). *Pożegnanie z lasem: Nad „Słownikiem etymologicznym języka polskiego” profesora Wiesława Borysia*. Zbigniew Babik.
- Baudouin de Courtenay, J. (1927). Rdzenie (pierwiastki, radices) czyli morfemy semantycznie centralne myślenia językowego polskiego: 1) *jest* (jest); 2) *sę* (są); 3) *bi* (by); 4) *będ* // *bęż* (będź) // *bqd* (bąd) // *bqż* (bądz). *Prace Filologiczne*, 12, 1–17.
- Bezljaj, F. (1977–2007). *Etimološki slovar slovenskega jezika* (T. 1–5). Slovenska akademija znanosti in umetnosti – Inštitut za slovenski jezik.
- Brinton, L. J. (1996). *Pragmatic markers in English: Grammaticalization and discourse functions*. Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110907582>
- Brückner, A. (1927). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Krakowska Spółka Wydawnicza.
- Čajka, F. (2017). К заменам лексем *аминь* и *право* в *Беседах на Евангелия Григория Великого*. W I. Janyšková, H. Karlíková, & V. Boček (Red.), *Etymological research into Czech* (ss. 75–92). Nakladatelství Lidové noviny.
- Derksen, R. (2008). *Etymological dictionary of the Slavic inherited lexicon*. Brill.

- Douven, I. (2022). *The art of abduction*. Massachusetts Institute of Technology. <https://doi.org/10.7551/mitpress/14179.001.0001>
- Fraenkel, E. (1962). *Litauisches etymologisches Wörterbuch* (T. 1–2). Carl Winter.
- Fraser, B. (1996). Pragmatic markers. *Pragmatics*, 6(2), 167–190. <https://doi.org/10.1075/prag.6.2.03fra>
- García Ramón, J. L. (2006). Hitita *uarr-* ‘ayudar’ y *karja-mi/ta* ‘mostrar benevolencia’, hom. ἦρα φέρειν (y χάριν φέρειν) ‘dar satisfacción’, IE **uerH-* ‘favorecer’ y **ġ^her(H)-* ‘estar a gusto, desear’. W R. Bombi, G. Cifoletti, F. Fusco, L. Innocente, & V. Orioles (Red.), *Studi linguistici in onore di Roberto Gusmani* (T. 2, ss. 825–846). Edizioni dell’Orso.
- Kiparsky, V. (1934). *Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen*. Suomalainen tiedeakatemia.
- Kleszczowa, K. (2015). *U źródeł polskich partykuł: Derywacja funkcjonalna, przemiany, zaniki*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Králik, Ľ. (2015). *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Veda.
- Łoś, J. (1925). *Gramatyka polska: T. 2. Słowotwórstwo*. Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Machek, V. (1955). Verbes slaves pour désigner les cinq sens. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity: A. Řada jazykovědná*, 4(A3), 22–35.
- Machek, V. (1997). *Etymologický slovník jazyka českého* (Fotoreprint wg 3. wyd.). Nakladatelství Lidové noviny. (Oryginalna praca opublikowana 1971).
- Mańczak, W. (1977). Etymologia i znaczenie staropolskiego *wierę*. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 16, 61–70.
- Matasović, R. (2014). *Slavic nominal word-formation: Proto-Indo-European origins and historical development*. Universitätsverlag Winter.
- Meillet, A. (1902–1905). *Études sur l’étymologie et le vocabulaire du vieux slave* (T. 1–2). Librairie Émile Bouillon.
- Milenković, A. (2020). Between semantics and phonological theories: The origin of PSI. **jistъ* ‘that, the same’. W L. Repanšek, H. Bichlmeier, & V. Sadovski (Red.), *Proceedings of the international conference of the Society for Indo-European Studies and IWoBA XII, Ljubljana 4–7 June 2019, celebrating one hundred years of Indo-European comparative linguistics at the University of Ljubljana* (ss. 507–526). Baar-Verlag-Andrea Brendler.
- Moszyński, K. (1955). Uwagi do 3. zeszytu „Słownika etymologicznego języka polskiego” Fr. Sławskiego i uzupełnienia do poprzednich. *Język Polski*, 35(2), 112–135.
- Ostrowski, N. (2004). Keli šaknies *-sk-*, *-šk-* veiksmāžodžiai. *Baltistica*, 39(2), 195–197. <https://doi.org/10.15388/baltistica.39.2.960>
- Reichenbach, H. (1947). *Elements of symbolic logic*. Macmillan Co.
- Rejzek, J. (2015). *Český etymologický slovník* (nowe, uzup. & rozszerz. wyd.). Leda.

- Rozwadowski, J. (1913). Z dziejów polskich wyrazów i zwrotów: *Wierny* = prawdziwy. *Język Polski*, 1(5), 138–139.
- Sławski, F. (1974). Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego. W F. Sławski (Red.), *Słownik prasłowiański* (T. 1, ss. 43–141). Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Smoczyński, W. (2018). *Lithuanian etymological dictionary* (A. Holvoet, S. Young, & W. Browne, Red.; T. 1–5). Peter Lang.
- Snoj, M. (2003). *Slovenski etimološki slovar* (2. wyd., przejr., uzup.). Modrijan.
- Sobotka, P. (2023). *Etymologia a gramatyka: Perspektywa funkcjonalna w rekonstrukcji dziejów słów*. Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk. <https://hdl.handle.net/20.500.12528/1971>
- Stang, C. S. (1949). L'adjectif slave *istъ*. *Norsk tidsskrift for sprogvidenskap*, 15, 343–351.
- Topolińska, Z. (1995). Wokół predykatów spójnikowych. W M. Grochowski (Red.), *Wyrażenia funkcyjne w systemie i tekście* (ss. 27–31). Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Trautmann, R. (1923). *Baltisch-slavisches Wörterbuch*. Vandenhoeck & Ruprecht.
- Urmson, J. O. (1952). Parenthetical verbs. *Mind*, 61(244), 480–496. <https://doi.org/10.1093/mind/LXI.244.480>
- Vaillant, A. (1961). Trois suffixes d'emprunt. *Revue des études slaves*, 38, 211–216. <https://doi.org/10.3406/slave.1961.1763>
- Vaillant, A. (1974). *Grammaire comparée des langues slaves: T. 4. La formation des noms*. Éditions Klincksieck.
- Villanueva Svensson, M. (2011). Indo-European long vowels in Balto-Slavic. *Baltistica*, 46(1), 5–38. <https://doi.org/10.15388/Baltistica.46.1.1486>
- Wajszczuk, J. (2005). *O metatekście*. Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- Аникин, А. Е. (2014). *Русский этимологический словарь* (Т. 8). Институт русского языка РАН им. В. В. Виноградова; Институт филологии Сибирского отделения РАН.
- Вендина, Т. И., Варбот, Ж. Ж., & Шалаева, Т. В. (Red.). (2020). *Общеславянский лингвистический атлас (ОЛА): Т. 12. Личные черты человека*. Нестор-История.
- Журавлев, А. Ф. (2006). По поводу *истины*. W I. Janyšková & H. Karlíková (Red.), *Studia etymologica Bunensia* (T. 3, ss. 443–455). Nakladatelství Lidové noviny.
- Топоров, В. Н. (1958). Этимологические заметки (славяно-италийские параллели). *Краткие сообщения института славяноведения [АН СССР]*, 25, 74–88.
- Трубачев, О. Н. (Red.). (1981). *Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд* (Т. 8). Издательство „Наука”.

Цейтлин, Р. М. (1980). О значениях старославянских слов с корнем *-прав-*.
 W O. H. Трубачев (Red.), *Этимология 1978* (ss. 59–64). Издательство „Наука”.

Bibliography (Transliteration)

Sources of Excerpts

- Avanesov, R. I. (Ed.). (1991). *Slovar' drevnerusskogo iazyka XI–XIV vekov* [SDJa XI–XIV]. “Russkii iazyk”.
- Brin, D. (1996). *Voïnata na Ŭplifta* [BrinWojn] (K. Bŭchvarov, Trans.). IK “Bard”.
- Codex Zograohensisi [Zogr]. (1879). In V. Jagić (Ed.), *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus* (pp. 5–35). Weidmannos.
- De morte prologus [Rozmowa mistrza Polikarpa ze śmiercią] [De morte] (J. Rozwadowski, Ed.). (1902). *Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie, I*, 181–196, 200–205.
- DGT-Translation Memory parallel – Slovenian [DGT]. (n.d.). Retrieved August 31, 2024, from <https://app.sketchengine.eu/>
- Górnicki, Ł. (1566). *Dworzanin polski* [GórnDworz]. Drukował Maciej Wirzbięta.
- Grishëm, Dzh. (2015). *Vremia proshchat'* [GriszVrem] (I. IA. Doronina, Trans.). AST.
- Historia o żywocie i znamienitych sprawach Aleksandra Wielkiego* [HistAl]. (1550). W drukarni Heleny Ungler.
- Il'inskiĭ, G. A. (1912). *Slepchenskiĭ apostol XII veka* [Slepč]. Tip. G. Lissnera i D. Sobko.
- Kazania świętokrzyskie: Nowa edycja, nowe propozycje badawcze* [Kśw] (P. Stępień, H. Tchórzewska-Kabata, & I. Winiarska-Górska, Eds.). (2009). Biblioteka Narodowa.
- Kovačić, A. (1881). *Fiškal* [KovFiškal]. Hreljanović.
- Kronika trojánská* [TrojK] (P. Kuderová, Ed.). (2011–2022). Ústav pro jazyk český AV ČR.
- Officium ss. Cyrilli et Methodii e breviario Labacensi* [CMLab]. (n.d.). Retrieved August 31, 2024, from <http://gorazd.org/gulliver/>
- Quintus Ennius. (1947). *The Annals of Quintus Ennius* [EnnAnn] (O. Skutsch, Ed.). Oxford University Press.
- Rozmyślanie przemyskie: Transliteracja, transkrypcja, podstawa łacińska, niemiecki przekład* [RP] (F. Keller & W. Twardzik, Eds.; Vols. 1–3). (1998–2004). Weiher Verlag.
- Sinajskaia psalter': Glagolicheskiĭ pamiatnik XI veka* [Sin] (S. Sever'ianov, Ed.). (1922). Otd-nie russkogo iaz. i slovesnosti Rossiiskoĭ akad. nauk.

- Slovenian Web 2015* (slTenTen15, TreeTagger v2) [SlovWeb]. (n.d.). Retrieved August 31, 2024, from <https://app.sketchengine.eu/>
- Wujek, J. (1593). *Nowy Testament* [WujNT]. W Drukarni Andrzeia Piotrkowczyka. *Životy svatých otců (poustevníků)* [Otc] (M. Stluka & A. Svobodová, Eds.). (2016). Národní knihovna České republiky.

Literature

- Aijmer, K., & Simon-Vandenberg, A.-M. (2011). Pragmatic markers. In J. Zienkowski, J.-O. Östman, & J. Verschueren (Eds.), *Discursive pragmatics* (pp. 223–247). John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/hoph.8.13aij>
- Anikin, A. E. (2014). *Russkii étimologičeskii slovar'* (Vol. 8). Institut russkogo iazyka RAN im. V. V. Vinogradova; Institut filologii Sibirskogo otdeleniia RAN.
- Babik, Z. (2009). *Pożegnanie z lasem: Nad "Słownikiem etymologicznym języka polskiego" profesora Wiesława Borysia*. Zbigniew Babik.
- Baudouin de Courtenay, J. (1927). Rdzenie (pierwiastki, radices) czyli morfemy semantycznie centralne myślenia językowego polskiego: 1) *jest* (jest); 2) *są* (są); 3) *bi* (by); 4) *będ* // *bęż* (będź) // *bąd* (bąd) // *bąż* (bąż). *Prace Filologiczne*, 12, 1–17.
- Bezljaj, F. (1977–2007). *Etimološki slovar slovenskega jezika* (Vols. 1–5). Slovenska akademija znanosti in umetnosti – Inštitut za slovenski jezik.
- Brinton, L. J. (1996). *Pragmatic markers in English: Grammaticalization and discourse functions*. Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110907582>
- Brückner, A. (1927). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Krakowska Spółka Wydawnicza.
- Čajka, F. (2017). K zamenam leksem *amin'* i *pravo* v *Besedakh na Evangeliiia Grigoriia Velikogo*. In I. Janyšková, H. Karlíková, & V. Boček (Eds.), *Etymological research into Czech* (pp. 75–92). Nakladatelství Lidové noviny.
- Derksen, R. (2008). *Etymological dictionary of the Slavic inherited lexicon*. Brill.
- Douven, I. (2022). *The art of abduction*. Massachusetts Institute of Technology. <https://doi.org/10.7551/mitpress/14179.001.0001>
- Fraenkel, E. (1962). *Litauisches etymologisches Wörterbuch* (Vols. 1–2). Carl Winter.
- Fraser, B. (1996). Pragmatic markers. *Pragmatics*, 6(2), 167–190. <https://doi.org/10.1075/prag.6.2.03fra>
- García Ramón, J. L. (2006). Hitita *uarr-* 'ayudar' y *karja-mi/ta* 'mostrar benevolencia', hom. ēra pherein (y charin pherein) 'dar satisfacción', IE **uerH-* 'favorecer' y **ǵ^her(H)-* 'estar a gusto, desear'. In R. Bombi, G. Cifoletti, F. Fusco, L. Innocente, & V. Orioles (Eds.), *Studi linguistici in onore di Roberto Gusmani* (Vol. 2, pp. 825–846). Edizioni dell'Orso.
- Kiparsky, V. (1934). *Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen*. Suomalainen tiedeakatemia.

- Kleszczowa, K. (2015). *U źródeł polskich partykuł: Derywacja funkcjonalna, przemiany, zaniki*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Králik, Ľ. (2015). *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Veda.
- Łoś, J. (1925). *Gramatyka polska: Vol. 2. Słowotwórstwo*. Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Machek, V. (1955). Verbes slaves pour désigner les cinq sens. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity: A. Řada jazykovědná*, 4(A3), 22–35.
- Machek, V. (1997). *Etymologický slovník jazyka českého* (Photoreprint from 3rd ed.). Nakladatelství Lidové noviny. (Original work published 1971).
- Mańczak, W. (1977). Etymologia i znaczenie staropolskiego *wierę*. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 16, 61–70.
- Matasović, R. (2014). *Slavic nominal word-formation: Proto-Indo-European origins and historical development*. Universitätsverlag Winter.
- Meillet, A. (1902–1905). *Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave* (Vols. 1–2). Librairie Émile Bouillon.
- Milenković, A. (2020). Between semantics and phonological theories: The origin of PSI. **jistъ* 'that, the same'. In L. Repanšek, H. Bichlmeier, & V. Sadovski (Eds.), *Proceedings of the international conference of the Society for Indo-European Studies and IWoBA XII, Ljubljana 4–7 June 2019, celebrating one hundred years of Indo-European comparative linguistics at the University of Ljubljana* (pp. 507–526). Baar-Verlag-Andrea Brendler.
- Moszyński, K. (1955). Uwagi do 3. zeszytu "Słownika etymologicznego języka polskiego" Fr. Sławskiego i uzupełnienia do poprzednich. *Język Polski*, 35(2), 112–135.
- Ostrowski, N. (2004). Keli šaknies -sk-, -šk- veiksmažodžiai. *Baltistica*, 39(2), 195–197. <https://doi.org/10.15388/baltistica.39.2.960>
- Reichenbach, H. (1947). *Elements of symbolic logic*. Macmillan Co.
- Rejzek, J. (2015). *Český etymologický slovník* (new & enl. ed.). Leda.
- Rozwadowski, J. (1913). Z dziejów polskich wyrazów i zwrotów: *Wierny = prawdziwy*. *Język Polski*, 1(5), 138–139.
- Sławski, F. (1974). Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego. In F. Sławski (Ed.), *Słownik prasłowiański* (Vol. 1, pp. 43–141). Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Smoczyński, W. (2018). *Lithuanian etymological dictionary* (A. Holvoet, S. Young, & W. Browne, Eds.; Vols. 1–5). Peter Lang.
- Snoj, M. (2003). *Slovenski etimološki slovar* (2nd rev. & enl. ed.). Modrijan.
- Sobotka, P. (2023). *Etymologia a gramatyka: Perspektywa funkcjonalna w rekonstrukcji dziejów słów*. Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk. <https://hdl.handle.net/20.500.12528/1971>
- Stang, C. S. (1949). L'adjectif slave *istъ*. *Norsk tidsskrift for sprogvidenskap*, 15, 343–351.

- Topolińska, Z. (1995). Wokół predykatów spójnikowych. In M. Grochowski (Ed.), *Wrażenia funkcyjne w systemie i tekście* (pp. 27–31). Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Toporov, V. N. (1958). Ètimologicheskie zametki (slaviano-italiiskie paralleli). *Kratkie soobshcheniia instituta slavianovedeniia* [AN SSSR], 25, 74–88.
- Trautmann, R. (1923). *Baltisch-slavisches Wörterbuch*. Vandenhoeck & Ruprecht.
- Trubachev, O. N. (Ed.). (1981). *Ètimologičeskii slovar' slavianskikh iazykov: Praslavianskii leksičeskii fond* (Vol. 8). Izdatel'stvo "Nauka".
- TSeitlin, R. M. (1980). O znacheniiakh staroslavianskikh slov s kornem *-prav-*. In O. N. Trubachev (Ed.), *Ètimologičiia 1978* (pp. 59–64). Izdatel'stvo "Nauka".
- Urmson, J. O. (1952). Parenthetical verbs. *Mind*, 61(244), 480–496. <https://doi.org/10.1093/mind/LXI.244.480>
- Vaillant, A. (1961). Trois suffixes d'emprunt. *Revue des études slaves*, 38, 211–216. <https://doi.org/10.3406/slave.1961.1763>
- Vaillant, A. (1974). *Grammaire comparée des langues slaves: Vol. 4. La formation des noms*. Éditions Klincksieck.
- Vendina, T. I., Varbot, Zh. Zh., & Shalaeva, T. V. (Eds.). (2020). *Obshchесlavianskii lingvisticheskii atlas (OLA): Vol. 12. Lichnye cherty cheloveka*. Nestor-Istoriia.
- Villanueva Svensson, M. (2011). Indo-European long vowels in Balto-Slavic. *Baltistica*, 46(1), 5–38. <https://doi.org/10.15388/Baltistica.46.1.1486>
- Wajszczuk, J. (2005). *O metateksie*. Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- Zhuravlev, A. F. (2006). Po povodu *istiny*. In I. Janyšková & H. Karlíková (Eds.), *Studia etymologica Brunensia* (Vol. 3, pp. 443–455). Nakladatelství Lidové noviny.

Tracing the Origins of Slavic 'Truth' Words from a Functional Perspective: An Etymological, and Methodological Analysis

Summary

The article proposes a methodology for the internal reconstruction of lexical items whose descendants are function words related to the concept of 'truth'. It examines the Proto-Slavic roots *věr-*, *rěs(n)-*, **jbst-/jīst-*, and *pravьd-*, which originally functioned as epistemic words but later transformed into non-representative commentaries on actual speech, cf. Sln. *zarês* and Cz. *jistě*. Current etymologies do not fully explain the underlying causes of these transformations. To reconstruct the etymological structure of the words in focus, the study considers the directions and

types of semantic and functional changes that contributed to the development of synsemantic words. The method thus demonstrates that the speech-related aspects of these words are etymologically grounded.

Keywords: etymology; epistemic lexis; function words; internal reconstruction; Slavic languages

Pochodzenie słowiańskich wykładników ‘prawdy’
z perspektywy funkcjonalnej:
uwagi etymologiczno-metodologiczne

Streszczenie

Artykuł proponuje metodę rekonstrukcji wewnętrznej elementów leksykalnych, których wyrazami pochodnymi są wyrażenia funkcyjne związane z pojęciem ‘prawdy’. Przeanalizowano tu prasłowiańskie rdzenie *věr-*, *rěs(n)-*, **jbst-/jist-* i *pravьd-*, które pierwotnie funkcjonowały jako jednostki epistemiczne, a później przekształciły się w komentarze aktualnego mówienia z nieprzedmiotowego poziomu języka, por. słn. *zarēs* i cz. *jistě*. Dotychczasowe etymologie nie wyjaśniają w pełni przyczyn tych transformacji. Aby zrekonstruować strukturę etymologiczną omawianych słów, w badaniu uwzględniono kierunki i rodzaje zmian semantycznych i funkcjonalnych, które przyczyniły się do rozwoju wyrażen synsemantycznych. Metoda ta dowodzi, że powiązane z mową komponenty tych słów są umotywowane etymologicznie.

Słowa kluczowe: etymologia; leksyka epistemiczna; wyrażenia funkcyjne; rekonstrukcja wewnętrzna; języki słowiańskie

Katarzyna Wojan

Uniwersytet Gdański, Gdańsk

katarzyna.wojan@ug.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0368-727X>

Bibliografie słowników jako narzędzie do analitycznego opisu dziejów słownictwa polskiego z językami słowiańskimi w centrum

Joachim Lelewel, pierwszy polski teoretyk bibliografii, w drugim tomie swego dzieła *Bibliograficznych ksiąg dwoje* z 1826 roku sformułował afirmatywny sąd:

Mówią Francuzi, że bibliografia jest *la plus vaste et la plus universelle de toutes les connaissances humaines*. Być bibliografem ma być rzeczą najpiękniejszą i najpoważniejszą: Cóż bowiem człowiekowi więcej satysfakcji przynosić może, nad oswojenie się ze wszystkimi pracami ludzkimi [...] (Lelewel, 1826, s. 246).

Wiek później Stefan Vrtel-Wierczyński głosił, że każda dziedzina nauki „powinna mieć swoją bibliografię, opracowaną wyczerpująco i systematycznie, przystosowaną do jej potrzeb, obejmującą jej całokształt” (Vrtel-Wierczyński, 1928, s. 7). Dziś nie ulega najmniejszej wątpliwości, że bibliografie stanowią fundamentalne systematyzacje epistemiczne, wpisują się do „nauk o nauce” (Wojan, 2018, s. 131). Są ważnym „ogniwem w cyklu tworzenia, obiegu i stosowania wiedzy, naukowej i pozanaukowej” (Kozłowski, 2017, s. 1), ponadto świadczą o dojrzałości dyscypliny, są przejawem własnych metabadań. Na ogół bibliografia rozumiana jest jako „uporządkowany zbiór opisów bibliograficznych dokumentów dobranych według określonych kryteriów, którego celem jest informowanie o istnieniu tych dokumentów” (Bajor, 2003, s. 7).

Celem referatu jest ukazanie, po pierwsze, zastosowania tworzonych baz faktograficznych w postaci usystematyzowanych, zaopatrzonych w latentne informacje, bibliografii polskich słowników z językami słowiańskimi jako przydatnego narzędzia w procesie rekonstrukcji dziejów słownictwa oraz do wieloaspektowej oceny synchronicznej

i diachronicznej stanu leksykografii polskiej; po drugie: zapoznanie z wynikami badań własnych z zakresu bibliografistyki leksykograficznej.

Bibliografami bywali słownikarze, np. Eliaz Kopijewski (Kopijewicz), autor pierwszej drukowanej bibliografii rosyjskiej *Рядовой чин, им же книги именуются* z 1699 roku (Wojan, 2016b, s. 22), czy Samuel Bogumił Linde (Błażejewicz, 1975). Znaczący wkład na tym polu wniósł Jan Wawrzyńczyk, twórca lingwistykocentrycznych słowników bibliograficznych (Wawrzyńczyk, 2000–2012, 2001; Wawrzyńczyk & Małek, 2010–2012) i przewodników leksykalno-bibliograficznych (Wawrzyńczyk, 1994, 1998), dających początek nowym nurtom w językoznawstwie. Wyznaczył kierunek rozwoju (foto)cytatografii słownikarskiej metodą podawania bibliografii wyrażeniowej do haseł słownikowych (Wawrzyńczyk, 2016).

Tradycja polskiej bibliografistyki odnotowującej utwory leksykograficzne sięga XIX wieku. Najstarsza bibliografia słowników zawarta jest w pracy Księdza Stanisława Zaborowskiego *Ortografja polska: z łacińskiego na polski język przełożona z przydaniem uwag tłómacza, tudzież Ortografii Seklucyana i spisu bibliograficznego grammatyki i słowników polskich*¹ ułożonej przez Andrzeja F. Kucharskiego w 1825 roku. W tym samym czasie Lelewel opisywał zasoby słownikowe biblioteki przy Uniwersytecie Warszawskim (Lelewel, 1826, ss. 410–411).

Wszechstronny, kumulatywny rozwój bibliografii w wymiarach: metodologicznym, praktycznym i organizacyjnym przypada na wiek XX. Pierwsze kompendia bibliograficzne dokumentujące słowniki języków słowiańskich powstały na emigracji. Pionierska wielotomowa praca *Bibliography of Slavic dictionaries* Ryszarda Kazimierza Lewańskiego ukazała się w latach 1959–1963 w Nowym Jorku; jej tomy obejmowały: słowniki języka polskiego (t. 1), słowniki 13 języków: łużyckiego, połabskiego, białoruskiego, bułgarskiego, czeskiego, kaszubskiego, staro-cerkiewno-słowiańskiego, macedońskiego, serbsko-chorwackiego, słowackiego, słoweńskiego, ukraińskiego (t. 2) i rosyjskiego (t. 3) (Lewanski, 1959–1963). Dwie dekady później w Berlinie wyszła rozumowana bibliografia Edwarda Stankiewicza *Grammars and dictionaries of the Slavic languages from the Middle Ages up to 1850: An annotated bibliography* (Stankiewicz, 1984). Na gruncie rodzimym adnotowaną bibliografię słowników polskich o różnym ciężarze gatunkowym sporządził Piotr Grzegorzcyk – *Index lexicorum Poloniae* (Grzegorzcyk, 1967). W okresie mecenatu państwowego zestawiano fachowe bibliografie terminografii

¹ Bibliografia *Grammatyki i Słowniki Polskie* (ss. 29–32) obejmuje lata 1486–1825.

(np. Kwiatkowska, 1977); dominantą były słowniki wielojęzyczne z obligatoryjnym językiem rosyjskim. W nurcie współczesnej leksykografii mieszczą się monografie bibliograficzne. Z nowych publikacji wymienić można *Z dziejów leksykografii polsko-rosyjskiej: T. 1. Słowniki lingwistyczne (bibliografia za lata 1700–2015)* (Wojan, 2016b) i *T. 2. Słowniki terminologiczne (bibliografia za lata 1803–2017)* (Wojan, 2020).

Monografie bibliograficzne mają charakter heurystyczny. Mogą być syntetyzujące, analityczne, dokumentacyjne (kompilacyjne). Nie ograniczają się do roli wydawnictwa informacyjnego, przedstawiają zobiektywizowaną myśl historyczną. Zarówno bibliografie tematyczne w postaci wykazów utworów leksykograficznych, jak i wyspecjalizowane monografie bibliograficzne są nieodłącznym elementem warsztatu badacza w prowadzeniu naukowej rekonstrukcji i opisu dziejów słownictwa, również w aspekcie komparatystyki leksykograficznej. Są niezbędne w procesie ustalania i interpretacji faktów związanych z tworzeniem i funkcjonowaniem genologicznie zróżnicowanych utworów słownikowych; poszukiwania prawidłowości w dziejach; konstruowania teorii (modeli) dziejów nauki obejmujących całokształt wiedzy na temat spuścizny słownikarskiej, w tym rękopiśmiennej, z uwzględnieniem perspektyw rozwoju i warstwy postulatywnej. Historia słowników – pisał Witold Doroszewski – stanowi „bardzo ważny dział historii językoznawstwa” (Doroszewski, 1982, s. 101). Niestety w Polsce nie ma wyczerpującej historii leksykografii z językami słowiańskimi, choć jest oczywiście wiele cząstkowych, rozproszonych prac. Istnieją jedynie szkice dziejów leksykografii z językiem rosyjskim w centrum (Grek-Pabisowa, 1997; Wojan, 2016b). Publikowane są chronologiczne i tematyczne wykazy bibliograficzne słowników z językami słowiańskimi, np. białoruskim (Wojan, 2019), ukraińskim (Wojan, 2017), słowników handlowych z polskim, rosyjskim i ukraińskim (Szuper-Jakubiuk, 2010). Powstał też zarys *Wkład Polaków do dorobku światowego słownictwa (z językiem rosyjskim w tle)* (Wojan, 2016a)².

² Przedstawia fundamentalne dzieła leksykograficzne, w których Polacy jako pierwsi dokonali zestawienia badanych przez siebie języków orientalnych z językiem rosyjskim (słowniki języków i narzeczy: awestyjskiego, buriackiego, chińskiego, eweńskiego, jakuckiego, japońskiego, karaïmskiego, kazachskiego, kurdyjskiego, mandżurskiego, mongolskiego, orokańskiego (uilta), sanskryckiego, starouzbbeckiego, tadżyckiego, tunguskiego), ginących paleoazjatyckich [ajnuskiego, niwchijskiego (giliackiego), itelmeńskiego (kamczadalskiego), koriackiego], a także rzadkich narzeczy słowiańskich (m.in. rezjańskiego).

Na potrzeby niniejszych badań utworzono na podstawie kwerendy tekstowej źródeł oraz analizy zawartości katalogów bibliotecznych³ bazę bibliograficzną słowników⁴. Ma ona charakter inwentaryzacyjny i adnotowany; zawiera też element proskryptywny (informacje o nowych projektach). Rejestruje utwory leksykograficzne genologicznie różnorodne. Obejmuje 10 głównych typów strukturalnych leksykografii: 1) narodową; 2) przekładową; 3) terminografię jedno-, dwu- i wielojęzyczną; 4) mimiczną; 5) brajlowską; 6) bio- i bibliografistykę; 7) encyklopedystykę; 8) onomastyczną; 9) kartografię lingwistyczną; 10) korpusy i koncordancje (Wojan, 2018).

Przyjęta typologia strukturalna leksykografii jest elastyczna. Nie wypracowano dotychczas obiektywnej typologii słownikarskiej ani genologii tekstów słowników (zespołu cech w postaci wzorca przypisywanych pewnym typom tekstów słownikowych), nie opisano wyznaczników struktury gatunkowej słowników (Wojan, 2024a, s. 67). Istniejące klasyfikacje leksykograficzne cechuje duży stopień uogólnienia (np. Żmigrodzki, 2003), gdyż nie zbudowano dynamicznego modelu gatunków słownikowych. Obecnie obserwuje się zmianę paradygmatu leksykograficznego i rozszerzenie formuły słownika jako tekstu użytkowego, definiowanego dotąd jako „zbiór uporządkowany materiału leksykograficznego” (Grzegorzczak, 1967, s. 10). W tym kontekście warto zwrócić uwagę na rozwijającą się w Europie Zachodniej od lat osiemdziesiątych XX wieku dyscyplinę o nazwie *reference science* (Wojan, 2024a, s. 75).

Analiza zbiorów bibliografii słownictwa pokazuje, że obiektami leksykografii polskiej jest 21 obcych języków/etnolektów słowiańskich (z policentrycznym serbsko-chorwackim – 22) i 2 rodzime, tj. polski i etnolekt kaszubski. Prezentowane wyniki badań dotyczą słowników, których komponentem jest język słowiański. Wyłączone są z nich narodowe słowniki języka polskiego⁵, natomiast uwzględniono słowniki kaszubskiego. Zbiór polskich utworów leksykograficznych z językami słowiańskimi obejmuje lata 1700–2024. Pod uwagę wzięto słowniki

³ Katalogi biblioteczne różnią się zawartością adresów bibliograficznych, opisem bibliotecznym (zestawem słów kluczowych, kategorią haseł i podhaseł przedmiotowych, językiem informacyjno-wyszukiawczym), nie są też w pełni zintegrowane, np. katalog główny Biblioteki Narodowej nie jest kompatybilny z centralnym katalogiem bazy NUKAT. Skutkuje to rozbieżnościami analitycznymi.

⁴ Dane są przechowywane na własnych nośnikach elektronicznych – nie instytucjonalnych.

⁵ Wymagają one odrębnego omówienia.

lingwistyczne: przekładowe (w tym terminologiczne⁶), dokumentujące język, porównawcze, etymologiczne, onomastyczne⁷, atlasy językowe. Zbiór⁸ liczy aktualnie 3779 wydań. W jego obrębie można dokonać następującego podziału:

- a) słowniki z żywymi językami tzw. dużymi: rosyjskim (2477), ukraińskim (244) – łącznie 2721;
- b) słowniki z żywymi językami tzw. mniejszymi: białoruskim (136), bośniackim (17), bułgarskim (82), chorwackim (79), czeskim (230), (osobne) łużyckimi (18) oraz górnołużyckim (10) i dolnołużyckim (8), macedońskim (15), serbskim (44), (osobne) serbsko-chorwackim (29), słowackim (108), słoweńskim (41) – łącznie 817;
- c) słowniki z językami dawnymi, wymarłymi: połabskim (10), staro-cerkiewno-słowiańskim (51), staroruskim (13) – łącznie 74;
- d) słowniki z językiem zrekonstruowanym: prasłowiańskim (10);
- e) słowniki z językami skonstruowanymi (sztucznymi): wspólny język słowiański (6)⁹;
- f) słowniki z językami/etnolektami regionalnymi i dialektami/gwarami: bojkowskim(i) (9), huculskim(i) (9), kaszubskim (105), łemkowskim(i) (26), reżańskim (2) – łącznie 151.

Utworzona baza w postaci usystematyzowanych chronologicznie bibliografii słowników stanowi fundament całościowego lub specjalizowanego opisu analitycznego dziejów, tj. rekonstrukcji historii praktyki słownikarskiej. Służy weryfikacji tez, np. dotyczących chronologizacji. Badanie materiału umożliwia redatacje pierwocin utworów z danego działu, np. w ten sposób przesunięte zostały ramy czasowe początków naszego słownictwa z językiem rosyjskim (Wojan, 2016b).

Bibliografie słowników są użytecznym i miarodajnym narzędziem badawczym służącym do empirycznych analiz bibliometrycznych prowadzonych na dużym materiale faktograficznym, do przeprowadzenia

⁶ Terminografia jedno-, dwu- i wielojęzyczna tworzy potężny dział. Tylko z językiem rosyjskim odnotowano ponad 1400 słowników terminologicznych wydanych w Polsce do roku 2017.

⁷ Onomastykone często konstruowane są metodą innojęzycznych komparacji.

⁸ W nawiasach podaje się liczbę zebranych pozycji. Dane ilościowe obejmują wszystkie wydania – odrębne tomy, wznowienia itp. Prezentowane są własne dane badawcze – stan badań z dn. 30.08.2024.

⁹ Mariana z Jaślisk *Dictionarium Sclavo-Polonicum* (1641), Samuela Bogumiła Lindego rękopiśmienny *Słownik porównawczy języków słowiańskich* (T. 1–4) do litery „R” (1835–1847) i *Материалы для сравнительнаго русскаго словаря: Буква К* [zeszyt próbny] (1845).

wieloaspektowych ocen jej obecnego stanu i dorobku zarówno w aspekcie kwantytatywnym (np. dynamiki opracowania słowników, intensywności ruchu wydawniczego, częstotliwości wznowień i aktualizacji pozycji słownikarskich itd. – np. Wojan, 2024b), jak i jakościowym (np. opisu tendencji w językoznawstwie, zapotrzebowania na typy słowników, ukierunkowania na języki wyjściowe i docelowe w słowniku). Bibliografie stanowią ważne źródło danych statystycznych i faktograficznych dla deskrypcji i wykładni językoznawczych, np. w ramach kontaktologii językowej (słowniki są wskaźnikiem częstości zaistnienia kontaktów językowo-kulturowych; por. Piotrowski, 2001, s. 177). Informacje o liczebności różnych typów opracowań służą diagnozie rozwoju słownikarstwa zarówno współczesnego, jak i historycznego. Na podstawie empirycznych analiz danych bibliometrycznych dokonano np. syntezy leksykografii z językiem rosyjskim (Wojan, 2006, 2016b), ewaluacji terminografii (Łukasik i in., 2017), opisu zmian w najnowszej leksykografii polskiej (Piotrowski, 2016).

Podsumowując, bibliografie stanowią istotną bazę materiałową, dokumentacyjną, źródłową, źródłozawczą, a także punkt wyjścia do tworzenia podstaw komparatystyki leksykograficznej. Zastosowana metodyka uporządkowania i deskrypcji materiału bibliograficznego z językami słowiańskimi daje możliwość zaprezentowania bogactwa narodowego dziedzictwa kulturowego i urobku intelektualnego polskich uczonych oraz ich wkładu do dorobku światowego.

Bibliografia

- Bajor, A. (2003). *Monografia bibliograficzna: Analiza modelowa*. Wydawnictwo „e media”.
- Błazejewicz, O. (1975). *Samuel Bogumił Linde – bibliotekarz i bibliograf*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Doroszewski, W. (1982). *Język, myślenie, działanie*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Grek-Pabisowa, I. (1997). Z historii słowników polsko-rosyjskich i rosyjsko-polskich. W H. Popowska-Taborska (Red.), *Leksyka słowiańska na warsztacie językoznawcy* (ss. 61–73). Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk (Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy).
- Grzegorzczak, P. (1967). *Index lexicorum Poloniae: Bibliografia słowników polskich*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Kozłowski, J. (2017). Bibliografia – gatunek z przeszłością czy gatunek zagrożony? *Materiały Konferencyjne EBIB nr 25: Bibliograficzne bazy danych: perspektywy i problemy rozwoju*, Kraków 26–27 czerwca 2017. http://eprints.relis.org/32373/1/Baztech_2017_Kozlowski_ref.pdf
- Kucharski, A. F. (1825). *Księżdz Stanisława Zaborowskiego Ortografija polska: Z łacińskiego na polski język przełożona z przydaniem uwag tłómacza, tudzież Ortografii Seklucyana i spisu bibliograficznego grammatyki i słowników polskich*. Drukarnia Józefa Węckiego.
- Kwiatkowska, H. (1977). *Bibliografie, encyklopedie i słowniki polskie*. Biblioteka Narodowa.
- Lelewel, J. (1826). *Bibliograficznych ksiąg dwoje, w których rozebrane i pomnożone zostały dwa dzieła Jerzego Samuela Bandtke: Historia drukarni krakowskich* (T. 2). Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego Typografa Imperatorskiego Uniwersytetu.
- Lewanski, R. K. (1959–1963). *A bibliography of Slavic dictionaries* (T. 1–3). The New York Public Library.
- Łukasik, M., Łukasik, M., Nowacka, D., & Żbikowski, M. (2017). Polska praktyka terminograficzna: Badania bibliograficzne. *Komunikacja Specjalistyczna*, 14, 109–126.
- Piotrowski, T. (2001). *Zrozumieć leksykografię*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Piotrowski, T. (2016). Zmiany w najnowszej leksykografii polskiej. W M. Zaśko-Zielińska, M. Misiak, J. Kamieniecki, & T. Piekot (Red.), *Lingua et gaudium: Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Janowi Miodkowi* (ss. 431–438). Oficyna Wydawnicza ATUT.
- Stankiewicz, E. (1984). *Grammars and dictionaries of the Slavic languages from the Middle Ages up to 1850: An annotated bibliography*. De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110859713>
- Szuper-Jakubiuk, D. (2010). Bibliografia słowników przekładowych handlowych i okołohandlowych (język polski, rosyjski, ukraiński) za lata 1990–2010 w układzie chronologicznym. *Linguodidactica*, 14, 243–250.
- Vrtel-Wierczyński, S. (1928). O najpilniejszych zadaniach naszej bibliografii. *Przegląd Biblioteczny*, 3, 191–209.
- Wawrzyńczyk, J. (1994). *Przewodnik bibliograficzno-leksykalny po współczesnym językoznawstwie rosyjskim*. Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Wawrzyńczyk, J. (1998). *Mały przewodnik leksykalno-bibliograficzny po współczesnym językoznawstwie ogólnym i polonistycznym*. Katedra Lingwistyki Formalnej, Uniwersytet Warszawski.
- Wawrzyńczyk, J. (2000–2012). *Słownik bibliograficzny języka polskiego: Wersja przedelektroniczna* (T. 1–10). Instytut Informacji Naukowej i Studiów Bibliologicznych Uniwersytetu Warszawskiego; Wydawnictwo TAKT; BEL Studio.
- Wawrzyńczyk, J. (2001). *Słownik bibliograficzny językoznawstwa ogólnego i polonistycznego*. Dialog.

- Wawrzyńczyk, J. (2016). *250 tysięcy ciekawych słów: Leksykon przypomnień* (2. wyd., T. 1–8). BEL Studio.
- Wawrzyńczyk, J., & Małek, E. (2010–2012). *Mały słownik bibliograficzny języka rosyjskiego* (T. 1–2). BEL Studio.
- Wojan, K. (2006). Bibliografia polsko-rosyjskich i rosyjsko-polskich słowników przekładowych za lata 1990–2005 w układzie chronologicznym. *Przegląd Rusycystyczny*, 2006(113(1)), 65–80.
- Wojan, K. (2016a). Wkład Polaków do dorobku światowego słownictwa (z językiem rosyjskim w tle). *Studia Rossica Gedanensia*, 3, 167–200.
- Wojan, K. (2016b). *Z dziejów leksykografii polsko-rosyjskiej: T. 1. Słowniki lingwistyczne: Bibliografia za lata 1700–2015*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Wojan, K. (2017). Leksykografia polska z językiem ukraińskim w opisie statystycznym: z bibliografią za lata 1794–2016. *Slavia Orientalis*, 66(1), 171–194.
- Wojan, K. (2018). Bibliografie słowników przekładowych jako narzędzie rekonstrukcji dziejów oraz oceny stanu i dorobku słownictwa narodowego. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 74, 129–144. <https://doi.org/10.17651/bptj.74.10>
- Wojan, K. (2019). Leksykografia polska z językiem białoruskim w opisie kwantyfikatywnym. *Acta Albaruthenica*, 19, 185–206.
- Wojan, K. (2020). *Z dziejów leksykografii polsko-rosyjskiej: T. 2. Słowniki terminologiczne: Bibliografia za lata 1803–2017*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Wojan, K. (2024a). *Polska leksykografia autorska*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Wojan, K. (2024b). Zmierzch leksykografii polskiej z językiem rosyjskim? (Bibliografia słowników za lata 2016–2024). *Studia Rossica Gedanensia*, 11, 289–299. <https://doi.org/10.26881/srg.2024.11.14>
- Żmigrodzki, P. (2003). *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Bibliographies of Dictionaries as a Tool for Analytical Description of the History of Polish Lexicography with Slavic Languages in the Centre

Summary

This article aims to present the application of an authorial factual database which contains systematised bibliographies of Polish editions of dictionaries with Slavic languages, provided with latent information. The factual database can be an effective

tool in the process of reconstructing the history of Polish lexicography, conducting empirical bibliometric analysis, and multi-aspect (quantitative, qualitative) assessment of its state. The study presents the results of the author's own research in the field of lexicographic bibliography. The bibliographies collected include living languages, extinct languages (e.g. Polabian), regional languages (e.g. Kashubian) and constructed languages, as well as dialects (Resian) and languages of ethnic minorities (e.g. Lemko).

Keywords: bibliography; Polish lexicography; translation dictionaries; monolingual dictionaries; Slavic languages

Bibliografie słowników jako narzędzie do analitycznego opisu dziejów słownictwa polskiego z językami słowiańskimi w centrum

Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie zastosowania stworzonej autorskiej bazy faktograficznej, która zawiera usystematyzowane bibliografie polskich wydań słowników z językami słowiańskimi, zaopatrzonej w latentne informacje. Baza faktograficzna może stanowić efektywne narzędzie w procesie rekonstrukcji dziejów polskiej leksykografii, przeprowadzania empirycznej analizy bibliometrycznej oraz wieloaspektowej (ilościowej, jakościowej) oceny jej stanu. Przedstawiono wyniki własnych badań w dziedzinie bibliografii leksykograficznej. Zebrane bibliografie obejmują języki żywe, wymarłe (połabski i inne), regionalne (kaszubski i inne) i sztuczne, a także dialekty (rezjański) i języki mniejszości etnicznych (łemkowskie i inne).

Słowa kluczowe: bibliografia; leksykografia polska; słowniki przekładowe; słowniki jednojęzyczne; języki słowiańskie

Библиографии словарей как инструмент аналитического описания истории польской лексикографии со славянскими языками в центре

Резюме

Цель настоящего доклада – представить применение созданной авторской фактографической базы, которая содержит систематизированные, снабженные латентной информацией библиографии польских словарей, включающих славянские языки. Фактографическая база может послужить эффективным

инструментом в процессе реконструкции истории польской лексикографии, проведения эмпирического библиометрического анализа и многоаспектной (количественной, качественной) оценки ее состояния. В докладе будут представлены результаты собственных исследований в области лексикографической библиографистики. Собранные библиографии охватывают живые, вымершие (полабский и др.), региональные (кашубский и пр.) и искусственные языки, а также диалекты (резьянский) и языки этнических обществ (лемковские и др.).

Ключевые слова: библиография; польская лексикография; переводные словари; одноязычные словари; славянские языки

Rafał Zarębski

Uniwersytet Łódzki, Łódź

rafal.zarebski@uni.lodz.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1918-2169>

Nazwy własne na pograniczu języków i kultur (na podstawie dawnych egodokumentów francusko-polskich i polsko-francuskich)*

Jako punkt wyjścia prezentowanych w niniejszym szkicu treści należy przyjąć tezę, że: „Do zaistnienia kontaktu [językowego – uzup. R.Z.] wystarczy jakiegokolwiek rodzaj komunikacji werbalnej między użytkownikami różnych języków” (Witalisz, 2021, s. 159). Analizując kontakty językowe, warto mieć jednak na uwadze również źródła dwu- i wielojęzyczne, które jako niemieszczące się w normach polszczyzny ogólnej były nieco zaniedbywane w tradycyjnych badaniach historycznojęzykowych (Ligara, 2018). Obserwacja egodokumentów bilingwalnych umożliwia dostrzeżenie indywidualnych, autorskich preferencji (wątków, tematów, pól semantycznych, konkretnych miejsc w strukturze tekstu itd.) w zakresie posilkowania się językiem drugim (J2) w procesie tworzenia wypowiedzi w języku pierwszym – bazowym (J1) oraz pewnych napięć pomiędzy wykorzystywanymi kodami, wynikającymi z ich złożonego funkcjonowania w umyśle danej jednostki. Uwarunkowania te wiążą się z takimi czynnikami, jak: wiek przyswojenia danego języka, stan kompetencji w zakresie używanych języków (Weinreich, 1953, ss. 9–11), a także otoczenie językowe czy wreszcie prestiż języków.

Prowadzone rozważania mieszczą się w ramach szeroko rozumianej lingwistyki międzykulturowej z odwołaniem do takich dyscyplin,

* Artykuł powstał w ramach stypendium badawczego przyznanego Narodową Agencję Wymiany Akademickiej (wniosek nr BJP/PON/2023/1/00007) (Paryż, styczeń–czerwiec 2024), realizowanego na Sorbonne Université pod opieką prof. Kingi Siatkowskiej-Callebat. Dziękuję Pani Annie Bernhardt za umożliwienie korzystania z archiwum Instytutu Literackiego w Maisons-Laffitte.

jak onomastyka, socjolingwistyka diachroniczna i lingwistyka kontaktu, na których tle postanowiono umiejscowić analizy z obszaru translatoryki, bilingwizmu oraz dyskursu tożsamościowo-memorialnego. Podstawowe cele badawcze koncentrują się na próbach opisu wyekscerpowanych nazw własnych w kontekście ról, jakie mogą one odgrywać w wypowiedziach bilingwalnych, do których zaliczam wszelkie wypowiedzi pisane w języku bazowym (polskim lub francuskim) z segmentami (od pojedynczych jednostek, w tym – rzecz jasna – będących nazwami własnymi, po dłuższe fragmenty, które mogą te nazwy zawierać) w języku drugim (francuskim lub polskim). Wykorzystany korpus składa się z tekstów należących do egodokumentów (korespondencja, pamiętniki, biografie) pochodzących z różnych okresów w dziejach polszczyzny nowożytnej (od XVII do połowy XX wieku). Wspólnym mianownikiem eksцерpowanych źródeł jest ich przynależność do spektrum francusko-polskiej i polsko-francuskiej tzw. mowy bilingwalnej (fr. *parler bilingue*) (Calvet, 2017, ss. 17–41).

Kontekst translatoryczny

Nazwy własne w wypowiedziach bilingwalnych mogą być rozpatrywane jako znaki funkcjonujące na zasadach podobnych, jak to się dzieje w przekładzie. Wielokrotnie bowiem nadawca, włączając onim w tekst, staje wobec decyzji, jakiej formy użyć (oryginalnej vs przyswojonej), przy czym zewnętrzna postać nazwy może – choć nie musi – być obciążona różnymi funkcjami. Fakt ten pozwala rozpatrywać *nomina propria* w egodokumentach niejednojęzycznych w kontekście *onomastyki translatorycznej*. Wiąże się to z koniecznością uwzględnienia czynników rozmaitej natury wpływających na rozmiar egzotyzacji vs neutralizacji danej nazwy: semantyczno-referencyjnych, pragmatyczno-kulturowych, formalnych oraz tekstowych. Spektrum strategii decydujących o ostatecznym kształcie onimu zależy od rozmaitych uwarunkowań (autorskich, społecznych, kontekstowych, językowych, kulturowych itd.) i rozpościera się pomiędzy strefą obejmującą procesy związane z utrzymaniem nazwy w tekście docelowym a strefą, w której nastąpiło zastąpienie czy wręcz ominięcie nazwy oryginalnej (Sanz Espinar, 2006).

Odwołując się do wyekscerpowanego materiału, można zauważyć, że *nomina propria* w analizowanym korpusie pojawiają się w następujących odsłonach:

1. translokacja², np. **1) J1-F : J2-P³**: *Gnieszno* (MD), *Kaszuńska* ‘ziemia kaszuńska’ (MD), *Potocki* (AD), *ukochany Jachniczku* (MS), *mon très cher Olinku* (MS), *madame Stolnikowa* (MS), *Bidgoszcz* (MS), *w Paryżu* (MS), *w Warszawie* (MS), *w Krzeszowie* (MS), *a Zamoiszczy* (MS), *a Iaworow* (MS), *le počasze Fredro* (MS), *monsieur Iablunowski* (MS), **2) J1-P : J2-F**: *Varsovie* ‘Warszawa’ (JS), *Paris* ‘Paryż’ (JS), *la Vistule* ‘Wisła’ (JS), *Marie* (AB), *les Polonais* ‘Polacy’ (IJ), *Cercle des Intellectuels Révolutionnaires* ‘Koło Rewolucyjnych Intelktualistów’ (GJ), *Pologne* ‘Polska’ (AB), *la France* ‘Francja’ (AB), *Allemand* ‘Niemiec’ (AB), *Massif Central* ‘Masyw Centralny’ (AB);

2. adaptacja, np. **1) J1-F : J2-P** (wersja polska⁴ > wersja francuska): *Czenstokowa* ‘Częstochowa’ (AD), *Le Dniestre* ‘Dniestr’ (MD), *Cotchim*, *Kotczim*⁵ ‘Chocim’ (MD), *Ukraine*, *Oukrayna*⁶ ‘Ukraina’ (MD), *Sapia* ‘Sapieha’ (MS), *a Casimir* ‘Kazimierz’ (MS), *a Tarnopoles* ‘Tarnopol’ (MS), *a Leopold* ‘Lwów’ (MS), *Co-bic-qui* ‘Sobieski’ (MS), **2) J1-P : J2-F** (wersja polska > wersja francuska): *w Paryżu* (JS), *Wersal* (AB), *Marsylia* (AB), *azurowe koty* ‘Côte d’Azur’, pol. ‘Lazurowe Wybrzeże’ (GB), *Łafit* (fr. *Maisons-Laffitte*) (GB),

3. tłumaczenie, np. **1) J1-F : J2-P** (wersja polska > wersja francuska): *Nowe-Zamki*, *Nowi Zamek* > *un Château neuf* (AD), **2) J1-P : J2-F** (wersja francuska > wersja polska): *Comédie-Française* > *Komedia Francuska* (AB).

Warto jednak zauważyć, że swego rodzaju żonglowanie nazwami w rozmaitych – bliższych i odleglejszych od postaci wyjściowej – formach nie jest przypadkowe i zależy od kilku czynników:

1. Użycie odmianki translokowanej buduje koloryt lokalny i wpływa na egzotyzację języka, a także przede wszystkim na autentyzm tekstu (Ballard, 2001, ss. 134–136). Występowanie takich oryginalnych (także o charakterystycznych dla J2 cechach morfologicznych, np. *Stolnikowa*)

² Niektóre formy wyekscerpowane z dawnych tekstów ze względu na chwiejność ówczesnej pisowni mogą być bliskie adaptacji, np. *Ian*, *Iaworow*, *w Paryżu* itd. Zapisy przytaczam w wersji oryginalnej.

³ J1-F: tekst w J1 – francuskim, J2-P: tekst w J2-P – polskim, J1-P: tekst w J1 – polskim, J2-F: tekst w J2 – francuskim. Wszystkie pogrubienia moje.

⁴ Także nazwy innojęzyczne, ale przepuszczone przez filtr języka polskiego (zob. Zarebski, 2021).

⁵ Drugi wariant poprzedzony w tekście formułą fr. *s'écrit; les Polonois écrivent* ‘pisze się; Polacy piszą’.

⁶ Drugi wariant poprzedzony w tekście formułą fr. *se prononce; les Polonois disent; il faut prononcer* ‘wymawia się; Polacy mówią; należy wymawiać’.

nazw w tekście innojęzycznym oznacza, że jako objęte swego rodzaju działaniami ochronnymi pełnią funkcję znacznika etnolingwistycznego (fr. *marqueur ethnolinguistique*) (Ballard, 2001, s. 203). Z tą praktyką wiąże się również stosowanie onimów w postaci funkcjonującej w J2 (np. *Jachniczku, Olinku*), które obarczone są ładunkiem emocjonalnym, jak ma to miejsce w listach Marysieńki i Jana Sobieskich. Nazwy translokowane prymarnie identyfikujące pełnią funkcję ekspresywną, wynikającą z ekspresji fonicznej.

2. Wykorzystanie w tym samym tekście różnych wariantów danej nazwy może być wskaźnikiem świadomości językowej nadawcy, który kierowany filologicznymi zainteresowaniami próbuje odnotować zarówno wersję funkcjonującą w J2, jak również pokazać onim w taki sposób przefiltrowany w drodze adaptacji, by włączyć go do zbioru nazw przyswojonych do potrzeb własnego języka (J1). Sytuację tę szczególnie wyraźnie ilustruje taktyka F.P. Dalairaca, który odnotowywał oryginalną postać nazwy zazwyczaj wraz z jej zapisem fonetycznym na marginesach, zaś wariant przyswojony do języka francuskiego zamieszczał w tekście zasadniczym.

3. Odpowiednia forma danej nazwy wynika z różnorodnych wyborów, jakie podejmuje nadawca w chwili powstawania wypowiedzi, co ma swoje konsekwencje w planie stylistycznym i pragmatycznym. Określony wariant onimu może konotować – jak wspomniano – pozytywny stosunek wobec odbiorcy czy referentów, o których się nadmienia w tekście, a także za pośrednictwem różnych asocjacji, metafor czy deformacji stawać się przyczyną żartu słownego, czasem aluzji itd., np. *azurowe koty* (GB). Jeśli zaś idzie o uwarunkowania pragmatyczne, to warto zwrócić uwagę na dwie kwestie. Nadawca, tworząc tekst w języku, który jest dlań J1, sięga po oryginalną wersję nazwy (nieprzyswojoną do J1, mimo że taka może funkcjonować), ponieważ jest ona bliższa rzeczywistości językowej, w której jest zanurzony, np. Marysieńka, dla której J1 był francuski, żyjąc w Polsce, używała form polskich, np. *Czehryn, Zamoiszcz*, zaś przebywający we Francji przedstawiciele środowiska „Kultury” związanej z Jerzym Giedroyciem (np. Bobkowski, Jeleński i in.) sięgali po formy francuskie, mimo że doskonale znali wersje spolszczone, np. *la France, Varsovie*. Praktyka ta zasadza się w gruncie rzeczy na swego rodzaju ekonomii (czasu, środków) i zapewne wiąże się również z niewyrażoną wprost świadomością nadawcy znajomości przez odbiorcę języka, z którego zaczerpnięto formy oryginalne. Ponadto – choć nie jest to regułą – oryginalne postaci nazw (zwłaszcza toponimów) występują w inicjalnych

i finalnych częściach ramy delimitacyjnej, np. J1-F : J2-P: *a Jaworuf* (MS), w *Warszawie* (MS), J1-P : J2-F: *Corse* (GJ), *Piazza Giuditta Tavani Arquati 121, int. 4, Rome* (GJ).

Kontekst bilingwalny

W kontekście bilingwalnym *nomina propria* w tekstach niejednojęzycznych – obok zjawisk z innych językowych poziomów wypowiedzi (leksykalno-semantycznego, gramatycznego, stylistycznego, pragmatycznego) takich jak na przykład zapożyczenie, cytowanie, zmiana tematu – mogą być istotnym sygnałem przełączenia kodu (ang. *code-switching*) (Belani & Flanigan, 2023). Warto przy tym dodać, że pojawienie się onimu z J2 w wypowiedzi bilingwalnej w wersji oryginalnej, zaadaptowanej do J1 czy przetłumaczonej nie zawsze jest tak jednoznaczne w interpretacji, jak ma to miejsce w odniesieniu do leksyki apelatywnej, którą w wymiarze powierzchniowym łatwiej zidentyfikować jako należącą do J2. Trzeba też zauważyć, że nazwy własne w J2 ujmowane jako wykładniki transkodowe (fr. *marque transcodique*) (Lüdi & Py, 2013, s. 142), podobnie jak inne segmenty w J2 mogą pełnić rozmaite funkcje gramatyczne, stylistyczne i pragmatyczne (Ligara, 2018).

Funkcjonowanie onimów w egodokumentach bilingwalnych postrzegane z perspektywy kontaktów językowych ma także swoje konsekwencje w planie komunikacji międzykulturowej. Autorzy takich mieszanych wypowiedzi, dokonując przeniesienia sensów i pojęć z jednego obszaru językowo-kulturowego do drugiego, kształtowali dyskurs międzykulturowy, a nawet transkulturowy. W wyniku praktyk związanych z operowaniem więcej niż jednym językiem w danej wypowiedzi na styku różnych przestrzeni językowo-kulturowych dochodzi niejednokrotnie do takich zjawisk, jak: transfer, wymiana elementów, tłumaczenie oraz przeformułowywanie sensów, idei i konceptów (Ligara, 2015, ss. 429–436).

Przywołane zjawiska mogą także dotyczyć onimów, które w zapisanej mowie bilingwalnej stają się ważnym sygnałem komunikacji międzykulturowej. W obszarze transferu kulturowego na przykład mieściłyby się wszelkie translokacje nazw z J2 do J1 wyposażone w różnego rodzaju konotacje kulturowe, np. „Gdzie kolej nie sięga, tam są jeszcze konfitury, konserwy, czekolada, mleko kondensowane, jednym słowem *douce France*⁷” (AB).

⁷ Pol. ‘słodka Francja’.

Wymianę elementów można by widzieć w sięganiu przez nadawcę po liczne różnojęzyczne warianty danej nazwy, np. *Et Latin **Bacovie**; s'écrit en Polonis **Bakow***⁸ (AD). Jeśli zaś chodzi o użycie ekwiwalentu tłumaczeniowego onimu, to niekoniecznie musi ono wynikać z jego braku w J1 (co wielokrotnie wynika z istoty nazw własnych zasadniczo niepodlegających tłumaczeniu), ale bywa wykładnikiem swego rodzaju strategii nadawczej, jak to widać w następującym przykładzie: *A co się tyczy **Mariage'u***⁹ – *nie, to nie jest kwestia przekładu. [...] dla skryzalizowanego smaku zarozumiałych Francuzów właśnie odrębność **Ślubu** jest orzechem trudnym do zgryzienia* (GG). Wreszcie ślady przeformułowań wiążących się z przeniesieniem jakiegoś elementu z J2 do J1 celem wprowadzenia nowej jakości znaczeniowej można dostrzec w następującym mikrokontekście: [...] *przenieśliśmy się do Maisons-Laffitte, do domu przy **avenue Corneille**, „na **Korneju**”* (JG). Posłużenie się spolonizowanym wyrażeniem przyimkowym *na Korneju* prowadzi do oswojenia obcego elementu i włączenia go w polską przestrzeń kulturową.

Kontekst dyskursywny

Dla badań z zakresu lingwistyki międzykulturowej istotny jest również kontekst dyskursywny, zwłaszcza w odmianie tożsamościowej (Niewiara, 2009) i memorialnej (Czachur, 2018), w konstruowaniu których nazwy własne odgrywają ważną rolę. Użycie w wypowiedzi w J1 onimu w wersji oryginalnej, znamiennej dla J2 bądź sięgnięcie po jego ekwiwalent zaadaptowany czy wręcz przetłumaczony może manifestować przynależność nadawcy do określonego kręgu językowo-kulturowego. Królowa Marysienka Sobieska, włączając do tekstu w języku bazowym – francuskim – polskie toponimy (a nie ich egzonimy francuskie), np. w *Warszawie* sygnalizuje silniejszą identyfikację z kulturą polską a nie francuską, co jeszcze wyraźniej ilustruje sięganie przez nią po polskie egzonimy form francuskich, np. w *Paryszu* (zam. fr. *à Paris*). Jest to też dowód na wysoki prestiż polszczyzny doby średniopolskiej jako języka o znacznym zasięgu i dużej sprawności funkcjonalnej.

Onimy w egodokumentach funkcjonują także jako obciążone różnego rodzaju ładunkiem symboliczno-kulturowym znaki upamiętniające

⁸ Po łacinie *Bacovie*; pisze się po polsku *Bakow*.

⁹ Pol. 'ślub'.

przeszłość. Widać to szczególnie w pamiętnikach Dalairaca, w których w kontekście utraty przez I Rzeczpospolitą części ziem wschodnich bogactwo żyznej Ukrainy zestawiono z zasobami Indii i Peru, np. *La diminution des richesses, provenüe de la perte de l'Ukraine, qui étoit les Indes & le Perou des Polonois* [...] ¹⁰ (AD). O funkcji upamiętniającej można także mówić w odniesieniu do nazw wchodzących w skład ciągów synonimicznych złożonych z różnojęzycznych wariantów, np. *Oppava en Latin, Tropau en Allemand, Oppava en Polonois, Warmie – Warmeland* (niem.) (AD). Nazwy – mnemotoposy upamiętniają etniczne, kulturowe i polityczne zmiany, jakich były świadkami.

Pozostając w kręgu analizy dyskursywnej, warto ponadto zwrócić uwagę na możliwości, jakie lingwistyce międzykulturowej oferuje metoda krajobrazu językowego (ang. *linguistic landscape*), zwłaszcza zaś jego roli w procesie akwizycji/uczenia się J2 (Cenoz & Gorter, 2008). Onimiczna mapa przestrzeni, w obrębie której porusza się twórca tekstu dwu- czy wielojęzycznego, może stanowić ważną część inputu (ang. *input*) językowego rozumianego jako różne przejawy uobecniania się J2, na które wystawiona jest osoba ucząca się. Każdorazowe sięgnięcie po nazwę w wersji oryginalnej funkcjonującej w J2 da się rozpatrywać nie tylko jako kolejny krok w procesie doskonalenia znajomości J2 w zakresie różnych kompetencji językowych i komunikacyjnych, ale także jako wyraz zainteresowania typologicznymi cechami polszczyzny, np. *Ils s'appellent Potocki du nom de Potok à la maniere Polonoise, dont la langue fait un particip comme la Latine* [...] ¹¹ (AD).

Jak widać na podstawie dość pobieżnych z konieczności analiz, tworzywo onimiczne w dawnych egodokumentach bilingwalnych stanowi wdzięczny obiekt obserwacji z perspektywy lingwistyki kulturowej w wielu jej odmianach. Nazwy własne wywodzące się z różnych języków, funkcjonując w obrębie jednej wypowiedzi na zasadzie punktu przełączania kodu, rozpatrywane w niniejszym szkicu na trzech piętrach opisu: translatorycznym, bilingwalnym i dyskursywnym, mogą być ważnym ogniwem w zakresie dociekań z obszaru szeroko pojmowanej lingwistyki kontaktu z takimi kluczowymi dla niej zagadnieniami jak zapożyczenia, prestiż i moc języka oraz świadomość językowa. Integracja różnych podejść badawczych

¹⁰ Ubytek bogactw, wynikający z utraty Ukrainy, która była Indiami i Peru Polaków, spowodował upadek ogromnych obszarów i wielkości państwa.

¹¹ Nazywają Potocki od nazwy Potok na sposób polski, w którym to języku imiesłów tworzy się jak w łacinie [...].

w kompleksowym ujęciu onimii bilingwalnej jako istotnego składnika harmonijnego komunikatu więcej niż jednojęzycznego (Calvet, 2017, ss. 17–41) w ujęciu indywidualnym pozwala również dostrzec w tego typu źródłach przejawy zasadniczej dla socjolingwistyki wspólnotowości opartej na podobnych, uniwersalnych mechanizmach. Trzeba też dodać, iż tak zaprojektowane, odwołujące się do wielu kontekstów badania nazw własnych w wypowiedziach bi- i plurilingwalnych wychodzą naprzeciw postulatom nowoczesnej socjolingwistyki historycznej, która powinna korzystać z popularnych dziś ustaleń analizy dyskursu (Branca-Rosoff, 2007).

Skróty

AB – *Szkice piórkiem* (Bobkowski, 2011).

AD – *Les anecdotes de Pologne ou memoires secrets du regne de Jeans Sobieski III du nom* (T. 1–2) (Dalerac, 1699).

GB – Jerzy Giedroyc – Andrzej Bobkowski: *Listy 1946–1961* (1997).

GG – Jerzy Giedroyc – Witold Gombrowicz: *Listy 1950–1969* (1993).

GJ – Jerzy Giedroyc – Konstanty A. Jeleński: *Listy 1950–1987* (1995).

IJ – Jarosław Iwaszkiewicz, Teresa Jeleńska, Konstanty A. Jeleński: *Korespondencja* (2008).

JG – *Autobiografia na cztery ręce* (2. wyd.) (Giedroyc, 1999).

MD – *Memoires du chevalier de Beaujeu contenant ses divers voyages, tant en Pologne, en Allemagne, qu'en Hongrie, avec des relations particulieres des guerres et des affaires de ces pays-là depuis l'année MDCLXXIX* (Dalerac, 1698).

MS – Maria Kazimiera d'Arquien de la Grange: *Listy do Jana Sobieskiego* (1966); *Listy Marii Kazimiery z Archiwum Sobieskich w Oławie: T. 1. Listy do synów z lat 1696–1704* (2019); *Listy Marii Kazimiery z Archiwum Sobieskich w Oławie: T. 2. Listy do synów z lat 1697–1704* (2021).

JS – *Listy do Marysieńki* (T. 1–2) (Jan III Sobieski, 1973).

Bibliografia

Wykaz ekscerpowanych źródeł

Bobkowski, A. (2011). *Szkice piórkiem* [AB]. Towarzystwo Opieki nad Archiwum Instytutu Literackiego w Paryżu.

[Dalerac, F. P.]. (1698). *Memoires du chevalier de Beaujeu contenant ses divers voyages, tant en Pologne, en Allemagne, qu'en Hongrie, avec des*

- relations particulieres des guerres et des affaires de ces pays-là depuis l'année MDCLXXIX* [MD]. Claude Barbin.
- [Dalerac, F. P.]. (1699). *Les anecdotes de Pologne ou memoires secrets du regne de Jeans Sobieski III du nom* [AD] (T. 1–2). Henry Desbordes.
- Giedroyc, J. (1999). *Autobiografia na cztery ręce* [JG] (K. Pomian, Oprac.; 2. wyd.). Czytelnik.
- Jan III Sobieski. (1973). *Listy do Marysienki* [JS] (L. Kukulski, Oprac.; 3. wyd.; T. 1–2). Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”.
- Jarosław Iwaszkiewicz, Teresa Jeleńska, Konstanty A. Jeleński: *Korespondencja* [IJ] (R. Romaniuk, Oprac.). (2008). Wiąż.
- Jerzy Giedroyc – Andrzej Bobkowski: *Listy 1946–1961* [GB] (J. Zieliński, Oprac.). (1997). Czytelnik.
- Jerzy Giedroyc – Konstanty A. Jeleński: *Listy 1950–1987* [GJ] (W. Karpiński, Oprac.). (1995). Czytelnik.
- Jerzy Giedroyc – Witold Gombrowicz: *Listy 1950–1969* [GG] (A. Kowalczyk, Oprac.). (1993). Czytelnik.
- Listy Marii Kazimierzy z Archiwum Sobieskich w Oławie: T. 1. Listy do synów z lat 1696–1704* [MS] (A. Leyk & J. J. Sowa, Red.; A. Leyk, M. Malinowska, & A. Zujkiewicz, Tłum.). (2019). Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie; Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Mińsku; Fundacja Lanckorońskich.
- Listy Marii Kazimierzy z Archiwum Sobieskich w Oławie: T. 2. Listy do synów z lat 1697–1704* [MS] (A. Czarniecka, Red.; R. Zaborowski, Tłum.). (2021). Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie; Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Mińsku; Fundacja Lanckorońskich.
- Maria Kazimiera d'Arquien de la Grange: *Listy do Jana Sobieskiego* [MS] (L. Kukulski, Oprac.; J. K. Sell, Tłum.). (1966). Czytelnik.

Literatura

- Ballard, M. (2001). *Le nom propre en traduction*. Ophrys.
- Belani, R., & Flanigan, J. (2023). Automatic identification of code-switching functions in speech transcripts. W *Findings of the Association for Computational Linguistics: ACL 2023* (ss. 7438–7448). Association for Computational Linguistics. <https://doi.org/10.18653/v1/2023.findings-acl.469>
- Branca-Rosoff, S. (2007). Sociolinguistique historique et analyse du discours du côté de l'histoire: un chantier commun? *Langage et société*, 2007(121–122(3–4)), 163–176. <https://doi.org/10.3917/lis.121.0163>
- Calvet, J.-L. (2017). *La sociolinguistique*. Presses Universitaires de France.
- Cenoz, J., & Gorter, D. (2008). The linguistic landscape as an additional source of input in second language acquisition. *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*, 46(3), 267–287. <https://doi.org/10.1515/IRAL.2008.012>

- Czachur, W. (2018). Lingwistyka pamięci. Założenia, zakres badań i metody analizy. W W. Czachur (Red.), *Pamięć w ujęciu lingwistycznym: Zagadnienia teoretyczne i metodyczne* (ss. 7–55). Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Ligara, B. (2015). Une vie dans deux langues, le bilinguisme polonais-français de Zygmunt Krasiński à la lumière de son œuvre épistolaire et littéraire. *Revue des Études Slaves*, 86(4), 427–445. <https://doi.org/10.4000/res.744>
- Ligara, B. (2018). Badania bilingwizmu i wielojęzyczności wybitnych nosicieli języka w przestrzeni języka polskiego: Nowa subdomena historii języka? W M. Pastuch & M. Siuciak (Red.), *Historia języka w XXI wieku: Stan i perspektywy* (ss. 97–108). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Lüdi, G., & Py, B. (2013). *Etre bilingue*. Peter Lang.
- Niewiara, A. (2009). *Kształty polskiej tożsamości: Potoczny dyskurs narodowy w perspektywie etnolingwistycznej (XVI–XX w.)*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Sanz Espinar, G. (2006). La traduction des noms propres (français–espagnol). W *Linguistique plurielle: Valencia. 25, 26 et 27 Octobre 2006* (ss. 475–486). <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4031567>
- Weinreich, U. (1953). *Languages in contact: Findings and problems*. Mouton Publishers.
- Witalisz, A. (2021). Ewolucja badań nad wynikami kontaktu językowego w czasie i przestrzeni: Wybrane zagadnienia. W P. Stalmaszczyk (Red.), *Język(i) w czasie i przestrzeni* (ss. 159–185). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <https://doi.org/10.18778/8220-544-2.08>
- Zarębski, R. (2021). Nazwy geograficzne z obszaru siedemnastowiecznej Polski i terenów ościennych w pamiętniku Franciszka Daleraca pt. „Les anecdotes de Pologne ou memoires secrets du regne de Jean Sobieski III du nom”. *Onomastica*, 65(2), 151–164. <https://doi.org/10.17651/ONOMAST.65.2.10>

Proper Names at the Border of Languages and Cultures (Based on Historical French-Polish and Polish-French Ego-Documents)

Summary

This article analyses proper names in historical bilingual (Polish-French and French-Polish) ego-documents. The research objectives focus on the description of proper names in a translational, bilingual and discursive context (within an identity and memory discourse). The study applies an integrated methodology referring to findings from cross-cultural linguistics, historical sociolinguistics and onomastics. The results indicate that the form of proper names in bilingual ego-documents can be interpreted differently depending on the communicative strategies employed

by the sender and the function the name plays in the text. The choice of a given proper name form has its consequences at the level of semantics, stylistics and pragmatics of the utterance.

Keywords: onomastics; ego-documents; bilingualism

Nazwy własne na pograniczu języków i kultur (na podstawie dawnych egodokumentów francusko-polskich i polsko-francuskich)

Streszczenie

W artykule przeanalizowano nazwy własne występujące w dawnych egodokumentach bilingwalnych (polsko-francuskich i francusko-polskich). Cele badawcze skoncentrowano na opisie nazw własnych w kontekście translatorycznym, bilingwalnym i dyskursywnym (w ramach dyskursu tożsamościowo-memorialnego). Zastosowano zintegrowaną metodologię odwołującą się do ustaleń lingwistyki międzykulturowej, socjolingwistyki historycznej i onomastyki. Wykazano, że forma nazw własnych w dwujęzycznych egodokumentach może być różnie interpretowana w zależności od strategii komunikacyjnych stosowanych przez nadawcę oraz funkcji, jaką nazwa odgrywa w tekście. Wybór danej formy nazwy własnej ma swoje konsekwencje na poziomie semantyki, stylistyki i pragmatyki wypowiedzi.

Słowa kluczowe: onomastyka; egodokumenty; bilingwizm

Z polskich studiów slawistycznych
T. 14. Prace na XVII (ekstraordynaryjny)
Międzynarodowy Kongres Slawistów w Paryżu w roku 2025
Cz. 2. Językoznawstwo

Redakcja tomu:

prof. dr hab. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, Polska
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0008-8690>
e-mail: stanislawa.niebrzegowska-bartminska@mail.umcs.pl

prof. dr hab. Dorota Krystyna Rembiszewska
Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, Polska
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0339-0879>
e-mail: dorota.rembiszewska@ispan.edu.pl

Redaktorzy deklarują brak konfliktu interesów.

Abstrakt

Studia zawarte w zbiorze *Z polskich studiów slawistycznych, cz. 2. Językoznawstwo* to artykuły polskich lingwistów przeznaczone do wygłoszenia podczas XVII (ekstraordynaryjnego) Międzynarodowego Kongresu Slawistów w Paryżu w 2025 roku.

Całość składa się z 23 artykułów ukazujących wybrane polskie badania językoznawcze w ich współczesnym kształcie. Problematyka tekstów jest zróżnicowana – diachroniczna, synchroniczna i panchroniczna, z bogatym spektrum rozważań metodologicznych i tematycznych, z różnorodnymi i wieloaspektowymi analizami o charakterze etymologicznym, leksykalno-semantycznym, morfologicznym, składniowym, tekstowym, genologicznym itd. Autorzy podejmują w swoich studiach kwestie szeroko pojętej przeszłości i teraźniejszości językowej Słowiańszczyzny, jej historii i współczesności, wspólnotowości i odrębności kulturowej i tożsamościowej.

Słowa kluczowe: XVII Międzynarodowy Kongres Slawistów 2025; slawistyka polska; językoznawstwo słowiańskie

From Polish Slavic Studies
Vol. 14: Papers for the 17th (Extraordinary)
International Congress of Slavists in Paris, 2025

Part 2: Linguistics

Editors of the volume:

Prof. Dr hab. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, Polska
[Maria Curie-Skłodowska University, Lublin, Poland]
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0008-8690>
e-mail: stanislawa.niebrzegowska-bartminska@mail.umcs.pl

Prof. Dr hab. Dorota Krystyna Rembiszewska
Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, Polska
[Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland]
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0339-0879>
e-mail: dorota.rembiszewska@ispan.edu.pl

Competing interests: The editors declare that they have no competing interests.

Abstract

The collection *Z polskich studiów slawistycznych* [From Polish Slavic Studies], part 2: *Językoznawstwo* [Linguistics] features papers by Polish linguists to be presented at the 17th (Extraordinary) International Congress of Slavists in Paris, 2025.

The volume consists of twenty-three articles devoted to the current state of selected Polish linguistic research. The range of issues they cover is quite diverse – diachronic, synchronic and panchronic, with a broad spectrum of methodological and thematic considerations, including multi-aspectual etymological, lexical-semantic, morphological, syntactic, textual and genological analyses. In their studies, the authors address issues of the broadly understood linguistic past and present of the Slavic area, its historical and present-day shared and distinctive cultural and identity traits.

Keywords: 17th International Congress of Slavists 2025; Polish Slavic Studies; Slavic linguistics